
J A A R B O E K V A N H E T S O C I A A L H I S T O R I S C H
C E N T R U M V O O R L I M B U R G 2 0 2 0

**STUDIES OVER DE SOCIAALECONOMISCHE
GESCHIEDENIS VAN LIMBURG LXV**

Onder redactie van Nico Randeraad en Willibrord Rutten

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
Maastricht 2021

INHOUD

<i>Nico Randeraad en Willibrord Rutten</i> Ten geleide	6
<i>Phaedra Vanoppen</i> Beslaag, fleuris en roeëdfônk. Een analyse van het doodsoorzakenpatroon in Maaseik, 1881-1885	10
<i>Ad Knotter</i> De mijnwerkers van Geulle. Over de invloed van de mijnbouw op het Zuid-Limburgse platteland, 1900-1940	46
<i>Lucie Bastiaens</i> Een alternatief voor het krankzinnigengesticht? Psychiatrische zorg in Maastricht en de lange aanloop naar een bureau voor psychiatrische voor- en nazorg (1937)	76
<i>Caspar Cillekens</i> Liever geen beeld van Petrus Regout. Bedrijfsjubilea van De Sphinx	108
<i>John Laugs</i> De Vasco-affaire, een drama in de woningbouw in de Oostelijke Mijnstreek	146
<i>Fotokatern door Ingrid Evers, met medewerking van Andrea Peeters</i> Gerrit van Rijt (1870-1959), priester en amateurfotograaf	186
Over de auteurs	216
Colofon	218

Nico Randeraad en Willibrord Rutten

TEN GELEIDE

Het verheugt ons dat we in deze digitale tijden opnieuw een gedrukt exemplaar van ons jaarboek kunnen voorleggen. Het zal binnenkort ook via onze website te lezen en te downloaden zijn. Oude en nieuwe uitgaven van het SHCL zijn in alle opzichten open access. Niettemin vinden we een ‘echt boek’ nog steeds een bijzonder waardevolle, in alle opzichten verantwoorde uitdrukkingvorm voor de publicatie van onderzoek over onze provincie.

Ook in dit deel vindt u een mengeling van artikelen van ervaren auteurs en onderzoekers die hun sporen nog aan het verdienen zijn. We hechten aan deze bundeling van krachten om zoveel mogelijk mensen bij de beoefening van de regionale geschiedenis te betrekken.

Phaedra Vanoppen heeft haar master thesis bewerkt tot een bondige studie over het doodsoorzakenpatroon in Maaseik aan het eind van de negentiende eeuw. Op basis van nauwelijks eerder gebruikte historische bronnen uit het stadsarchief van Maaseik heeft zij de mortaliteit in deze relatief kleine plattelandstad weten te verbinden aan grote thema's uit de historische demografie. Daarmee past dit onderzoek naadloos in het langlopende SHCL-project naar bevolking en gezondheid in interregionaal vergelijkend perspectief.

Ad Knotter verplaatst het perspectief naar de oostzijde van de Maas, meer in het bijzonder naar het dorp Geulle. Toen de mijnindustrie in Zuid-Limburg haar intrede had gedaan, ontstond een steeds groeiende behoefte aan personeel, met name voor het ondergrondse werk. Kleine boeren uit Geulle combineerden lange tijd hun agrarische activiteit met arbeid in de mijnen. Knotter belicht verschillende aspecten van het bestaan van deze mijnwerker-boeren in de eerste helft van de twintigste eeuw.

Lucie Bastiaens gaat in op de voorgeschiedenis van het Maastrichtse consultatiebureau voor psychiatrische voor- en nazorg dat in 1937 opgericht werd. Zij probeert te verklaren waarom dit bureau – in landelijk perspectief – laat tot stand kwam maar laat tegelijk zien dat de zorg buiten het ‘gesticht’ in Maastricht op andere manieren georganiseerd was.

Caspar Cillekens laat opnieuw zijn licht schijnen over de geschiedenis van De Sphinx in Maastricht. Nadat hij in het vorige deel van het jaarboek de problematische arbeidsmarkt vóór en na de Tweede Wereldoorlog analyseerde, kijkt hij nu naar een geheel andere uitdaging voor het bedrijf, de viering van bedrijfsjubilea. Het bleek telkens weer moeilijk voor de bedrijfsleiding een geschikte vorm voor een jubileum te vinden, aangezien de herdenking van het verleden ook de controversiële facetten van de geschiedenis van de onderneming naar boven haalden.

Met de allure van een ‘historische onderzoeksjournalist’ volgt John Laugs minutieus het verloop van de zogeheten Vasco-affaire, een langslpende kwestie voortkomend uit grote woningbouwopdrachten aan VascoMij NV in de Oostelijke Mijnstreek rond 1960. Het bedrijf kon de torenhoge verwachtingen niet waarmaken en liet met name het gemeentebestuur van Heerlen met een reeks netelige problemen zitten. Ook deze affaire toont aan hoeveel moeite gemeenten hebben om grote bouwprojecten van een adequate financiële risicoanalyse te voorzien.

Het beeldkatern is gewijd aan vroege foto’s van priester Gerrit van Rijt, unieke opnamen van Maastricht rond 1900 en van de fotograaf en zijn familie. Ingrid Evers voorziet de gekozen beelden van een uitgebreide inleiding over wel en wee van de fotograaf en zijn collectie.

Namens de auteurs en het redactieteam wensen wij u veel leesplezier.

Nico Randerad
Willibrord Rutten

Phaedra Vanoppen

BESLAAG, FLEURIS EN ROEËDFÔNK. EEN ANALYSE VAN HET DOODSOORZAKEN- PATROON IN MAASEIK, 1881-1885*

* Dit artikel is een herwerking van de masterproef van Phaedra Vanoppen, voorgelegd voor het behalen van de graad master in de Geschiedenis aan Universiteit Gent, academiejaar 2018-2019.

Abstract

In late 19th century Maaseik, a small rural town in Belgian Limburg, individual cause of death registers have been preserved until today. This is very unusual, since the registers were often destroyed because of privacy reasons. In this research I examine the cause of death pattern in adults and elderly people in Maaseik during the years 1881-1885, using descriptive statistics. During this period 475 deaths were reported and for 76 percent of them, the cause of death and other information about the persons in question are available. I look at the mortality of Maaseik with reference to three prominent theories in historical mortality research: the urban mortality penalty, the epidemiological transition theory and social inequality in mortality. Statistical analyses shows that the urban mortality penalty was also present in a small town as Maaseik, even though the environment was overall healthier than in highly industrialized or urbanized areas. With regard to the epidemiological transition, I note that degenerative diseases were already prevalent in the late 19th century. Regarding the social inequality in death, I find that people of middle and higher social classes were often affected by other health risks than lower classes.

Tijdens de laatste 200 jaar is de levensverwachting van de meeste West-Europeanen meer dan verdubbeld, van ca. 35 jaar naar ca. 80 jaar.¹ Die stijging ging gepaard met een radicale wijziging in het doodsoorzakenpatroon. De dominantie van besmettelijke infectieziekten zoals cholera en pokken die vooral de allerjongsten onder de bevolking troffen, maakte plaats voor een relatieve toename van degeneratieve en chronische aandoeningen zoals kanker en hart- en vaatziekten die vandaag vooral aan ouderen het leven kosten. Deze ontwikkeling wordt de theorie van de epidemiologische transitie genoemd en werd geïntroduceerd door de Amerikaans-Egyptische arts Abdel R. Omran in de jaren 1970.²

In dit artikel wordt het sterfte- en doodsoorzakenpatroon van volwassenen- en ouderensterfte geanalyseerd voor de plattelandsstad Maaseik, gelegen in Belgisch Limburg aan de grens met Nederland. De doodsoorzaken die in dit onderzoek een belangrijke rol spelen, zijn reeds in de titel van dit artikel aangeduid. 'Beslaag,

- 1 Isabelle Devos, *Allemaal beestjes: mortaliteit en morbiditeit in Vlaanderen, 18de-20ste eeuw*, Historische economie en ecologie (Gent 2006).
- 2 Abdel R. Omran, 'The Epidemiologic Transition: A Theory of the Epidemiology of Population Change', *The Milbank Memorial Fund Quarterly* 49, nr. 4 (1971) 509-38.

fleuris en roeëdfônk' zijn de Maaseikers dialectwoorden voor beroerte, pleuritis en roodvonk. De onderzoeksperiode loopt van 1881 tot en met 1885 omdat we voor die periode voor Maaseik doorlopend over uitzonderlijke bronnen beschikken, namelijk individuele doodsoorzakenregisters. Internationaal is er reeds veel onderzoek naar doodsoorzaken gedaan en ook voor België zijn ze voor diverse ruimtelijke contexten bestudeerd.³ Het gros van de studies naar doodsoorzaken steunt op geaggregeerde doodsoorzakenstatistieken. Voor een handjevol Belgische gemeenten zijn ook individuele doodsoorzakenregisters beschikbaar, waarin per overledene de medische doodsoorzaak wordt vermeld, naast allerlei individuele info zoals leeftijd, beroep en geboorteplaats. Het onderzoek op basis van deze bronnen staat nog in de kinderschoenen. Op internationaal vlak is het wetenschappelijk onderzoek recent wel in een stroomversnelling geraakt met de oprichting van het SHiP-netwerk (*Study of Health in Port Cities*) waarbij de ontwikkeling van de epidemiologische transitie in verschillende havensteden op basis van individuele doodsoorzaken wordt vergeleken.⁴ Voor België zijn we nauwelijks ingelicht over verschillen op individueel niveau, met uitzondering van de studie van historica Emma Decraemer over de Antwerpse doodsoorzaken.⁵

In totaal stierven in Maaseik gedurende de onderzoeksperiode 475 personen, waarvan we voor 360 (ofwel 76 procent) de doodsoorzaak konden traceren. Dit is een bijzonder relevante variabele, omdat ze inzicht kan geven in de specifieke determinanten van sterfte.⁶ Zo kunnen overlijdens aan cholera wijzen op onhygiënische watervoorziening, longtuberculose op slechte woon- of werkomstandigheden, kraambedkoorts op ondermaatse gynaecologische zorg, hartziekten op ongezonde voedingsgewoonten, enzovoort. Door de individuele doodsoorzaak te linken met de persoonlijke kenmerken van de overledene kunnen meer gedifferentieerde vragen worden beantwoord dan in het geval van geaggregeerde gegevens.

3 Godelieve Masuy-Stroobant, 'La surmortalité infantile des Flandres au cours de la deuxième moitié du XIXe siècle: mode d'alimentation ou mode de développement?', *Annales de démographie historique* 1983, nr. 1 (1984) 231-56; Muriel Neven, 'Epidemiology of Town and Countryside Mortality and Causes of Death in East Belgium, 1850-1910', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 27, nr. 1-2 (1997) 39-82; Tina Van Rossem, Patrick Deboosere, en Isabelle Devos, 'Spatial disparities at death. Age-, sex- and disease-specific mortality in the districts of Belgium at the beginning of the twentieth century', *Espace populations sociétés* 1 (2018).

4 <https://www.ru.nl/rich/our-research/research-groups/radboud-group-historical-demography-family-history/ship/>.

5 Emma Decraemer, 'De epidemiologische transitie in Antwerpen. Een onderzoek naar de ontwikkeling en sociale gedifferentieerdheid van doodsoorzaken in Antwerpen, 1868-1910' (Diss. Master of Arts in History, Universiteit Gent) (Gent 2018).

6 Karel Velle, 'Statistiek en sociale politiek: de medische statistiek en het gezondheidsbeleid in België in de 19de eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 16, nr. 12 (1985) 213-42.

Aan het eind van de negentiende eeuw bestond Maaseik uit een stadskern en zes gehuchten in het omliggend platteland. Volgens de volkstelling van 1880 woonden er 4.354 personen in het geheel van de stad.⁷ De belangrijkste tewerkstellingssector was de landbouw, maar ook industrie kreeg er voet aan de grond tijdens de negentiende eeuw. Het doel van dit onderzoek is om te bestuderen in hoeverre het plattelandskarakter van de stad invloed had op het mortaliteits- en doodsoorzakenpatroon. Grote aandacht gaat ook naar de sociale verschillen in mortaliteit, die hier worden gemeten aan de hand van het beroep zoals vermeld in de overlijdensakte.

Binnen het historisch mortaliteitsonderzoek kunnen we drie grote thema's onderscheiden, waaraan dit onderzoek een bijdrage levert. Ten eerste is er het onderzoek naar de *urban mortality penalty* (hogere sterfte in steden als gevolg van slechte woon- en werkomstandigheden, overbevolking). Maaseik is op dat vlak een bijzondere casus aangezien het een rurale nederzetting met stadsrechten was en geen uitgesproken stedelijk karakter had. We gaan dus na of het leven in een plattelandstad positieve impact had op de gezondheid. Het tweede debat is dat rond de sociale differentiatie in sterfte. Maaseik levert een originele context voor de studie van socio-professionele verschillen in sterfte en doodsoorzaken, aangezien de agrarische sector dominant was en industrie op zeer beperkte schaal ontwikkeld was. Ten slotte is er het onderzoek naar de epidemiologische transitie. In dit onderzoek gaat men na in welke mate aandoeningen als hart- en vaatziekten en chronische aandoeningen, die tijdens zich in de afgelopen 100 jaar duidelijk hebben gemanifesteerd, reeds voorkwamen in laat negentiende-eeuws Maaseik. De bevindingen uit de Maaseiker bronnen, zijnde overlijdensakten en doodsoorzakenregisters, toetsen we aan de drie grote onderzoeksthema's.

Stad Maaseik in de late negentiende eeuw

Maaseik is in juridische zin een stad, maar in termen van bevolkingsomvang en verstedelijkingsgraad kan zij die kwalificatie nauwelijks waarmaken. Anno 2018 telde de stad 25.501 inwoners.⁸ Maaseik is een stad omdat graaf Arnold IV Maaseik in 1244 stadsrechten verleende. De stad had immers een sleutelpositie, door haar ligging aan de Maas en in een grensgebied van kleine en grotere staten. Tot op heden heeft Maaseik een sterk plattelandskarakter. Ofschoon er enkele

7 LOKSTAT, 'Volkstelling 1900', LOKSTAT - Historische databank van lokale statistieken, http://www.lokstat.ugent.be/vt1900_bevolking.php?key=1581&naam=%20%20%20Maaseik.

8 Statbel, 'Wettelijke bevolking per gemeente op 1 januari (2011-2018)', z.d.

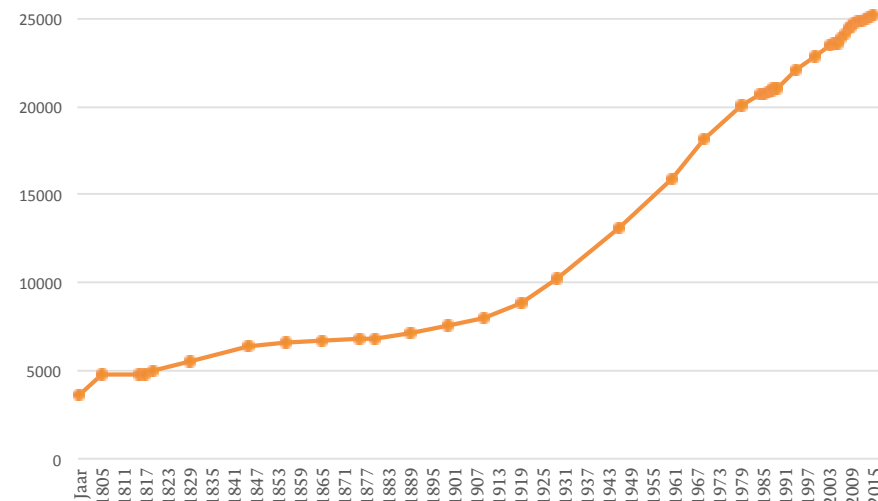
academische studies naar de demografie van de stad tijdens het Ancien Régime bestaan, is er voor de negentiende eeuw nauwelijks literatuur hierover.⁹ Aan de hand van volks-, landbouw- en industrietellingen ben ik niettemin in staat een beeld te schetsen van de demografische en economische situatie van Maaseik in de moderne tijd.

Het bevolkingscijfer (1800-2016)

Figuur 1 toont het verloop van het bevolkingscijfer van Maaseik van 1800 tot 2016 op basis van de gegevens uit de volkstellingen en het rijksregister.¹⁰ De cijfers bevatten bevolkingscijfers van de stad Maaseik, zoals samengesteld in de negentiende eeuw – dit is de stadskern en gehuchten Aldeneik, Gremelslo, Heppeneert, Solt, Ven en Wurfeld – en de gemeenten Opoeteren en Neeroeteren, waarmee Maaseik in 1977 fuseerde. De grafiek vertoont een verdubbeling van 3.619 inwoners in 1800 tot 7.613 in 1900. De grootste bevolkingsgroei vond evenwel plaats na 1900, onder meer door het succes van de kolenmijnen en de komst van gastarbeiders. Dit zorgde in combinatie met de demografische transitie voor een bevolkingsexplosie.¹¹

- 9 Jozef Grauwels, 'De bevolking van Maaseik in 1796', *Het Oude Land van Loon* 12 (1957) 87-102; Phaedra Vanoppen, 'Huwelijken in tempore clauso in de stad Maaseik, van 1619 tot 1796', *De Maaseikenaar* 49, nr. 1 (2018) 24-35; Niels Verheyen, "'Tomber dans une désolation et défaite extrême". De invloed van oorlog op de demografie en financiën van de stad Maaseik in de 'ongelukseeuw' (1672-1722)' (Katholieke Universiteit Leuven) (Leuven 2016).
- 10 FOD Economie, 'Bevolking - Cijfers bevolking 1990-2009', 2012, http://statbel.fgov.be/nl/modules/publications/statistiques/bevolking/population_-_cijfers_bevolking_1990-2009.jsp; FOD Economie, 'Bevolking - Cijfers bevolking 2010-2016', 2016, http://statbel.fgov.be/nl/modules/publications/statistiques/bevolking/bevolking_-_cijfers_bevolking_2010_-_2012.jsp; Nationaal Instituut voor Statistiek, Algemene volks- en woningtelling 1 maart 1981. Deel I. Algemeen resultaten (Brussel 1982) 127; Nationaal Instituut voor Statistiek, Algemene volks- en woningtelling 1 maart 1991. Deel I. Bevolkingscijfers (Brussel 1997) 125; Provincie Limburg, 'Limburg in cijfers: demografie', 2016, http://limburg.incijfers.be/jive/?cat_open=demografie; Sven Vrielinck, *De territoriale indeling van België (1795-1963)* vol. 3 (Leuven 2000) 1726-1727, 1736-1737, 1742-1743.
- 11 G. Renson, 'Beknopte geschiedenis van Maaseik', *Limburg – Het Oude Land van Loon* 31, nr. 6 (1952) 205-6; P. J. H. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg*, Maaslandse Monografieën 63 (Hilversum 2000) 421-5.

Figuur 1: Verloop van het Maaseiker bevolkingscijfer, 1800-2016 (bron: FOD Economie, Nationaal Instituut voor Statistiek, Provincie Limburg, Vrielinck).

De Maaseiker bevolking in 1900

Om inzicht te krijgen in de bevolkingsstructuur van Maaseik kunnen we beroep doen op de volkstelling van 1900. Tabel 1 toont de samenstelling van de bevolking naar leeftijd en geslacht. Hieruit blijkt dat vrouwen in elke leeftijdscategorie in de meerderheid waren. De bevolkingsdichtheid was laag in Maaseik, met slechts 170 personen gemiddeld per km² ten opzichte van 12.057 personen gemiddeld per km² in Antwerpen en 18.226 personen gemiddeld per km² in Brussel. De uitblijvende industrialisering en het aanhoudend ruraal karakter van de stad verklaart waarom Maaseik zo dunbevolkt was.¹² Door de nabijheid van Nederland en Duitsland was een groot deel (11 procent) van de Maaseiker bevolking geboren in het buitenland, terwijl dit gemiddeld voor Belgisch Limburg slechts 2,3 procent was.¹³ De volkstelling laat echter niet toe om met zekerheid te stellen dat deze personen daadwerkelijk in Nederland of Duitsland geboren werden, noch kunnen we louter op basis van de telling hun beweegreden voor migratie achterhalen.

12 LOKSTAT, 'Volkstelling 1900'; Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg*, 412.

13 LOKSTAT, 'Volkstelling 1900'.

Tabel 1: Samenstelling van de Maaseiker bevolking op basis van leeftijd en geslacht, 1900 (bron: LOKSTAT).

	Man		Vrouw		Totaal	
	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%
Tot 15 jaar	756	49,6%	767	50,4%	1.523	33%
15 t.e.m. 54 jaar	1.187	49,5%	1.210	50,5%	2.397	51,9%
55 jaar en ouder	328	46,8%	373	53,2%	701	15,1%
Totaal	2.271	49,1%	2.350	50,9%	4.621	100%

Maaseik: stad tussen landbouw en nijverheid

Tabel 2 toont de percentages van de bevolking werkzaam in de nijverheid en de landbouw op basis van de landbouwtelling van 1895 en de nijverheidstelling van 1896. Het plattelandskarakter van Maaseik wordt duidelijk aan de hand van deze cijfers. In geen enkele van de andere drie grote steden in Belgisch Limburg (Hasselt, Sint-Truiden en Tongeren) was het aandeel aan personen werkzaam in de landbouw zo hoog. De drie grote Belgische steden (Antwerpen, Brussel en Gent) bereikten geen van allen de kaap van 1 procent op het vlak van tewerkstelling in de landbouw. Nijverheid was dan weer veel sterker vertegenwoordigd in deze steden, met Gent als koploper met een tewerkstelling van 26,7 procent in de nijverheid. De Limburgse nijverheid was beduidend lager, met slechts 7,5 procent. Maaseik en Hasselt waren de twee Limburgse steden met de laagste tewerkstelling in die sector.¹⁴ Maaseik was dus een uitgesproken plattelandstad, maar de nijverheid kreeg er tijdens de negentiende eeuw ook voet aan de grond.

14 LOKSTAT, 'Landbouwtelling 1895', LOKSTAT - Historische databank van lokale statistieken, http://www.lokstat.ugent.be/lt1895_onontgonnen.php?key=1581&naam=Maaseik.

Tabel 2: Percentage van de bevolking werkzaam in de nijverheid en landbouw in de 3 grootste Belgische steden, de 4 grootste Limburgse steden en de gehele provincie Limburg, 1900 (bron: LOKSTAT).

	Percentage van bevolking werkzaam in NIJVERHEID	Percentage van bevolking werkzaam in LANDBOUW
Antwerpen	14,7%	0,2%
Brussel	19,2%	<0,1%
Gent	26,7%	0,9%
Provincie Limburg	7,5%	34,2%
Hasselt	11%	9,1%
Sint-Truiden	12,6%	10,9%
Tongeren	13%	6,2%
Maaseik	11,1%	26%

Bronnen en methode

Voor dit onderzoek zijn twee bronnen in het bijzonder geraadpleegd: de registers van de burgerlijke stand van Maaseik en de individuele doodsoorzakenregisters. In dit deel belichten we de inhoud van de bronnen en gaan we in op de gehanteerde methodologie voor dataverzameling en -verwerking in dit onderzoek.

Bronnen

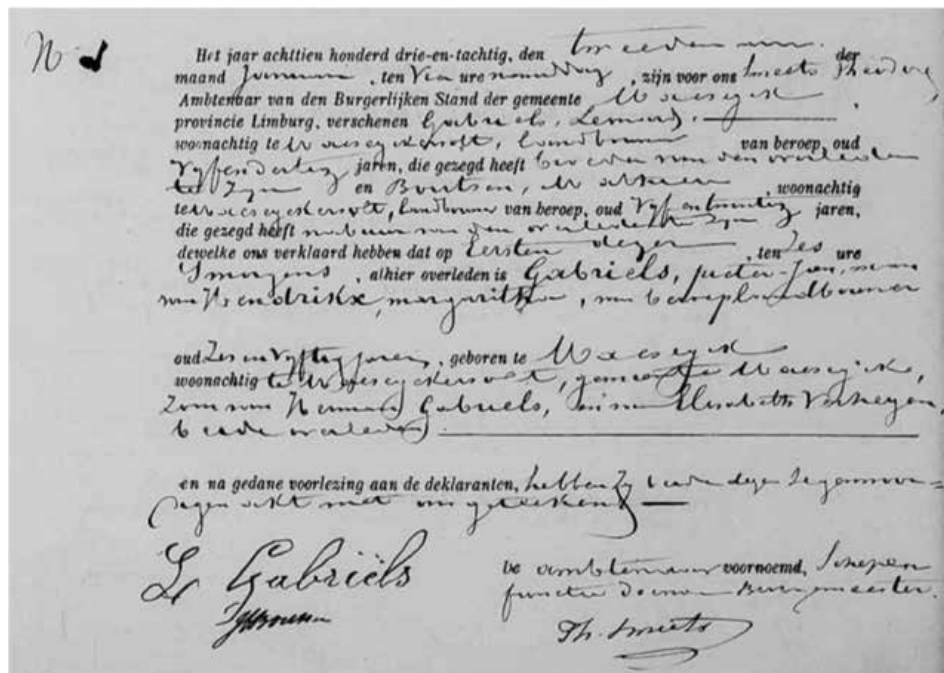
Registers van de burgerlijke stand

Het eerste type bron voor dit onderzoek zijn de registers van de burgerlijke stand. Hiervan zijn enkel de overlijdensakten bestudeerd. Figuur 2 toont een overlijdensakte van Maaseik uit 1883. Volgende informatie werd geregistreerd:

- Jaar, dag, maand en tijdstip van declaratie van overlijden;
- Naam van de ambtenaar van de gemeente;
- Informatie over de eerste declarant: naam, woonplaats, beroep, leeftijd en relatie tot de overledene;
- Informatie over de tweede declarant: naam, woonplaats, beroep, leeftijd en relatie tot de overledene;
- Datum en tijdstip van overlijden;
- Informatie over de overledene: naam, burgerlijke staat, naam van de (overleden) partner indien van toepassing, beroep, leeftijd, geboorte- en woonplaats;

- Informatie over de ouders van de overledene: namen, beroepen indien gekend en huidige status (overleden, woonplaats, ...);
- Handtekening van de declaranten, in geval van ongeletterdheid werd dit vermeld.

De registers van de burgerlijke stand werden in Maaseik bijgehouden vanaf 1796 en kunnen geraadpleegd worden in het Rijksarchief te Hasselt, waar ze digitaal beschikbaar zijn van 1796 tot en met 1918 of via de website www.familysearch.org, waar ze geconsulteerd kunnen worden van 1798 tot en met 1906.¹⁵

Figuur 2: Afbeelding van een Maaseiker overlijdensakte uit 1883 (bron: Family History Library).

Individuele doodsoorzakenregisters

In 1851 werden in België nationale doodsoorzakenstatistieken geïntroduceerd, 15 jaar eerder dan in Nederland. Het was de statisticus Adolphe Quetelet (Gent 1796 – Brussel 1874) die een standaardisering van de doodsoorzakenregistratie bepleitte.

15 Hasselt, Rijksarchief, Burgerlijke Stand. Provincie Limburg, 1796-, BE-A0515/9999/999; Salt Lake City, Family History Library, registers van de burgerlijke stand Maaseik (Limburg), 1795-1906, 1570010 Items 3-4.

De Koninklijke Academie voor Geneeskunde van België (KAGB) en de Centrale Commissie voor Statistiek (CKS) bepaalden dat overlijdensakten de volgende elementen moesten bevatten: naam, leeftijd, beroep, geboorteplaats en woonplaats van de overledene, duur van ziekte, medische behandeling en autopsierapport. De choleraepidemie van 1849 vormde een belangrijke katalysator voor de invoering van een doodsoorzakenregistratie en vanaf 1 januari 1851 werden alle Belgische gemeenten verplicht om gemeenteambtenaren doodsoorzakenregisters te laten opstellen. In enkele steden gebeurde de registratie door artsen. Elk jaar moesten de gemeentelijke registers naar de centrale administratie gezonden worden, alwaar ze werden opgenomen in nationale statistieken. Daarna werden de individuele doodsoorzakenregisters om privacyredenen vaak vernietigd. Het duurde tot 1860 voor een gestandaardiseerd formulier werd ingevoerd en nog zeven jaar later stelde de CKS pas een eerste doodsoorzaken nomenclatuur op. Deze bevatte 116 ziektes en wordt getoond in tabel 3. In 1874 werd het aantal categorieën teruggedrongen naar 33 om de registratie te vergemakkelijken. Deze nomenclatuur bleef in gebruik tot 1902. In 1903 werd de International Classification of Diseases (ICD) aangenomen.¹⁶

De Maaseiker doodsoorzakenregisters zijn raadpleegbaar in het Stadsarchief van Maaseik. Registers zijn bewaard gebleven voor de jaren 1854 en 1874-1897. Het is niet duidelijk of de registers in de ontbrekende jaren (1855-1873 en vanaf 1898) niet werden opgesteld of simpelweg niet overgeleverd zijn. In Maaseik werden de registers niet opgesteld door een gemeenteambtenaar maar door één van de stadsartsen. Het is niet zeker of deze de behandelende artsen van de overledenen waren. Noch is met zekerheid te zeggen of ze zelf de doodsoorzaak vaststelden. Toch was de kwaliteit van de registratie mogelijk beter in Maaseik dan in gemeenten waar een ambtenaar de registratie voltrok. Ambtenaren waren immers niet medisch geschoold en dit bemoeilijkte een eenduidige registratie van doodsoorzaken.¹⁷

Dit onderzoek is de eerste studie naar deze bronnen. Figuren 3 en 4 tonen afbeeldingen van een pagina uit de doodsoorzakenregisters. Volgende elementen werden opgenomen:

- **Informatie over de overledene:** naam, geslacht, geboorteplaats, woonplaats met straatnaam, huisnummer, wijk, verdieping in het gebouw, leeftijd, burgerlijke staat en beroep (in geval van zuigelingen- of kindersterfte het beroep van één van de ouders);

16 Devos, Allemaal beestjes, 49-52; Velle, 'Statistiek en sociale politiek', 218, 229-39.

17 Devos, Allemaal beestjes, 48-50.

Tabel 3: Categorieën van doodsoorzaken in de eerste Belgische doodsoorzaken-nomenclatuur, 1867 (bron: Bulletin Administrative du Ministère de l'Intérieur, 1867).

Categorie	Subcategorie	Sub-subcategorie	Voorbeelden
Categorie 1: natuurlijke dood			Doodgeboorte, aangeboren zwakte, ouderdom, ...
Categorie 2: ongevallen en geweld			Moord, zelfmoord, ...
Categorie 3: overlijdens veroorzaakt door ziektes	3.A: algemene aandoeningen van diverse organen		Kanker, diabetes, tuberculose, ...
	3.B: orgaanspecifieke ziektes	3.B.1: hersenen en zenuwstelsel	Beroerte, epilepsie, convulsies, ...
		3.B.2: ademhalingsstelsel	Kroep, pleuritis, bronchitis, ...
		3.B.3: hart- en vaatstelsel	Aneurysma, endocarditis, hartziektes, ...
		3.B.4: spijsverteringsstelsel	Enteritis, peritonitis, gastritis, ...
		3.B.5: lever en milt	Cirrose, geelzucht, hepatitis, ...
		3.B.6: urogenitaal stelsel	Ziekte van Bright, eierstokcysten, syfilis, ...
		3.B.7: huid	Roodvonk, pokken, mazelen, ...
Categorie 4: onbekende oorzaken	4.A: niet geregistreerde of slecht bepaalde oorzaken		
	4.B: geregistreerde oorzaak maar onbekend		
	4.C: plotse dood zonder gekende oorzaken		

- **Informatie over de doodsoorzaak:** doodsoorzaak, duur van zwangerschap in geval van doodgeboorte, duur van de ziekte die de dood veroorzaakte, vermelding van eventuele medische behandeling en vermelding van eventuele autopsie. De daaropvolgende kolom is getiteld 'Mention de l'inscription du décès sur les listes d'inscription'. Deze kolom werd nooit ingevuld; de inhoud of bedoeling ervan is dus onduidelijk. Factoren die invloed konden hebben gehad op een overlijden – zoals alcoholmisbruik – werden soms vermeld in de uiterst rechtse kolom van de pagina.

Figuur 3: Afbeelding van een gedeelte van de linkerpagina van het Maaseiker doodsoorzakenregister in 1883 (bron: Stadsarchief Maaseik).

Figuur 4: Afbeelding van een gedeelte van de rechterpagina van het Maaseiker doodsoorzakenregister in 1883 (bron: Stadsarchief Maaseik).

Methodologie: dataverzameling en analyse

Data uit de registers van de burgerlijke stand en doodsoorzakenregisters van Maaseik voor de periode 1881-1885 werden verzameld in een Microsoft Access-databank en geanalyseerd met Statistical Package for the Social Sciences (SPSS). De databank is online raadpleegbaar.¹⁸ Door het combineren van meerdere typen bronnen, beschikken we over een grote hoeveelheid aan data. Om structuur te brengen in de gegevens en analyses te kunnen uitvoeren, werden verscheidene categorisering doorgevoerd. Een eerste classificatie gebeurde bij de leeftijden, waar een onderscheid werd gemaakt tussen volwassensterfte (15-44 en 45-64 jaar) en ouderensterfte (65+). Zuigelingen- en kindersterfte maken geen deel uit van dit onderzoek, aangezien de focus ligt op de chronische en degeneratieve aandoeningen, die de jongste generaties spaarden.

Een tweede type classificatie gebeurde voor de beroepen, waarvoor een HISCLASS-schema gebruikt werd. HISCLASS staat voor Historical International Social Class Scheme en is een klassenschema dat ontwikkeld werd in de vroege jaren 2000.¹⁹ Op basis van het HISCLASS-schema stelden we een tabel op met tien

18 Via volgende links is de databank consulteerbaar: http://dipe.be/Maaseik_Persoon_1885-1885.html, http://dipe.be/Maaseik_Declarant1_1881-1885.html, http://dipe.be/Maaseik_Declarant2_1881-1885.html, http://dipe.be/Maaseik_Doodsoorzakenregisters_1881-1885.html.

19 Marco H.D. van Leeuwen and Ineke Maas, *Hisclass: a historical international social class scheme* (Leuven 2011) 14-6.

beroeps categorieën, weergegeven in tabel 4. Naast de beroeps categorie staan alle beroepen binnen die categorie vermeld zoals ze voorkwamen in Maaseik van 1881 tot 1885. Categorieën 'zonder beroep' (-1) en 'andere' (0) zijn toevoegingen aan het originele HISCLASS-schema. Het schema houdt immers geen rekening met personen zonder beroep en het beroep 'hovenier' is geen onderdeel van het schema. Enkele categorieën die wel gebruikt worden in het originele schema zijn dan weer weggelaten uit het schema voor Maaseik, aangezien ze niet van toepassing zijn op de beroepen uit laat negentiende-eeuws Maaseik. Om een vergelijking te kunnen maken tussen sociale klassen (hoog, midden, laag), heb ik daarnaast de tien beroeps categorieën verdeeld in drie klassen, op basis van hun scholingsgraad. Personen zonder beroep (categorie -1) worden buiten beschouwing gelaten in de analyse van sociale klassen. Belangrijk is om te vermelden dat ook renteniers of gepensioneerden tot deze categorie behoren, aangezien HISCLASS enkel rekening houdt met tewerkstelling en niet met kapitaal of materieel bezit. Op basis van de categorieën bestudeer ik in latere hoofdstukken de sociale differentiatie in sterfte te Maaseik.

Een derde type classificatie vond plaats voor de doodsoorzaken. Hierboven werd reeds kort verwezen naar de geschiedenis van classificatiesystemen in België in de late negentiende eeuw. Ook in andere landen gingen volksvertegenwoordigers en ambtenaren volop in dialoog met medici over de ontwikkeling van gestandaardiseerde nomenclaturen. De verschillende trajecten naar de ontwikkeling van nationale nomenclaturen leidden aan het begin van de twintigste eeuw tot de ontwikkeling van een internationaal classificatiesysteem. Dit nieuwe systeem was gebaseerd op Britse, Duitse en Zwitserse nationale doodsoorzaken classificaties en hield rekening met de plaats in het lichaam waar de ziekte zich manifesteerde. Het classificatiesysteem kreeg later de naam 'International Classification of Diseases' (ICD). Deze eerste versie werd gepubliceerd in 1900; de eerste Belgische doodsoorzaken classificatie aan de hand van dit systeem gebeurde in 1903. Reeds vanaf de eerste versie van de ICD werd ingezien dat een regelmatige herziening van de classificatie noodzakelijk zou zijn, in principe om de tien jaar. Ondertussen is de 11de herziening van de ICD doorgevoerd.²⁰

Het eerste Belgisch classificatiesysteem voor doodsoorzaken uit 1867 is samengesteld volgens standaarden van toen. Zo werden tuberculose en kanker in dezelfde categorie opgenomen. Er werden reeds pogingen tot herclassificatie

20 Jeffrey K. Beemer, 'Diagnostic prescriptions: shifting boundaries in nineteenth-century disease and cause-of-death classification', *Social Science History* 33, nr. 3 (2009) 316-20.

Tabel 4: Samenstelling van de 10 beroeps categorieën van overledenen te Maaseik op basis van HISCLASS, 1881- 1885 (bron: HISCLASS, database Vanoppen)

Sociale klasse	Beroeps categorie	Beroepen
Niet van toepassing	-1: Zonder beroep	Grondeigenaar, rentenier, zonder beroep
	0: Andere	Hovenier
Hoog	1: Hogere managers	Commissionaris, rondleurder
	2: Hogere professionals	Apotheker, geneesheer, notaris
	3: Lagere managers	Aannemer, herbergier, hotelhouder, negociant, schipper
Midden	4: Lagere professionals, klerken en verkoops personeel	Agent, broeder, klerk, muzikant, onderbrigadier, onderwijzer, priester, professor, winkelier
	5: Lagere klerken en verkoops personeel	Ambtenaar, belastingscontoleur, lagere klerk, luitenant, spoorwegininspecteur
Laag	7: Arbeiders met een gemiddeld niveau	Bakker, brouwer, chef ajuteur, drukker, horlogemaker, kleermaker, koperslager, kuiper, metsers, meubelmaker, molenaar, radmaker, schoenmaker, schrijnwerker, slager, slotenmaker, smid, steenbakker, zadelmaker
	8: Landbouwers en vissers	Boomkweker, landbouwer
	9: Arbeiders met een lager niveau	Barbier, blauwverver, dagloner, dienstmeid, huisverver, kantwerker, machinist, mandenmaker, naaister, nijveraars, plafonneur, portier, postbode, schaliedekker, sigarenmaker, touwslager, wasvrouw, wever

ondernomen, onder meer door de historici Jeroen Backs en Muriel Neven.²¹ De meest recente herclassificatie gebeurde door Van Rossem voor de doodsoorzaken uit 1910, op basis van het werk van de Britse sociaal geneeskundige Thomas McKeown (1912-1988). Deze verrichtte onderzoek naar de mortaliteitsdaling in Engeland en Wales in de negentiende eeuw.²² Van Rossem herclassificeerde de doodsoorzaken op basis van hun transmissiemodus: via water, via lucht of andere. Longtuberculose en kanker classificeerde ze apart, vanwege het

21 Jeroen Backs, *Mortaliteit in Gent (1830-1950)*, Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent 29 (Gent 2003) 118-21; Neven, 'Epidemiology of town and countryside mortality', 51-65.

22 Thomas McKeown, R.G. Brown en R.G. Record, 'An interpretation of the modern rise of population in Europe', *Population Studies* 26, nr. 3 (1972) 348-9.

historisch belang van de ziektes.²³ Voor dit onderzoek classificeerden we de doodsoorzaken allereerst op basis van de eerste nomenclatuur uit 1867. Net als Van Rossem hebben we ervoor geopteerd infectieziekten, kanker en tuberculose te onderscheiden. Daarnaast hebben we slecht gedefinieerde aandoeningen (zoals convulsies) ondergebracht in een aparte categorie op basis van de ICD-10 om zo beter zicht te krijgen op de stand van de medische kennis, diagnostiek en registratiemethoden in Maaseik. Enteritis hebben we omwille van het historisch belang als doodsoorzaak bij zuigelingen apart geclassificeerd. Tabel 5 toont de categorieën na herclassificatie. In de rechterkolom staan alle ziektes uit de Maaseiker doodsoorzakenregisters vermeld.²⁴

In totaal werden voor de periode 1881-1885 475 overlijdens opgenomen in de databank, waarvan 142 bij volwassenen en 146 bij ouderen. De overige overlijdens (39,4 procent) vonden plaats vóór het 15de levensjaar en vallen dus buiten deze studie. In totaal werden er 360 doodsoorzaken bewaard voor de periode van 1881 tot 1885. Voor volwassenen is 73,9 procent van de doodsoorzaken gekend en bij ouderen is dit 68,5 procent. Na het afronden van de invoer in Microsoft Access werd de databank geëxporteerd naar een Microsoft Excel-bestand, dat kon worden ingeladen in *Statistical Package for the Social Sciences* (SPSS). In dat programma stelden we grafieken en kruistabellen voor dit onderzoek op. Er werden geen verdere statistische analyses uitgevoerd op de data.

Analyse van de Maaseiker volwassenensterfte

In dit onderdeel volgt een analyse van de volwassenensterfte te Maaseik in de periode 1881-1885. In deze groep vallen alle overlijdens tussen de leeftijden van 15 en 64 jaar. Toch is het belangrijk om een verdere opdeling te maken tussen jong- en oudvolwassenen, aangezien de doodsoorzaken binnen beide categorieën fundamenteel anders waren. In andere studies werd al beschreven hoe jongvolwassen vrouwen een oversterfte kenden door zwangerschapsmoeilijkheden en kraambedsterfte.²⁵ Ook tuberculose was een ziekte die typisch geassocieerd werd met jongvolwassenen.²⁶ Om rekening te houden met kraambedsterfte, bakenden we de groep van jongvolwassenen af van 15 tot en met 44 jaar – grosso modo de

23 Tina Van Rossem, 'Bruxelles ma belle. Bruxelles mortelle. An investigation into excess mortality in Brussels at the turn of the twentieth century' (Universiteit Gent 2018) 118-21.

24 Velle, 'Statistiek en sociale politiek', 234-9; World Health Organisation, 'ICD-10: version 2016.'

25 Backs, *Mortaliteit in Gent (1830-1950)*, 111-2.

26 Van Rossem, Deboosere, en Devos, 'Spatial disparities at death', 12.

Tabel 5: Complete categorisering van de Maaseiker doodsoorzaken na herclassificatie op basis van de ICD-10 en Van Rossem, 1881-1885 (bron: WHO, ICD-10, version 2016, Van Rossem, 'Bruxelles ma belle' en database Vanoppen).

Herclassificatie o.b.v. Van Rossem en ICD-10		Aandoeningen per categorie
Ademhalingsstelsel		Bronchitis, hydrothorax, longontsteking, pleuritis
Andere		Cysten, flegmone
Congenitale zwakte		Congenitale zwakte
Enteritis		Enteritis, gastro-enteritis
Geweld		Brandwonden, wonden (bloedend)
Hart- en vaatstelsel		Aneurysma, angina pectoris, beroerte, bloedingen, gangreen, hypertrofie van het hart, laesies van het hart
Infectieziekte	Airborne (verspreiding via lucht)	Pokken, roodvonk
	Andere	Antrax, hepatitis, hersenkoorts, tetanus, wondroos
	Waterborne (verspreiding via water)	Buiktyfus
Maag- en darmstelsel		Aften, cirrose, geelzucht, invaginatie, leverabces, peritonitis
Maternale sterfte		Eclampsie
Neoplasme (kanker)		Kanker
Ouderdom		Achteruitgang, ouderdom
Perinatale sterfte		Doodgeboren (voldragen/prematuur)
Slecht gedefinieerde aandoeningen		Convulsies, koorts, oedeem, onbekend
Tuberculose		Tuberculose
Urogenitaal stelsel		Chronische blaasontsteking, ziekte van Bright
Zenuwstelsel		Cerebrale bloedingen, hersenverwaking, meningitis, myelitis

vruchtbare jaren van een vrouw. Sterfte bij oudvolwassenen (45-64 jaar) werd dan weer vaak gekenmerkt door mannelijke oversterfte ten gevolge van beroepsziekten en uitputting door zware arbeid. Van 1881 tot 1885 overleden er in totaal 142 volwassenen in Maaseik, waarvan 69 jongvolwassenen en 73 oudvolwassenen.²⁷

27 Neven, 'Mortality differentials and the peculiarities of mortality in an urban-industrial population: a case study of Tilleur, Belgium', 314.

Doodsoorzaken in Maaseiker volwassensterfte

Tabel 6 toont de verdeling van de doodsoorzaken volgens geslacht bij Maaseiker volwassenen. De niet geregistreerde doodsoorzaken waren het meest voorkomend. De top drie van gekende doodsoorzaken bestond uit tuberculose, ademhalingsziektes en slecht gedefinieerde aandoeningen. Deze laatste categorie bestond voor het merendeel uit oedemen en ongespecifieerde koorts, die beide 36,4 procent van de sterfte veroorzaakten. De overige 27,3 procent bestond uit convulsies (stuipen), die we vandaag beschouwen als symptoom van een onderliggende aandoening in plaats van een op zich staande ziekte. Hetzelfde geldt voor koorts. De eigenlijke doodsoorzaken voor deze overlijdens waren dus onbekend, ten gevolge van beperkte medische kennis.²⁸

Tabel 6: Frequentie van de doodsoorzaken van volwassenen per geslacht te Maaseik, 1881-1885 (bron: database Vanoppen).²⁹

	Man		Vrouw		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Niet geregistreerd	21	28%	16	23,9%	37	26,1%
Tuberculose	15	20%	15	22,4%	30	21,1%
Ademhalingsstelsel	9	12%	6	9%	15	10,6%
Slecht gedefinieerd	9	12%	5	7,5%	14	9,9%
Hart- en vaatstelsel	5	6,7%	8	11,9%	13	9,2%
Neoplasme	3	4%	5	7,5%	8	5,6%
Waterborne infectieziektes	5	6,7%	2	3%	7	4,9%
Andere infectieziektes	1	1,3%	3	4,5%	4	2,8%
Zenuwstelsel	3	4%	1	1,5%	4	2,8%
Maag- en darmstelsel	1	1,3%	2	3%	3	2,1%
Enteritis	-	-	2	3%	2	1,4%
Airborne infectieziektes	1	1,3%	-	-	1	0,7%
Andere	-	-	1	1,5%	1	0,7%
Geweld	1	1,3%	-	-	1	0,7%
Maternaal	1	1,3%	-	-	1	0,7%
Ouderdom	-	-	1	1,5%	1	0,7%
Totaal	75	100%	67	100%	142	100%

28 George Alter en Ann Carmichael, 'Studying Causes of Death in the Past: Problems and Models', *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* 29, nr. 2 (1996) 44.

29 Het overlijden ten gevolge van een maternale aandoening bij een man is allicht te wijten aan een registratiefout of aan een foutief vastgestelde doodsoorzaak.

Jongvolwassenen- en oudvolwassenensterfte gelinkt aan doodsoorzaken

Jongvolwassenensterfte en doodsoorzaken

In de eerste helft van de jaren 1880 waren er meer mannen dan vrouwen in Maaseik, met een geslachtsverhouding (mannen/vrouwen) van 101. Uit analyse van geslachtsspecifieke sterfte blijkt dat een vrouwelijke sterfte overheerste bij de jongvolwassenen.³⁰ Die oversterfte is echter gering; de geslachtsverhouding in sterfte bij jongvolwassenen bedroeg in de onderzoeksperiode 92. In studies naar andere gebieden werd vaak een mannelijke oversterfte vastgesteld bij jongvolwassenen voor dezelfde periode. Devos en Van Rossem berekenden dat de Belgische verhouding in 1880 107 bedroeg.³¹ Mannelijke oversterfte werd ook vastgesteld in Tilleur, met een gemiddelde van 103 voor dezelfde leeftijdsklassen. Aangezien de gevaarlijke industrietakken te Tilleur – mijnbouw en metaalnijverheid – in Maaseik afwezig waren, was de tol van zware arbeid op mannen dan ook geringer in de plattelandstad.³² De vrouwelijke oversterfte in Maaseik zou potentieel verklaard kunnen worden door een combinatie van hoge kraambedsterfte en laag sterfterisico van mannen als gevolg van de beperktere industrialisering in Maaseik. Van een hoge kraambedsterfte was er in Maaseik bij jongvolwassen vrouwen in elk geval geen sprake, aangezien geen enkele vrouw overleed ten gevolge van maternale aandoeningen.

In figuur 5 springt tuberculose in het oog als veelvoorkomende doodsoorzaak bij jongvolwassenen. Onder andere Devos en Van Rossem en Woods en Shelton stelden vast dat tuberculose voornamelijk slachtoffers maakte bij jongvolwassenen.³³ Vooral jonge vrouwen werden gedurende de negentiende eeuw het slachtoffer van deze ziekte. Er was echter ook een spatiale differentiatie. Zo stelden Woods en Shelton vast dat op het platteland vrouwen de hoogste sterftcijfers aan tuberculose kenden maar in de stad concentreerde de ziekte zich bij mannen.³⁴ Uit onderstaande data blijkt dat de sterfte aan tuberculose bij Maaseiker mannen licht hoger was. In slechts 12,5 procent van de mannelijke overlijdens aan tuberculose woonde de overledene op het platteland. Alle vrouwen woonden in de stad. De hypothese van Woods en Shelton – genderdifferentiatie gelinkt aan spatiale differentiatie – is dus niet van toepassing op Maaseik.

30 De geslachtsratio = aantal mannen/aantal vrouwen x 100.

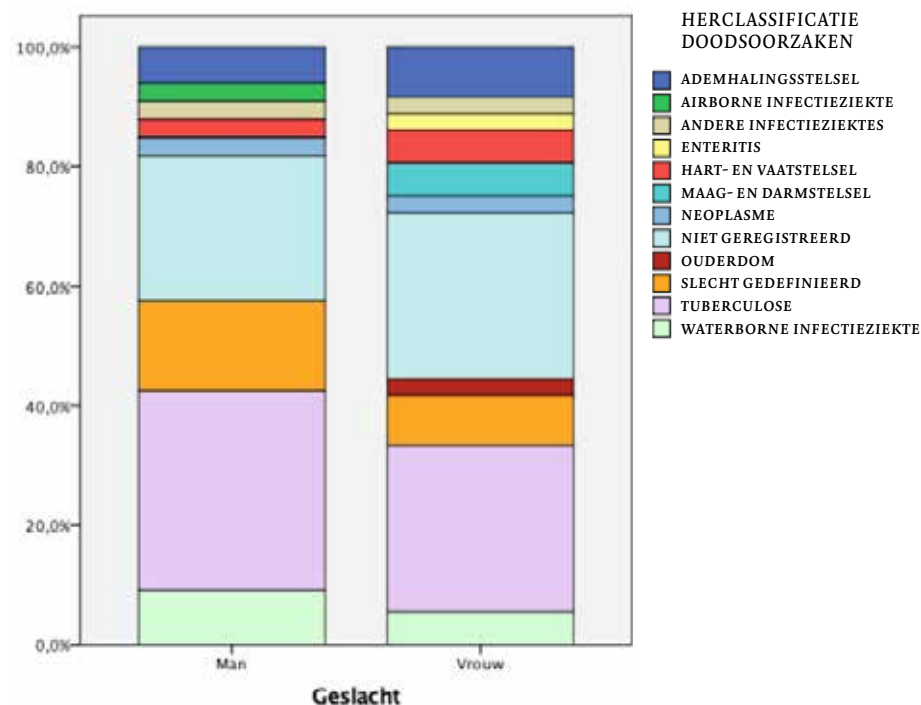
31 Devos en Van Rossem, 'Urban health penalties', 103.

32 Neven, 'Mortality differentials', 305-9.

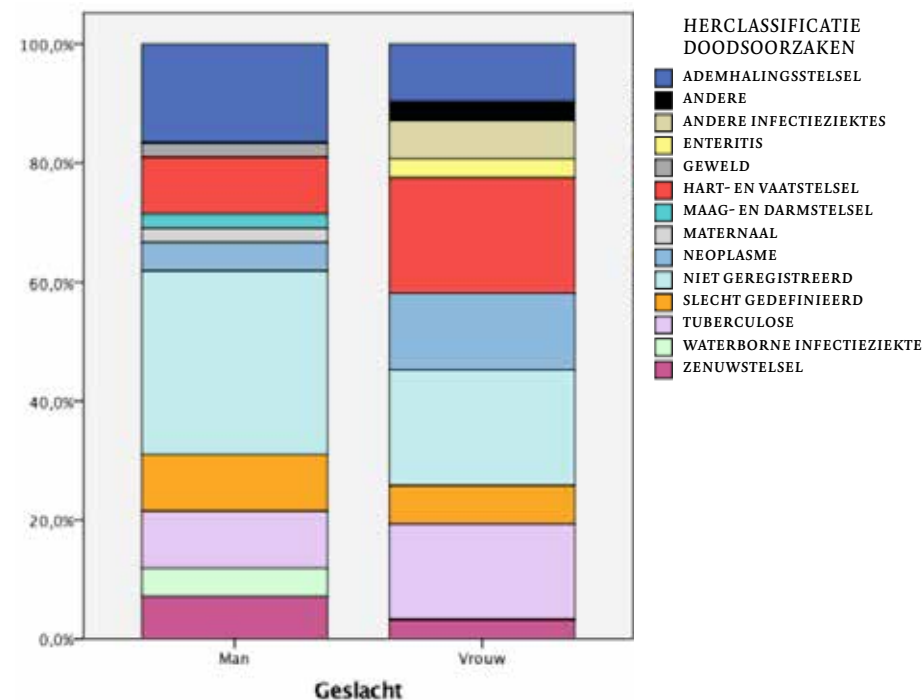
33 Devos en Van Rossem, 'Urban health penalties', 104; Woods en Shelton, 'Disease Environments in Victorian England and Wales', 76-7.

34 Ibidem.

Figuur 5: Verdeling van de doodsoorzaken in jongvolwassenensterfte volgens geslacht te Maaseik, 1881-1885 (bron: database Vanoppen).

Figuur 6: Verdeling van de doodsoorzaken in oudvolwassenensterfte volgens geslacht te Maaseik, 1881-1885 (bron: database Vanoppen).

Oudvolwassenensterfte en doodsoorzaken

Mannelijke oversterfte werd voor oudvolwassenen vastgesteld in de studies van Backs en Neven.³⁵ Eerder vermeldde ik al de impact van werkomstandigheden op latere leeftijd bij mannen. Daarnaast is er een afname van de kraambensterfte die door Backs naar voren werd geschoven als een verklaring voor mannelijke oversterfte onder oudvolwassenen. De geslachtsratio in sterfte bij oudvolwassenen bedroeg in Maaseik 135 en was dus aanzienlijk hoger dan de gemiddelde geslachtsverhouding van de Maaseiker bevolking die 101 bedroeg. Om de arbeidshypothese te toetsen, is het ook voor deze leeftijdscategorie nodig om doodsoorzaken per geslacht te bestuderen. Zo kan bepaald worden of de voedings- en leder- en huidennijverheid – dit zijn de twee nijverheidstakken met hoogste mannelijke tewerkstelling – een negatieve impact hadden op mannelijke gezondheid.

Het aantal niet geregistreerde doodsoorzaken bij oudvolwassen mannen valt op. Toch is duidelijk dat het aantal overlijdens door ademhalingsziekten veel hoger is bij mannen dan bij vrouwen. Wanneer de niet geregistreerde doodsoorzaken niet in rekening worden genomen, stierf 24,1 procent van de oudvolwassen mannen aan ademhalingsziekten tegenover 12 procent bij vrouwen. Mogelijk was dit te wijten aan de ongezonde werkomstandigheden. Daarom wordt in paragraaf 3.4 gekeken naar de doodsoorzaken per sociale klasse. In figuur 6 valt het aandeel van degeneratieve ziektes in oudvolwassenensterfte op. Het is duidelijk dat vrouwen gevoeliger waren voor ziektes van het hart- en vaatstelsel dan mannen. Zonder de niet geregistreerde doodsoorzaken mee te tellen, overleed 13,8 procent van de mannen en 24 procent van de vrouwen aan cardiovasculaire ziektes. Daarnaast was het aandeel van kankers (neoplasmen) veel hoger bij vrouwen (16 procent) dan bij mannen (6,9 procent). Ook vandaag is het aantal overlijdens door hart- en vaatziekten hoger bij vrouwen dan bij mannen maar

35 Backs, *Mortaliteit in Gent (1830-1950)*, 112; Neven, 'Mortality differentials', 314.

voor kankers was dit net omgekeerd.³⁶ Vooral een ongezonde levensstijl (roken, drinken, vet voedsel, ...) wordt tegenwoordig aangeduid als belangrijke verklaring voor de ontwikkeling van deze aandoeningen.³⁷ In het laat negentiende-eeuwse Maaseik werd de gezondheid van oudvolwassen mannen vooral bepaald door hun werkomstandigheden. Of het hoge aandeel vaststellingen van cardiovasculaire ziektes en kankers bij vrouwen te wijten is aan een ongezonere levensstijl, kunnen we op basis van deze data niet met zekerheid stellen.

Woonplaats van overleden volwassenen gelinkt aan doodsoorzaken

In dit onderdeel wordt onderzocht of er een stedelijke oversterfte was bij de volwassenen te Maaseik. De demografen Thierry Eggerickx en Marc Debuisson stelden een stedelijke oversterfte vast bij personen jonger dan 5 en ouder dan 30 jaar.³⁸ Neven kon bepalen dat werkomstandigheden in de stad veel zwaarder waren dan die op het platteland, waardoor in de stad vooral bij mannen van middelbare leeftijd de sterfte hoog was.³⁹ Tabel 7 toont de spatiale verschillen in jong- en

Tabel 7: Spatiale verdeling van de jong- en oudvolwassenensterfte en totale sterfte te Maaseik, 1881-1885 (bron: database Vanoppen).

Woonplaats	Aantal overlijdens	Sterfte jongvolwassenen/oudvolwassenen	Gemiddeld bevolkingsaantal 1881-1885	Totale overleden populatie
Jongvolwassenensterfte (15-44 jaar)				
Stad	46	82,1%	3441	77,6%
Plattelandsgeluchten	10	17,9%	992	22,4%
Totaal	56	100%	4433	100%
Oudvolwassenensterfte (45-64 jaar)				
Stad	53	75,7%	3441	77,6%
Plattelandsgeluchten	17	24,3%	992	22,4%
Totaal	70	100%	4433	100%

36 Statbel, 'Doodsoorzaken - In 2016 blijft kanker stijgen als belangrijkste doodsoorzaak', Statbel - België in cijfers, 31 januari 2019, <https://statbel.fgov.be/nl/themas/bevolking/sterfte-en-levensverwachting/doodsoorzaken>.

37 Van Rossem, 'Bruxelles ma belle', 36.

38 Eggerickx en Debuisson, 'La surmortalité urbaine', 40.

39 Neven, 'Mortality differentials', 314.

oudvolwassenensterfte te Maaseik, ten opzichte van de totale sterfte. Hieruit blijkt dat er een stedelijke oversterfte was bij volwassenen tot 45 jaar, waarna een rurale oversterfte de bovenhand nam. Gemiddeld was er voor alle volwassenen samen wel een stedelijke oversterfte. Arbeid had in Maaseik dus een beperkte impact op de gezondheid van oudvolwassenen. De *urban mortality penalty* kan in Maaseik dus bevestigd worden voor jongvolwassenensterfte maar niet voor oudvolwassenen.

Tabel 8 geeft de spatiale verdeling weer van doodsoorzaken voor de totale volwassenensterfte. Hieruit zijn enkele interessante conclusies te trekken. De tabel spreekt de bevindingen van Woods en Shelton enigszins tegen, die voor Engeland geen duidelijke spatiale differentiatie in tuberculose vaststelden; de ziekte sloeg zowel in de stad als op het platteland toe.⁴⁰ In Maaseik waren wel

Tabel 8: Spatiale verdeling van de doodsoorzaken van volwassenen te Maaseik, 1881-1885 (bron: database Vanoppen).

	Stad		Platteland		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Niet geregistreerd	23	23,5%	10	35,7%	33	26,2%
Tuberculose	23	23,5%	2	7,1%	25	19,8%
Ademhalingsstelsel	12	12,2%	3	10,7%	15	11,9%
Slecht gedefinieerd	11	11,2%	1	3,6%	13	9,5%
Hart- en vaatstelsel	7	7,1%	4	14,3%	11	8,7%
Neoplasme	5	5,1%	2	7,1%	7	5,6%
Waterborne infectieziektes	3	3,1%	3	10,7%	6	3,7%
Andere infectieziektes	3	3,1%	1	3,6%	4	4,8%
Zenuwstelsel	4	4,1%	-	-	4	4,8%
Maag- en darmstelsel	2	2%	-	-	2	2,4%
Enteritis	2	2%	-	-	2	2,4%
Airborne infectieziektes	1	1%	-	-	1	1,2%
Andere	1	1%	-	-	1	1,2%
Geweld	1	1%	-	-	1	1,2%
Maternaal	-	-	1	3,6%	1	1,2%
Ouderdom	-	-	1	3,6%	1	1,2%
Totaal	98	100%	28	100%	126	100%

40 Woods en Shelton, 'Disease Environments in Victorian England and Wales', 76-7.

vooral stedelingen het slachtoffer van de ziekte. Daarnaast valt op dat de andere twee meest voorkomende doodsoorzaken bij volwassenen te Maaseik zich vooral concentreerden in de stad en dat hart- en vaatziekten dan weer de meest voorkomende doodsoorzaken waren op het platteland. Deze ziektes waren net als vandaag gerelateerd aan slechte levensgewoonten zoals ongezonde voeding en roken; er waren twee sigarenfabrieken in Maaseik.⁴¹ Er zijn dus indicaties dat plattelandsbewoners in Maaseik een meer ongezonde levensstijl hadden in vergelijking met hun stedelijke tegenhangers, die vooral te lijden hadden onder slechtere werk- en woonomstandigheden.

Sociale differentiatie in volwassenensterfte gelinkt aan doodsoorzaken

Tabellen 9 en 10 tonen de verdeling van de volwassenensterfte per beroepscategorie, vergeleken met de verdeling binnen de totale sterfte te Maaseik. In zeven van de tien categorieën was de jongvolwassenensterfte in verhouding verhoogd. Alleen in de lagere klassen was dit niet het geval. Voor de sterfte van oudvolwassenen ligt het anders; in zes van de tien categorieën was de sterfte lager dan in de totale overleden populatie. We kunnen dus voorzichtig stellen dat jongvolwassenen in het merendeel van de beroepsgroepen een groter risico kenden dan de 45-plussers. Zekerheid kunnen we hierover niet verkrijgen, aangezien het niet mogelijk is om exacte sterftekansen of levenverwachtingen te berekenen. Mogelijk kunnen deze resultaten verklaard worden door beperktere impact van fysieke arbeid op latere leeftijd, in vergelijking met sterk geïndustrialiseerde gebieden.⁴² Om beter zicht te krijgen op de onderliggende factoren dienen we de doodsoorzaken per sociale klasse te bestuderen.

41 Van Rossem, Deboosere, en Devos, 'Spatial disparities at death', 12.

42 Backs, *Mortality in Gent (1830-1950)*, 112; Neven, 'Mortality differentials', 314.

Tabel 9: Aandeel van beroepscategorieën binnen jongvolwassenensterfte, vergeleken met de totale overlijdens te Maaseik, 1881-1885 (bron: database Vanoppen).

Beroepscategorie	Totale overleden populatie		Jongvolwassenensterfte		Verschil %
	N	%	N	%	
-1: Zonder beroep	66	13,9%	11	15,9%	+2%
0: Andere	1	0,2%	-	-	-0,2%
1: Hogere managers	12	2,5%	2	2,9%	+0,4%
2: Hogere professionals	7	1,7%	3	4,3%	+2,6%
3: Lagere managers	36	7,6%	6	8,7%	+1,1%
4: Lagere professionals, klerken en verkoops personeel	31	6,5%	6	8,7%	+2,2%
5: Lagere klerken en verkoops personeel	11	1,1%	3	4,3%	+3,2%
7: Arbeiders met een gemiddeld niveau	91	19,2%	17	24,6%	+5,4%
8: Landbouwers en vissers	99	20,8%	10	14,5%	-6,3%
9: Arbeiders met een lager niveau	121	25,5%	11	15,9%	-9,6%

Tabel 10: Aandeel van beroepscategorieën binnen oudvolwassenensterfte, vergeleken met de totale overlijdens te Maaseik, 1881-1885 (bron: database Vanoppen).

Beroepscategorie	Totale overleden populatie		Oudvolwassenensterfte		Verschil %
	N	%	N	%	
-1: Zonder beroep	66	13,9%	10	13,7%	-0,2%
0: Andere	1	0,2%	-	-	-0,2%
1: Hogere managers	12	2,5%	1	1,4%	-1,1%
2: Hogere professionals	7	1,7%	1	1,4%	-0,3%
3: Lagere managers	36	7,6%	6	8,2%	+0,6%
4: Lagere professionals, klerken en verkoops personeel	31	6,5%	3	4,1%	-2,4%
5: Lagere klerken en verkoops personeel	11	1,1%	-	-	-1,1%
7: Arbeiders met een gemiddeld niveau	91	19,2%	15	20,5%	+1,3%
8: Landbouwers en vissers	99	20,8%	19	26%	+5,2%
9: Arbeiders met een lager niveau	121	25,5%	18	24,7%	-0,8%

Tabel 11 toont duidelijk dat tuberculose een klassenonderscheid maakte in Maaseik, aangezien de ziekte in de hoge klasse in verhouding meer slachtoffers eiste dan in de andere sociale klassen. Daarbij kunnen we enkele vragen stellen. Over het algemeen wordt tuberculose gelinkt aan slechte woon- en werkomstandigheden en weinig gevarieerde voeding.⁴³ Er kan worden aangenomen dat deze minder erbarmelijk waren in een plattelandsstad als Maaseik dan in grote industriesteden, waardoor de sociale differentiatie in sterfte door tuberculose er minder omvangrijk was. Dit lijkt te suggereren dat verschillen in levenskwaliteit er dus beperkter waren dan in grootsteden, door de lagere bevolkingsdichtheid en minder vervuilde omgeving.⁴⁴

Het aandeel van de ademhalingsziekten was hoger in de middenklasse dan in de lagere klasse. Dit type aandoeningen was sterk gerelateerd aan slechte ventilatie en de beperkte toegang tot zuivere lucht. Daarnaast was er de indirecte invloed van een lager inkomen, waardoor de toegang tot kwalitatieve voeding, een goede woonomgeving en medische zorgen beperkter was. Ook deze factoren zorgden voor een hoger aandeel van ademhalingsziekten in mortaliteit.⁴⁵ Hieruit kan worden afgeleid dat de werkomstandigheden bij volwassenen te Maaseik ongezonder waren in de middenklasse – en dan vooral de arbeiders met een gemiddeld niveau (7) – dan in de lage klasse. Dit kan verklaard worden door de samenstelling van deze lage klasse, die bestond uit de landbouwers en vissers (8) en de arbeiders met een lager niveau (9). De landbouwers kregen minder te maken met gevaarlijke en ongezonde arbeidsomstandigheden, mede doordat ze in zuivere lucht werkten en betere toegang tot verse voeding hadden.⁴⁶ Toch kunnen we afleiden dat deze lagere klasse een slechtere levensstijl had, aangezien aandoeningen zoals hart- en vaatziekten en kanker in deze klasse meer slachtoffers eisten dan in de hoge en middenklasse.⁴⁷

43 Kenneth F. Kiple, *The Cambridge World History of Human Disease* (New York 1995) 1176.

44 Liczbińska, 'Diseases, health status, and mortality in urban and rural environments: The case of Catholics and Lutherans in 19th-century Greater Poland', 31.

45 Tina Van Rossem, Patrick Deboosere, en Isabelle Devos, 'Death at Work? Mortality and Industrial Employment in Belgian Cities at the Turn of the Twentieth Century', *Explorations in Economic History* 66 (2017) 45.

46 J. van Reek en W.M. van Zutphen, 'Sterfte naar sociale klasse bij volwassenen in Nederland sinds de 19de eeuw', *Bevolking en Gezin* 2 (1985) 187.

47 Van Rossem, 'Bruxelles ma belle', 36; Van Rossem, Deboosere, en Devos, 'Spatial disparities at death', 12.

Tabel 11: Verdeling van doodsoorzaken van volwassenen naar sociale klasse te Maaseik, 1881-1885 (bron: database Vanoppen).

	Hoge klasse		Middenklasse		Lage klasse		Totaal	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Niet geregistreerd	4	21,1%	14	31,8%	13	22,4%	31	26,5%
Tuberculose	6	31,6%	10	22,7%	11	19%	27	23,1%
Ademhalingsstelsel	2	10,5%	6	13,6%	5	8,6%	13	11,1%
Hart- en vaatstelsel	2	10,5%	2	4,5%	7	12,1%	11	9,4%
Slecht gedefinieerd	-	-	5	11,4%	5	8,6%	10	8,5%
Neoplasme	1	5,3%	1	2,3%	4	6,9%	6	5,1%
Waterborne infectieziekten	-	-	1	2,3%	4	6,9%	5	4,3%
Andere infectieziekten	-	-	2	4,5%	2	3,4%	4	3,4%
Zenuwstelsel	2	10,5%	1	2,3%	-	-	3	2,6%
Maag- en darmstelsel	1	5,3%	1	2,3%	-	-	2	1,7%
Enteritis	1	5,3%	-	0	-	-	1	0,9%
Airborne infectieziekten	-	-	1	2,3%	-	-	1	0,9%
Geweld	-	-	-	-	1	1,7%	1	0,9%
Maternaal	-	-	-	-	1	1,7%	1	0,9%
Ouderdom	-	-	-	-	1	1,7%	1	0,9%
Totaal	19	100%	44	100%	54	100%	117	100%

Analyse van de Maaseiker ouderensterfte

Tot de ouderensterfte rekenen we alle overlijdens vanaf 65 jaar. Tijdens de epidemiologische transitie vond een shift plaats van hoge sterfte bij de allerjongsten naar een hoge sterfte bij de alleroudsten. Hier ruimden infectieziekten ook plaats voor degeneratieve en chronische aandoeningen. Devos stelde vast dat deze transitie zich in België had voltrokken tijdens het interbellum, ongeveer 40 tot 50 jaar na de onderzoeksperiode uit dit artikel. Studies specifiek gericht op negentiende-eeuwse ouderensterfte zijn beperkt. Dit artikel biedt inzicht in geslachtsspecifieke, spatiale verdelingen en sociale differentiatie in ouderensterfte.

Doodsoorzaken in de Maaseiker ouderensterfte

Tabel 12 toont de verdeling van de doodsoorzaken bij ouderen in Maaseik. Hierboven verwezen we reeds naar de epidemiologische transitie en de daarbijhorende

overgang van dominantie van infectieziektes bij kinderen naar dominantie van degeneratieve en chronische aandoeningen bij ouderen. In Maaseik overleed van 1881 tot 1885 37 procent van de ouderen door degeneratieve aandoeningen, zijnde hart- en vaatziektes en kanker. Hartproblemen waren de meest voorkomende gekende oorzaken en kunnen bij ouderen deels biologisch bepaald zijn maar zijn ook sterk gerelateerd aan een ongezonde levensstijl.⁴⁸ De twee andere meest voorkomende clusters van gekende doodsoorzaken waren die van de ademhalingsziektes en de slecht gedefinieerde aandoeningen. Deze laatste groep bestond voor 45,5 procent uit oedemen. Convulsies en niet-gespecificeerde koorts vulden de overige percentages op.

Tabel 12: Frequentie van de doodsoorzaken van ouderen per geslacht te Maaseik, 1881-1885 (bron: database Vanoppen).

	Man		Vrouw		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Niet geregistreerd	17	27%	29	34,9%	46	31,5%
Hart- en vaatstelsel	16	25,4%	17	20,5%	33	22,6%
Ademhalingsstelsel	15	23,8%	11	13,3%	26	17,8%
Slecht gedefinieerd	6	9,5%	5	6%	11	7,5%
Ouderdom	3	4,8%	4	4,8%	7	4,8%
Maag- en darmstelsel	1	1,6%	3	3,6%	4	2,7%
Neoplasme	3	4,8%	1	1,2%	4	2,7%
Zenuwstelsel	1	1,6%	3	3,6%	4	2,7%
Enteritis	-	-	3	3,6%	3	2,1%
Andere infectieziektes	-	-	2	2,4%	2	1,4%
Tuberculose	1	1,6%	1	1,2%	2	1,4%
Urogenitaal stelsel	-	-	2	2,4%	2	1,4%
Andere	1	1,6%	-	-	1	0,7%
Geweld	-	-	1	1,2%	1	0,7%
Totaal	63	100%	83	100%	146	100%

48 Backs, *Mortaliteit in Gent (1830-1950)*, 191-2; Van Rossem, 'Bruxelles ma belle', 35-6.

Geslachtsspecifieke ouderensterfte gelinkt aan doodsoorzaken

Hierboven stelden we vast dat bij de jongvolwassen vrouwen de voornaamste slachtoffers vielen door tuberculose, terwijl mannen bij de oudvolwassenen een oversterfte kenden als gevolg van beroepsziektes. Tegen de leeftijd van 65 jaar had er dus reeds een sterke selectie plaatsgevonden voor beide geslachten. Backs stelde voor Gent een gelijkaardige trend vast en vond een quasi gelijke sterftkans voor mannen en vrouwen op latere leeftijd, mede door de afname van het biologisch voordeel op latere leeftijd en een verhoogde gevoeligheid voor hart- en vaatziektes bij vrouwen.⁴⁹ In Maaseik stierven er tussen 1881 en 1885 146 ouderen, waarvan 63 mannen en 83 vrouwen. Aan de hand van de geslachtsverhouding in de totale bevolking (101) stellen we vast dat de geslachtsratio in ouderensterfte tussen mannen en vrouwen was omgekeerd en slechts 75 bedroeg. Er was in Maaseik dus een vrouwelijke oversterfte. Dit is gezien hun langere levensduur niet verrassend.⁵⁰ Neven stelde in Tilleur ook een vrouwelijke oversterfte vast, met een geslachtsratio van 89.⁵¹ Belangrijk is om na te gaan welke doodsoorzaken verantwoordelijk waren voor de vrouwelijke oversterfte in Maaseik.

Figuur 7 toont de verdeling van de doodsoorzaken per geslacht. Hierin valt op dat we voor een groot deel van de vrouwelijke ouderensterfte niet zijn ingelicht over de doodsoorzaak aangezien deze niet werd geregistreerd of bewaard. Indien we geen rekening houden met de niet geregistreerde doodsoorzaken voor beide geslachten, blijkt dat 34,8 procent van de mannen en 32,7 procent van de vrouwen overleed ten gevolge van hart- en vaatziektes. Aan het einde van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw overleden in België vooral vrouwen door deze aandoeningen, doorgaans geassocieerd met een ongezonde levensstijl.

De ziektes van het maag- en darmstelsel troffen bijna uitsluitend vrouwen, met 7,2 procent van de overlijdens ten gevolge van enteritis of een andere spijsverteringsziektes, tegenover 1,6 procent bij mannen. Deze hogere vrouwelijke mortaliteit door maag- en darmziektes kon ook worden vastgesteld bij volwassenen. Mogelijk kan dit verklaard worden door een slechtere voeding voor vrouwen. Mannen waren de voornaamste kostwinners van het gezin en hadden daardoor wellicht recht op het beste voedsel.⁵² Aan de hand van de bestudeerde bronnen kunnen we echter niet meten of de lage tewerkstellingsgraad bij vrouwen

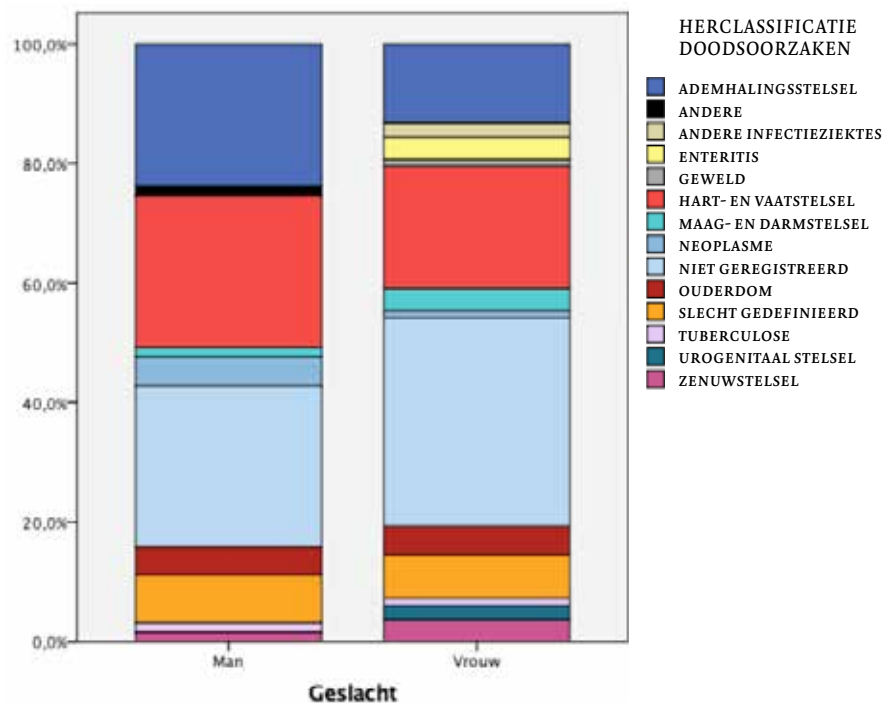
49 Backs, *Mortaliteit in Gent (1830-1950)* 113-4.

50 Devos, *Allemaal beestjes*, 28-30.

51 Neven, 'Mortality differentials', 305-7.

52 Isabelle Devos, 'Te jong om te sterven: de levenskansen van meisjes in België omstreeks 1900', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 26, nr. 1 (2000) 60; Eric Vanhaute, 'Gezin, bevolking en arbeid, 19de en 20ste eeuw', in: *Paradoxen van pedagogisering. Handboek van pedagogische historiografie Paradoxen van pedagogisering. Handboek van pedagogische historiografie* (Gent 2005) 17-8.

Figuur 7: Verdeling van de doodsoorzaken per geslacht in ouderensterfte te Maaseik, 1881-1885 (bron: database Vanoppen).

ervoor zorgde dat zij minder kwalitatief voedsel kregen dan hun werkende mannen, al lijken de data er wel op te wijzen.

De tewerkstelling van mannen had mogelijk nog een impact op de mortaliteit van ouderen. We wezen reeds op de gevolgen van slechte ventilatie op de gezondheid van arbeiders, waardoor het risico op ademhalingsziekten kon toenemen. Deze ziektes waren verantwoordelijk voor 23,8 procent van de mannelijke overlijdens boven 65 jaar en 13,3 procent van de vrouwelijke overlijdens. We zien bij mannen dus mogelijk de impact van zware en ongezonde arbeid. Dit sluit aan bij de bevindingen van Neven over Tilleur.⁵³ Van mannelijke oversterfte is er echter geen sprake in Maaseik. Wel kunnen we uit de doodsoorzaken afleiden dat arbeidsomstandigheden de sterfte van mannen kunnen bepalen, ondanks de vrouwelijke oversterfte. Kankers verklaarden 4,8

53 Neven, 'Mortality differentials', 318.

procent van de mannelijke sterfte, tegenover 1,2 procent bij vrouwen. Net als hart- en vaatziekten kunnen deze ziektes verklaard worden door biologische factoren maar ook door levensstijl en woon- en werkomstandigheden.⁵⁴ Er zijn in de Maaseiker ouderensterfte dus signalen van een impact van werkomstandigheden bij mannen, al zijn deze beperkt. De industrialisering was er dan ook beperkter dan in grootsteden. De vrouwelijke sterfte waarvoor de doodsoorzaken gekend zijn, lijkt dan weer vooral bepaald door hart- en vaatziekten.

Woonplaats van overleden ouderen gelinkt aan doodsoorzaken

Tabel 13 geeft de verdeling van ouderensterfte in de stadskern van Maaseik weer, vergeleken met de plattelandsgehuchten. Hieruit blijkt dat er een lichte stedelijke oversterfte was in Maaseik. Twee verklaringen kunnen deze bevindingen staven. Ten eerste was er een rusthuis in het stadscentrum van Maaseik, waardoor mogelijk een hoger percentage aan ouderen overleed in de stad.⁵⁵ In de literatuur zijn er geen cijfers voorhanden over de bezetting en sterfte in het bejaardentehuis, noch hebben we informatie over de herkomst van de bewoners (bijvoorbeeld de oorspronkelijke afkomst van het omliggend platteland). Mogelijk kunnen deze vragen beantwoord worden door studie van de archieven van het rusthuis. Deze analyse maakt geen deel uit van dit onderzoek. Ten tweede kan de tol van het stadsleven benoemd worden als mogelijke verklaring voor de *urban mortality penalty* bij de ouderen van Maaseik. Een langdurig verblijf in een stedelijke omgeving en de daarbij horende ongezonde woon- en werkomstandigheden kunnen voor een slechtere gezondheid en dus hogere sterfterisico's zorgen.⁵⁶ De vraag moet hier gesteld worden of en in welke mate het wonen in een plattelandsstad een langdurig negatief effect had op de gezondheid.

Tabel 13: Spatiale verdeling van de ouderensterfte en totale sterfte te Maaseik, 1881-1885 (bron: database Vanoppen).

Woonplaats	Aantal overlijdens	Sterfte ouderen	Gemiddeld bevolkingsaantal 1881-1885	Totale overleden populatie
Stad	114	79,2%	3441	77,6%
Plattelandsgehuchten	30	20,8%	992	22,4%
Totaal	144	100%	4433	100%

54 Van Rossem, 'Bruxelles ma belle', 35-6.

55 Mathieu Daemen e.a., *Bejaardenzorg in Maaseik door de eeuwen heen* (Maaseik 1994) 53-5.

56 Kesztenbaum en Rosenthal, 'The Health Cost of Living in a City: The Case of France at the End of the 19th Century', 223-4.

Tabel 14 toont de spatiale differentiatie in doodsoorzaken bij ouderen tussen de stedelijke kern en de rurale periferie in Maaseik. De meest voorkomende doodsoorzaken bij alle ouderen, namelijk hart- en vaatziekten, eisten ook de meeste levens in beide gebieden. Deze waren in mindere mate gerelateerd aan woon- en werkomstandigheden. Vooral persoonlijke factoren zoals ongezonde voeding of leefgewoonten en biologische factoren waren van belang.⁵⁷ Ook luchtvervuiling speelde erin mee.⁵⁸ Deze factoren hadden dus een gelijkaardige impact in de stedelijke kern van Maaseik als op het platteland, allicht door het algehele plattelandskarakter van de stad waardoor de luchtvervuiling beperkter was en de levensstijl van de oudere bewoners van de stedelijke kern niet sterk verschilde van die van de rurale bevolking. De ademhalingsziekten deelden op het platteland de eerste plaats met hart- en vaatziekten maar het aandeel verschilde niet sterk van de resultaten in de stad. De impact van levenslange arbeid op ouderen was dus gelijkaardig in de stedelijke kern als op het platteland.

Verder waren er geen aandoeningen die een hoge sterfte eisten in het ene gebied maar het andere onberoerd lieten. Wel kwam 'ouderdom' als doodsoorzaak in verhouding veel vaker voor op het platteland dan in de stad. Alter en Carmichael hebben ons ingelicht over de vage omschrijving van deze term, die niet wees op een doodsoorzaak maar vaak gebruikt werd bij een overlijden op oude leeftijd, zonder verder te zoeken naar de eigenlijke oorzaak.⁵⁹ Mogelijk zegt dit iets over de toegang tot geneeskunde op het platteland. De inwoners van het Maaseiker platteland moesten voor medische zorg steeds naar de stadskern reizen. We kunnen echter slechts speculeren of een beperkte kennis over de medische achtergrond van een overledene zich manifesteerde in een hoger aandeel aan slecht gedefinieerde doodsoorzaken.

57 Van Rossem, 'Bruxelles ma belle', 35-6.

58 Van Rossem, Deboosere, en Devos, 'Spatial disparities at death', 12.

59 Alter en Carmichael, 'Studying Causes of Death in the Past', 44.

Tabel 14: Spatiale verdeling van de doodsoorzaken van ouderen te Maaseik, 1881-1885 (bron: database Vanoppen).

	Stad		Platteland		Totaal	
	N	%	N	%	N	%
Niet geregistreerd	37	32,5%	9	30%	46	31,9%
Hart- en vaatstelsel	26	22,8%	6	20%	32	22,2%
Ademhalingsstelsel	20	17,5%	6	20%	26	18,1%
Slecht gedefinieerd	8	7%	2	6,7%	10	6,9%
Ouderdom	3	2,6%	4	13,3%	7	4,9%
Maag- en darmstelsel	3	2,6%	1	3,3%	4	2,8%
Neoplasme	3	2,6%	1	3,3%	4	2,8%
Zenuwstelsel	4	3,5%	-	-	4	2,8%
Enteritis	2	1,8%	1	3,3%	3	2,1%
Andere infectieziekten	2	1,8%	-	-	2	1,4%
Tuberculose	2	1,8%	-	-	2	1,4%
Urogenitaal stelsel	2	1,8%	-	-	2	1,4%
Andere	1	0,9%	-	-	1	0,7%
Geweld	1	0,9%	-	-	1	0,7%
Totaal	114	100%	30	100%	144	100%

Sociale differentiatie in ouderensterfte gelinkt aan doodsoorzaken

Bij veel ouderen stond bij beroep de vermelding 'zonder beroep' of 'gepensioneerde'. Om toch zicht te krijgen op de sociale differentiatie in ouderensterfte ben ik aan de hand van de bevolkingsregisters uit de periode 1857-1866 op zoek gegaan naar het (vorige) beroep van de overledene.⁶⁰ Toch konden niet alle beroepen worden teruggevonden, ongetwijfeld als gevolg van migratie van en naar de stad. Hierdoor is het aandeel overleden ouderen zonder beroep in verhouding hoger dan in de totale overleden populatie. Ook in de categorie van arbeiders met gemiddeld niveau (7) is er een sterk verschil tussen de totale overleden populatie en de ouderensterfte. Het aandeel van de jongvolwassenensterfte was in deze groep erg hoog; dit kan de lagere verhouding

60 Family History Library, Registers der bevolking Maaseik, 1830-1865: Bevolking 1857-1865 vol. 1, 631747, <https://www.familysearch.org/search/film/008082947?cat=52926>; Family History Library, Registers der bevolking Maaseik, 1830-1865: Bevolking 1857-1865 vol. 2-4, 631748, <https://www.familysearch.org/search/film/008082948?cat=52926>; Family History Library, Registers der bevolking Maaseik, 1830-1865: Bevolking 1857-1865 vol. 5-6, 631749, <https://www.familysearch.org/search/film/008082949?cat=52926>.

in ouderensterfte verklaren. Uit tabel 15 blijkt dat geen enkele beroeps categorie veel impact had op de ouderensterfte. Relatief goede werkomstandigheden en/of een gezondere leefomgeving kunnen deze beperktere sociale differentiatie op hoge leeftijd verklaren.

Tabel 15: Aandeel van beroeps categorieën binnen ouderensterfte, vergeleken met de totale overlijdens te Maaseik, 1881-1885 (bron: database Vanoppen).

Beroeps categorie	Totale overleden populatie		Ouderensterfte		Verschil
	N	%	N	%	
-1: Zonder beroep	66	13,9%	37	25,3%	+11,4%
0: Andere	1	0,2%	-	-	-0,2%
1: Hogere managers	12	2,5%	1	0,7%	-1,8%
2: Hogere professionals	7	1,7%	2	1,4%	-0,3%
3: Lagere managers	36	7,6%	7	4,8%	-2,8%
4: Lagere professionals, klerken en verkoopspersoneel	31	6,5%	13	8,9%	+2,4%
5: Lagere klerken en verkoopspersoneel	11	1,1%	5	3,4%	+2,3%
7: Arbeiders met een gemiddeld niveau	91	19,2%	16	11%	-8,2%
8: Landbouwers en vissers	99	20,8%	37	25,3%	+4,5%
9: Arbeiders met een lager niveau	121	25,5%	28	19,2%	-6,3%

Tabel 16 toont de verdeling van de doodsoorzaken bij ouderen in Maaseik volgens sociale klasse. Hieruit blijkt nogmaals dat ook op latere leeftijd ademhalingsziekten sterk gerelateerd waren aan werkomstandigheden, aangezien niemand uit de hoge klasse overleed aan deze ziekte.⁶¹ In de midden- en lage klasse behoorden deze tot de meest voorkomende doodsoorzaken. Hart- en vaatziekten maakten dan weer geen onderscheid naargelang de sociale klassen, al kwamen ze wel in veel sterkere mate voor bij de hoge klasse. Dit kan mogelijk gerelateerd zijn aan de voedselconsumptie. De hogere klasse hadden betere toegang tot meer gevarieerd voedsel zoals vlees, groenten en drank, maar ook tot ongezonder en vetter voedsel.⁶² Mogelijk eiste een ongezonde levensstijl dus

61 Van Rossem, Deboosere, en Devos, 'Death at Work?', 45.

62 Peter Scholliers, 'Sociale ongelijkheid en voedselconsumptie sedert 1850', in: A. de Knecht-van Eekelen en M. Stasse-Wolthuis (eds.), *Voeding en gezondheid. Voeding in onze samenleving. Een cultuurhistorisch*

zijn tol bij de oudere Maaseikenaars in de hoge klasse. Verder is het aandeel van de overige doodsoorzaken categorieën in de drie sociale klassen relatief laag. Het hoge aantal niet-geregistreerde doodsoorzaken in de Maaseiker midden- en lage klassen zorgt mogelijk voor een vertekend beeld in de eigenlijke structuur van de doodsoorzaken. Toch kunnen hart- en vaatziekten en ademhalingsziekten duidelijk onderscheiden worden als voornaamste doodsoorzaken in deze klassen. Het aandeel van degeneratieve ziekten in de hoge klasse was wel het dubbele van de andere twee.

Tabel 16: Verdeling van doodsoorzaken van ouderen naar sociale klasse te Maaseik, 1881-1885 (bron: database Vanoppen).

	Hoge klasse		Middenklasse		Lage klasse		Totaal	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Niet geregistreerd	2	20%	12	35,3%	21	32,3%	35	32,4%
Hart- en vaatstelsel	4	40%	8	23,5%	15	23,1%	27	25%
Ademhalingsstelsel	-	-	8	23,5%	14	21,5%	22	20,4%
Slecht gedefinieerd	1	10%	2	5,9%	4	6,2%	7	6,5%
Ouderdom	1	10%	-	-	3	4,6%	4	3,7%
Neoplasme	1	10%	-	-	2	3,1%	3	2,8%
Enteritis	-	-	1	2,9%	2	3,1%	3	2,8%
Maag- en darmstelsel	-	-	-	-	2	3,1%	2	1,9%
Zenuwstelsel	1	10%	1	2,9%	-	-	2	1,9%
Tuberculose	-	-	-	-	1	1,5%	1	0,9%
Urogenitaal stelsel	-	-	-	-	1	1,5%	1	0,9%
Andere	-	-	1	2,9%	-	-	1	0,9%
Geweld	-	-	1	2,9%	-	-	1	0,9%
Totaal	10	100%	34	100%	65	100%	108	100%

perspectief (Alphen aan den Rijn 1987) 90-1; Leen Van Molle en Yves Segers (red.), *The Agro-Food Market: Production, Distribution and Consumption, Rural Economy and Society in North-Western Europe, 500 - 2000* (Turnhout 2013) 234.

Conclusies

In deze studie stond het sterfte- en doodsoorzakenpatroon van de kleine plattelandstad Maaseik in Belgisch Limburg centraal, uitgevoerd op basis van individuele doodsoorzakenregisters. Deze uiterst unieke en rijke bron werd nog maar zelden gebruikt in wetenschappelijk onderzoek. Door de koppeling te maken tussen de doodsoorzakenregisters en de overlijdensakten konden we voor Maaseik voor de periode 1881-1885 de volwassenen- (15-64 jaar) en ouderensterfte (65+) bestuderen en dit voor drie onderzoeksthema's binnen het historisch mortaliteitsonderzoek, namelijk de epidemiologische transitie, de *urban mortality penalty* en de sociale differentiatie in sterfte. Deze studie vormt een meerwaarde voor elk van deze onderzoeksthema's, doordat Maaseik een bijzonder karakter had, als stad met bijhorende stadsrechten maar ook met een uitgesproken ruraal karakter.

Bij de volwassenen hebben we een onderscheid gemaakt tussen de sterfte van jongvolwassenen (15- tot 44-jarigen) en oudvolwassenen (45- tot 64-jarigen). We stelden een vrouwelijke oversterfte vast bij jongvolwassenen, die grotendeels bepaald was door tuberculose. In lijn met de bevindingen uit de literatuur had tuberculose een grote impact op zowel jongvolwassen vrouwen als mannen. Bij de oudvolwassenen (45- tot 64-jarigen) was er een oversterfte van mannen als gevolg van ademhalingsziekten, wellicht gerelateerd aan hun arbeidsomstandigheden. Opvallend was het hoge aandeel degeneratieve ziekten bij oudvolwassen vrouwen. Indien de niet-geregistreerde overlijdens buiten beschouwing worden gelaten, maakten kanker en hart- en vaatziekten samen zelfs 40 procent van hun doodsoorzaken uit.

Bij de volwassenen waren de meeste overlijdens in de stadskern te wijten aan tuberculose, en op het platteland aan hart- en vaatziekten. In het eerste geval wijst dit op een ongezonde leefomgeving en moeilijke werkomstandigheden. De dominantie van hart- en vaatziekten op het platteland suggereert dan weer ongezondere leefgewoontes zoals ongezonde voeding en het roken van sigaren (in Maaseik waren er twee sigarenfabrieken). Eerder verrassend trof tuberculose de hogere klasse meer dan de midden- en de lagere klassen. Mogelijk is dit te verklaren door het kleinstedelijk karakter van Maaseik, waar ruimtelijke segregatie, vervuiling en overbevolking véél minder groot was dan in sterk geïndustrialiseerde grootsteden zoals Brussel en Gent. Hierdoor kan worden aangenomen dat de kloof tussen de sociale klassen op het vlak van kwaliteit van woon- en werkomstandigheden niet erg groot was.

Bij de ouderensterfte stelden we een grote vrouwelijke oversterfte vast, wat gezien hun langere levensduur niet verrassend is. De belangrijkste doodsoorzaken

van de 65-plussers waren hart- en vaatziekten, gevolgd door ademhalingsziekten. Terwijl de eersten meer frequent waren bij de hogere klasse, mogelijks te wijten aan de ongezonere voedingsgewoonten, kwamen de laatste het meeste voor bij de midden- en lagere klasse. Ouderen woonachtig in de stad overleden aan gelijkaardige aandoeningen als plattelandsbewoners. Dit kunnen we verklaren door het algehele plattelandskarakter van de stad, waardoor op vlak van doodsoorzaken er geen noemenswaardige spatiale verschillen waren.

De data tonen duidelijk dat degeneratieve en chronische aandoeningen niet enkel ziektes van de afgelopen 50 jaar zijn. De top drie mannelijke doodsoorzaken bestond immers uit ademhalingsziekten (17,4 procent), hart- en vaatziekten (15,2 procent) en tuberculose (11,6 procent). De vrouwelijke top drie bevatte dezelfde aandoeningen maar in een andere volgorde: hart- en vaatziekten (16,7 procent), ademhalingsziekten (11,3 procent) en tuberculose (10,7 procent). Reeds in de late negentiende eeuw waren chronische en degeneratieve aandoeningen dus sterk aanwezig in de plattelandstad Maaseik. De beperktere verstedelijking, lagere bevolkingsdichtheid, betere woon- en werkomstandigheden, enz. vormen hiervoor een belangrijke verklaring, aangezien infectieziekten en ziektes gerelateerd aan slechte huisvesting en hygiëne minder impact hadden op de bevolking.

Met deze studie trachtte ik een inzicht te verwerven in de sterfte- en doodsoorzakenpatronen van de kleine plattelandstad Maaseik. De aanwezigheid van de individuele doodsoorzakenregisters was hiervoor een rijke bron, die ons veel kon bijbrengen over de determinanten die bepalend waren voor de vastgestelde patronen. In België weten we weinig over de locatie en beschikbaarheid van deze unieke en veelzeggende bronnen. Ik hoop dan ook dat deze studie naast een bijdrage aan belangrijke thema's in het mortaliteitsonderzoek ook een aanzet kan leveren tot verdere zoektochten naar individuele doodsoorzakenregisters.

Het oude hospitaal te Maaseik, datum onbekend (bron: Stadsarchief Maaseik, Documentatiecentrum Maaseik).

Ad Knotter

DE MIJNWERKERS VAN GEULLE. OVER DE INVLOED VAN DE MIJNBOUW OP HET ZUID-LIMBURGSE PLATTELAND, 1900-1940¹

¹ Een Engelstalige versie van dit artikel werd gepubliceerd als ‘The Miners of Geulle. Mining and Rural Transformation in Limburg (the Netherlands), 1900-1940’, in: Paul Puschmann en Tim Riswick (red.), *Building Bridges. Scholars, History and Historical Demography. A Festschrift in honor of Professor Theo Engelen* (Nijmegen 2018) 285-310.

Abstract

In this contribution I investigate the peasant-miners in the village of Geulle in the Dutch province of Limburg. In the first decades of the twentieth century the expanding coal mining industry in Limburg was increasingly able to recruit miners from the countryside, at first for the mines in and around the booming mining town of Heerlen in the eastern part, after 1925 also for the newly built state mine Maurits in the western part of South Limburg. The agricultural village of Geulle supplied miners from an early date. I am particularly interested in the first generations of miners in Geulle and to what extent they owned land and held on to some form of agricultural activity. With this research I hope to throw more light on the impact of the mining industry on the countryside of South Limburg in general.

In 1954 schreef De Volkskrant over het Maasdorp Geulle, zo’n 10 kilometer ten noorden van Maastricht, als een ‘heerlijk oord om de wereld te vergeten’. Volgens de krant was het een ‘oase tussen de kolenmijnen’ en was er ‘voor de vele mijnwerkers die op de Maurits in Geleen hun brood verdienen en de fabrieksarbeiders die dagelijks naar Maastricht trekken geen betere plaats om te wonen’.² Vanwege het contrast tussen het uiterlijk van een plattelandsidylle en het industriële karakter van de mijnwerkersbevolking heb ik Geulle onderzocht als voorbeeld van de inwerking van de kolenmijnbouw op het Limburgse platteland.

Om Geulle beter te leren kennen heb ik het dorp en zijn buurtschappen speciaal voor dit onderzoek per fiets verkend vanuit mijn woonplaats Maastricht. Boven ‘op de berg’ liggen de bewoningskernen Moorveld en Hussenberg te midden van een agrarisch landschap. Afdalend via de bochtige weg door Snijdersberg, en onder het spoor door, bereik je het dichter bebouwde centrum Hulslen en de agrarische gehuchten Broekhoven en Brommelen. Via de brug over het Julianakanaal kom je vervolgens in het pittoreske ‘Aan de Maas’, met rondom de dorpskerk Sint-Martinus gegroepede gebouwen, het poortgebouw van het vroegere kasteel, en landelijk gelegen huizen en boerderijen onderlangs de Maasdijk, al of niet opgeknapt voor forenzen. In de zomer kan je daar met het fietsveer de Maas oversteken naar Uikhoven in België. Het is bijna onvoorstelbaar dat er in zo’n landelijk dorp gedurende de mijntijd een paar honderd mijnwerkers hebben gewoond, een beroep dat je eerder associeert met een industriële

² De Volkskrant 22 juni 1954: ‘Heerlijk oord om de wereld te vergeten. Geulle, oase tussen de kolenmijnen’.

Bewoningskernen in de gemeente Geulle, 1937. <https://topotijdreis.nl>

omgeving, met verstedelijkte arbeiderswijken en speciaal gebouwde kolonieën. Toch was dit in tientallen Limburgse dorpen een realiteit. In 1947 waren er 56 gemeenten in Limburg met minder dan 2.500 inwoners; in 50 daarvan woonden mijnwerkers, in totaal 4.514 personen, dat is 11 procent van het totale aantal personen werkzaam in het mijnbedrijf.³

In dit artikel onderzoek ik de boeren-mijnwerkers in Geulle in de eerste decennia van de twintigste eeuw. Ik hoop hiermee meer licht te werpen op de invloed van de mijnindustrie op het Zuid-Limburgse platteland in het algemeen. De combinatie van agrarische met industriearbeid kwam tot ver in de twintigste eeuw onder verschillende benamingen (*worker peasantries*, *Industriebauern*) voor in heel Europa (en daarbuiten).⁴ In de eerste decennia van de twintigste eeuw

³ Ontleend aan: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (hierna SHCL), archief ETIL, EAN 605, inv. nr. 1076: 'Woonplaatsen van het personeel der mijnen (31 december 1947) en hun aandeel in de bevolking er Limburgse gemeenten. Aantal inwoners ontleend aan de Volkstelling 31 mei 1947; aantal personen werkzaam in de mijnen meegedeeld door de mijnondernemingen via het Gewestelijk Arbeidsbureau'.

⁴ Ad Knotter, 'Problems of the family economy: peasant economy, domestic production and labour

Geulle, een oase tussen kolenmijnen. Overzicht vanaf Geulle-Boven, circa 1960. © F. Lahaye/ Beeldbank HCL, fotocollectie GAM 33414.

slaagde de opkomende mijnindustrie erin steeds meer arbeiders te werven van het Zuid-Limburgse platteland, eerst voor de mijnen in Heerlen in de Oostelijke Mijnstreek, na 1925 ook voor de in dat jaar geopende Staatsmijn Maurits in Geleen in de Westelijke Mijnstreek. Ook het landbouwdorp Geulle leverde al vroeg mijnwerkers: bij de volkstelling van 1909 werden er 19 in het dorp geteld. In 1947 waren dit er 128 en in 1960 104. Geulle had in 1960 2.245 inwoners. De mannelijke beroepsbevolking bestond uit 621 personen, dus mijnwerkers

markets in pre-industrial Europe', in: Michiel Baud, Theo Engelen, Ad Knotter (eds.), *Family Strategies and Changing Labour Relations* [Economic and Social History in the Netherlands 6] (Amsterdam 1994) 19-59, aldaar 39. Een Nederlandse vertaling van deze bundel verschenen onder de titel *Samen wonen, samen werken? Vijf essays over de geschiedenis van arbeid en gezin* (Hilversum 1994).

maakten daarvan bijna 17 procent uit.⁵ Hun aantal nam daarna sterk af: als gevolg van de mijnsluiting waren er bij de volkstelling van 1971 nog maar 15 mijnwerkers in Geulle over.⁶

Of de Geulse mijnwerkers in de jaren 1960 nog grondbezit, dan wel agrarische nevenactiviteiten hadden, ben ik niet nagegaan: mijn onderzoek houdt op in 1940. Wel kon ik vaststellen dat nog in 1947 168 van de 300 grondgebruikers in Geulle geen agrarisch hoofdberoep hadden (56 procent). De overgrote meerderheid daarvan (156) bewerkte een stuk grond van minder dan 1 hectare.⁷ In dit artikel onderzoek ik de eerste generaties mijnwerkers in Geulle en de mate waarin die in bezit waren van grond. Of zij die grond gebruikten voor een vorm van agrarische activiteit kan niet met zekerheid worden bepaald (het grondbezit kan ook verpacht zijn aan ‘echte’ boeren), maar ik acht dit wel waarschijnlijk. Ik heb evenmin informatie over de aard van het grondgebruik van de boeren-mijnwerkers, en of hun agrarische activiteit – en die van hun gezinsleden – alleen bedoeld was voor eigen consumptie of ook voor de markt. Mijn voornaamste bronnen zijn de huwelijksakten tussen 1811 en 1940, het bevolkingsregister tussen 1890 en 1940, en de kadastrale leggers uit diezelfde periode. Door de individuele gegevens per mijnwerker uit deze bronnen onderling te verbinden kunnen de omvang, de karakteristieken en de achtergrond van deze groep boeren-mijnwerkers met grondbezit in Geulle in kaart worden gebracht. Het is mogelijk dat er ook mijnwerkers waren die geen grond bezaten, maar uitsluitend pachtten om er een vorm van landbouw op te bedrijven, maar die blijven buiten beeld.

Mijnbouw en mijnwerkers van het platteland in westelijk Zuid-Limburg⁸

Omstreeks 1900 begon een periode van expansie van de Zuid-Limburgse kolenwinning. Aan het eind van de negentiende eeuw werden verschillende particuliere mijnondernemingen opgericht, die vanaf 1900 in productie kwamen. De belangrijkste waren de Oranje-Nassau Mijnen in Heerlen.⁹ In 1902 begon de Nederlandse

5 SHCL, collectie CBS-statistieken, BH 1.2: Uitkomsten van de 13^e algemene volkstelling, 31 mei 1960, deel 6: Limburg, Geulle.

6 *Ibidem*, BH 1.3: 14^e algemene volkstelling annex woningtelling 28 februari 1971: definitieve uitkomsten per Limburgse gemeente, Geulle.

7 SHCL, archief Economisch-Technologisch Instituut in Limburg (ETIL), EAN 605, inv.nr. 760: Kwantitatieve gegevens betreffende de landbouw per gemeente, 1947, Geulle.

8 Zie voor de locatie van de in dit artikel genoemde plaatsen: bijlage 4.

9 Vgl. Jan Peet en Willibrord Rutten, *Oranje Nassau Mijnen. Een pionier in de Nederlandse steenkolenmijnbouw 1893-1974* (Zwolle 2010).

staat een eigen mijnbedrijf: Staatsmijnen. Het opende nieuwe mijnen in dorpen rondom Heerlen, die werden genoemd naar leden van de koninklijke familie: ‘Wilhelmina’ in Terwinselen (1909), ‘Emma’ in Treebeek (1913), ‘Hendrik’ in Brunssum (1917). Meer naar het westen, in Geleen, werd in 1925 de Staatsmijn ‘Maurits’ in bedrijf gesteld. De nieuwe mijnen in en rondom Heerlen hadden aanvankelijk moeite voldoende geschoolde mijnwerkers te vinden.¹⁰ Er bestond geen mijnbouwtraditie in dit gebied. Alleen in Kerkrade werd al van oudsher kolen gedolven door de zogenoemde Domaniale Mijn. Voor het aantrekken van mijnwerkers uit Kerkrade moesten de Heerlense mijnbedrijven echter concurreren met het nabijgelegen Akense mijn-district. Zij trachten de moeilijkheden bij de personeelswerving onder meer het hoofd te bieden door het aantrekken van migranten van buiten Limburg, zowel uit andere delen van Nederland als uit het buitenland.

Al vóór de Eerste Wereldoorlog begonnen de expanderende Heerlense mijnen ook mijnwerkers te werven onder de plattelandsbevolking in het westelijke en zuidelijke deel van Zuid-Limburg. Aanvankelijk bleven die veelal deeltijds boeren en landarbeiders; pas de jongere generatie werd voltijds mijnwerker.¹¹ In de oude mijnstreek rondom Kerkrade had zich al veel eerder een groep *full time* mijnwerkers gevormd,¹² maar in de nieuwe mijnstreek in en rondom Heerlen was dat bij het begin van de exploitatie nog niet het geval. De dorpelingen werden als ‘treinmannen’ met arbeiderstreinen naar de Heerlense mijnen vervoerd. In 1911 merkte een vakbondsbestuurder over dit voor hem nieuwe verschijnsel op:

Men behoeft slechts maar eens gelegenheid te hebben om met den trein van 12 uur 22 in de richting Sittard-Herzogenrath te vertrekken, dan staat men verbaasd over het groote getal arbeiders die van Sittard, Geleen, Steijn, Elsloo, Spaubeek, Schinnen, Nuth en al die andere omliggende dorpjes naar de mijnen vertrekken. [...] Voor een paar jaren terug waren velen hunner landarbeider die thans mijnwerker zijn geworden.¹³

10 Zie hierover in het algemeen: Serge Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg. Herkomst, werving, mobiliteit en binding van mijnwerkers tussen 1900 en 1965* (Hilversum 2011).

11 Willibrord Rutten, ‘Het thuisfront van de mijnwerker’, in: Ad Knotter (ed.), *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2012) 390-392.

12 Vgl. Ben Gales, ‘Mijnwerkers tussen agrarische en urbane arbeidsmarkten’, in: Geurt Collenteur e.a. (red.), *Stad en regio. Opstellen aangeboden aan prof. dr. Pim Kooij bij zijn afscheid als hoogleraar economische en sociale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen* (Groningen 2010) 171-184.

13 *Christelijke Mijnwerker*, 16 december 1911: ‘Spaubeek’.

Cijfers uit de beroepstelling van 1909 over mijnwerkers in de dorpen in het Maasdal ten noorden van Maastricht en ten westen van Geleen laten zien in welke mate dit plattelandsgebied toen al was ingeschakeld in de arbeidsvoorziening voor de mijnen (bijlage 1). Van noord naar zuid waren mijnwerkers te vinden in Stein, Elsloo, Beek, Geulle en Meerssen. Met uitzondering van Meerssen waren dit in die periode nog echte landbouwdorpen: het aandeel van landbouwers in de beroepsbevolking varieerde er in 1909 tussen de 46,2 procent in Beek en 69,7 procent in Stein (bijlage 1). Dat de nieuw geworven mijnwerkers juist vanuit deze dorpen naar Heerlen trokken heeft te maken met de nabijheid van een station of halteplaats voor deze 'treinmannen'.¹⁴ Er zijn cijfers over de uitgifte van wekelijkse werkmanskaarten uit 1911 en die laten zien dat die niet alleen in grote aantallen werden verstrekt voor de stations in de latere mijn gemeenten Sittard en Geleen, maar ook voor die in Beek (en Spaubeek) en Meerssen (tabel 1). De halteplaatsen daar waren goed bereikbaar voor mijnwerkers uit de genoemde dorpen. Geulle had tot 1938 een eigen station in het buurtschap Hulsen.

Tabel 1. Aantal uitgegeven werkmanskaarten per station in westelijk Zuid-Limburg

Station	Aantal uitgegeven werkmanskaarten 1911
Beek	170
Echt	14
Geleen	370
Meerssen	335
Sittard	445
Spaubeek	200

Bron: Christelijke Mijnwerker, 16 december 1916: 'Weekkaarten voor arbeiders'.

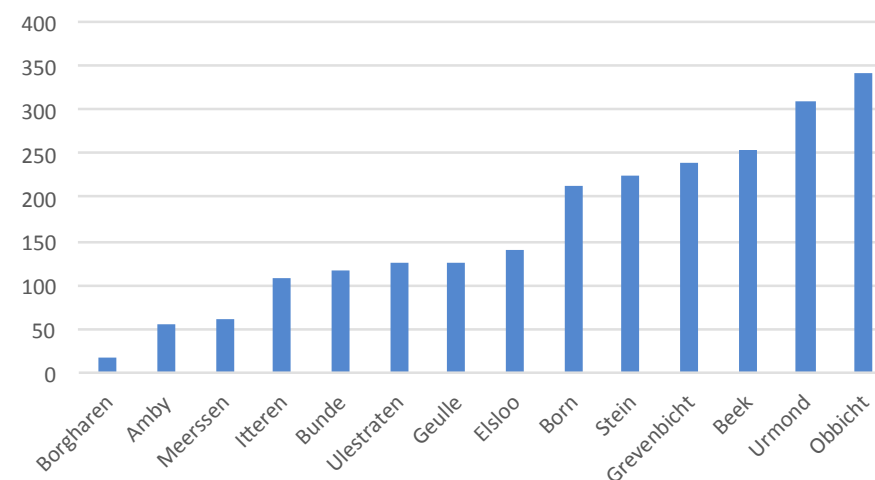
Na de opening van de Staatsmijn Maurits in Geleen in 1925 groeide de mijnwerkersbevolking in deze en andere plaatsen in het Maasdal sterk aan (bijlage 1). Zij werden onderdeel van de sindsdien zo geheten Westelijke Mijnstreek. In nabij Geleen gelegen plaatsen als Stein, Elsloo, Beek en Geulle, die via het spoor ook al in 1909 mijnwerkers hadden 'geleverd' aan Heerlen, en nu ook Urmond, Obbicht en Papenhoven, Grevenbicht en Bunde, groeide het aandeel

¹⁴ Zie over dit verband ook: Th. C. Vianen, *Bevolkingstoestanden in het Zuid-Limburgsche kolenrevier* (Heerlen 1908) 69-70.

van mijnwerkers in de beroepsbevolking tot boven de 20 procent, in enkele van deze plaatsen (Elsloo, Obbicht en Papenhoven, Stein, Urmond) zelfs boven de 35 procent. Het aantal landbouwers nam navenant af (zie bijlage 1).

Het effect van de vestiging van de Maurits is duidelijk zichtbaar in grafiek 1 waar de groei van het aantal mijnwerkers per dorp tussen 1919 en 1934 is weergegeven (1919=100). De grootste groei deed zich voor in dorpen die in de nabijheid van de Maurits lagen: Born, Stein, Grevenbicht, Beek, Urmond, Obbicht en Papenhoven. In wat verder van de Maurits gelegen Maasdorpen ten zuiden daarvan (Itteren, Bunde, Ulestraten, Geulle en Elsloo) nam het aantal mijnwerkers minder toe; in plaatsen in de buurt van Maastricht (Amby, Borgharen en Meerssen) nam het zelfs af. Blijkbaar was de zuigkracht van de Maastrichtse arbeidsmarkt daar sterker dan die van de mijnindustrie in Geleen.

Grafiek 1. Groei van het aantal mijnwerkers per dorp in het Maasdal tussen 1919 en 1934 (1919=100)

Bron: Algemeen Mijnwerkersfonds van de Steenkolenmijnen in Limburg, Jaarverslag over het boekjaar [1919-1934] (Kerkrade 1920-1935).

Cijfers over de gebruikte middelen van vervoer door deze pendelende mijnwerkers uit 1947 tonen eveneens een relatie met de nabijheid van de Maurits: verreweg het grootste deel van de mijnwerkers uit Beek, Elsloo, Stein en Urmond reisde per fiets naar hun werk (zie tabel 2). In iets verder weg gelegen dorpen, zoals

Bunde, Geulle en Grevenbicht, gaf men de voorkeur aan busvervoer, waarvoor de mijnbedrijven in de tussentijd voorzieningen hadden getroffen.¹⁵

Tabel 2. Mijnwerkers in gemeenten in het Maasdal werkende buiten hun woonplaats en hun vervoermiddel, 1947

Gemeente	Aantal forenzende mijnwerkers	Vervoermiddel		
		Bus	Fiets	Anders*
Amby	51	48	-	3
Beek	517	57	429	31
Borgharen	25	21	1	3
Born	205	100	101	4
Bunde	111	108	3	-
Elsloo	368	1	358	9
Geulle	114	81	32	1
Grevenbicht	155	120	33	2
Itteren	24	22	1	1
Meerssen	299	266	13	20
Obbicht en Papenhoven	183	97	85	1
Stein	637	5	627	5
Ulestraten	59	45	13	1
Urmond	258	21	236	1

* trein, tram, auto, motor, geen/onbekend

Bron: SHCL, collectie CBS-statistieken, BH 1.1: Uitkomsten van de volks- en beroepstelling 31 mei 1947 per gemeente van de provincie Limburg, tabel 14: Beroepsbevolking werkzaam in of buiten de woongemeente naar de wijze van vervoer per bedrijfsklasse.

Over de inschakeling van de agrarische bevolking in het opkomende mijnbedrijf in Limburg is nog weinig onderzoek gedaan. Wat er is wordt samengevat in het hoofdstuk van Willibrord Rutten over het 'thuisfront van de mijnwerker' in het

15 Zie ook Serge Langeweg, 'De geografische spreiding van de mijnwerkersbevolking: verkeer en vervoer', in: Knotter (ed.), *Mijnwerkers in Limburg*, 111-123, specifiek over de opkomst van het busvervoer sinds de jaren 1920: 115-123.

overzichtswerk *Mijnwerkers in Limburg: een sociale geschiedenis*.¹⁶ Hij beschrijft hoe tot ongeveer de Eerste Wereldoorlog mijnarbeid werd verricht door keuterboeren als een aanvulling op de inkomsten uit het boerenbedrijf. Het gezinsinkomen werd in vele gevallen samengesteld door *income-pooling* uit loon voor mijnarbeid door de man en opbrengsten van landarbeid door vrouw en kinderen. Na de Eerste Wereldoorlog werd de mijn steeds meer de enige bron van inkomsten voor arbeidersgezinnen van boerenafkomst. Sommige mijnwerkers bleven echter met hulp van andere gezinsleden de grond bewerken van het boerderijtje waar zij waren opgegroeid en dat zij van hun (schoon)ouders hadden geërfd. Deze situatie duurde voort tot in de jaren 1940. De jongere generatie mijnwerkers die in de jaren 1930 was ingestroomd had nog maar weinig affiniteit met het boerenleven.

Over de transformatie van de dorpen in de Westelijke Mijnstreek na de vestiging van de Maurits verschenen in de jaren 1940 twee interessante artikelen in het *Tijdschrift voor Economische Geographie* van de hand van de mij verder onbekende tijdgenoot W. Sipman te Sittard.¹⁷ Zijn bijdrage over Geleen werd geschreven naar aanleiding van de roman *Kroniek eener parochie* door de priester-schrijver Jac. Schreurs uit 1941,¹⁸ waarop later de populaire KRO-televisieserie 'Dagboek van een herdershond' is gebaseerd. Net als elders in deze omgeving was het aandeel van de landbouw in Geleen in de beroepsbevolking tussen de beroepstelling van 1909 en 1930 sterk gedaald (van 58,2 naar 7,7 procent). Sipman laat zien dat de meeste landbouwbedrijven in de woonkernen van de gemeente Geleen (Oud-Geleen, Krawinkel, Lutterade) al vóór de vestiging van de Maurits te klein waren om van te leven en dat velen daarom sinds de opkomst van het Ruhrgebied en het gebied rond Mönchengladbach na 1870 als seizoenarbeider (brikkbakker) naar Duitsland trokken. Ook Schreurs schreef daarover in zijn roman.¹⁹

Sipmans' tweede onderzoek, in Stein, geeft een soortgelijk beeld. Ook daar leefden maar weinig gezinnen alleen van de landbouw. De overgrote meerderheid van de landbouwers (77 procent) beschikte over minder dan 1 hectare landbouwgrond, terwijl volgens Sipman tenminste 4 hectare nodig was voor het levensonderhoud van een gezin. Hem vielen bovendien 'de armoede en achterlijkheid' op: 'slechte behuizing naast primitieve veestallen, de ouderwetsche mestput voor de deur, met

16 Rutten, 'Het thuisfront van de mijnwerker: afscheid van het boerenleven', 390-392.

17 W. Sipman, 'Agrarische problemen in de gemeente Stein', en 'Agrarische toestanden in de gemeente Geleen', *Tijdschrift voor Economische Geographie* XXXIV nr. 11 (1943) 162-165 en XXXV nr. 1 (1944) 1-4.

18 Jac. Schreurs M.S.C., *Kroniek eener parochie*. [1] *De kraai op den kruisbalk* (Utrecht [1941]).

19 *Ibidem*, 129 e.v. De literatuur over de seizoensarbeid van de 'brikkbakkers' is sindsdien sterk vermeerderd. Zie voor een overzicht: Ulrike Krüner en Ad Knotter, 'Limburgse brikkbakkers in de omgeving van Mönchengladbach en Rheydt aan het begin van de twintigste eeuw', *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg/ Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* LIV (2009) 165-180.

de onverzorgde kippen. Het melkvee en de rest is naar evenredigheid'.²⁰ Vóór de Eerste Wereldoorlog was ook hier de seizoentrek omvangrijk: in het voorjaar reisde men naar steenovens in plaatsen als Krefeld, Keulen en Dortmund; in het najaar trok men opnieuw de grens over voor de bietenoogst. In het eerste decennium van de twintigste eeuw kwam in Stein ook mijnarbeid in beeld als nevenberoep. Sipman meldt dat de 20 mijnwerkers die er in 1909 werden geteld voornamelijk in de Staatsmijn Wilhelmina in Terwinselen werkten. Werken in de mijn werd sterk bevorderd nadat de trek naar Duitsland in en na de Eerste Wereldoorlog onmogelijk was geworden. Tot die tijd was het niet vanzelfsprekend dat brikkenbakkers mijnwerkers werden, aldus een ploegbaas van een groep brikkenbakkers in 1908:

In den brikkenbakker steekt geen mijnwerker. Is de campagne voorbij [...] dan zoeken zij hier of daar wat los werk, ook b.v. grondwerk op de mijnen, knutselen zelf wat thuis en brengen ook een week of wat in rust door, om, als de campagne begint, weer naar de brikkenbakkerijen te gaan. De mijnen in gaan zij niet; een enkele mag misschien zijn oude levenswijze laten varen, maar van de brikkenbakkers mijnwerkers maken, dat behoeft men niet te proberen, die poging mislukt stellig. Geen van ons denkt eraan in de mijnen te gaan werken.²¹

Tijdens en na de Eerste Wereldoorlog werd dat anders en kwamen de mijnen meer en meer in beeld als werkgever. Van de ervaring die inwoners van Stein in de Heerlense mijnen hadden opgedaan kon de Maurits na 1925 profiteren. In de jaren 1920 transformeerde Stein van landbouw- naar mijn-gemeente. Er zijn wel aanwijzingen dat mijnarbeiders van 'de Maaskant' een aparte groep vormden met eigen rekruteringskanalen.²² In die jaren bleef er volgens Sipman in Stein nog wel een categorie boeren-mijnwerkers bestaan:

De oude mijnwerkers toonen over het algemeen belangstelling voor den landbouw. Ze wonen vaak nog in boerderijen en bewerken stukjes land. Sommigen sparen het geld, voor zoover niet noodig, van de mijn op, teneinde grond en huizen te koopen. Zoo zijn er in Stein vele welgestelde mijnwerkers. De lage pensioenen van de mijn kunnen hun geen kwaad, terwijl werkloosheid hen niet tot armoede brengt.

20 Sipman, 'Agrarische problemen in de gemeente Stein', 164.

21 Geciteerd in: Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 82.

22 Vgl. Ernst Homburg, *Groeien door kunstmest*. DSM Agro 1929-2004 (Hilversum 2004) 127.

Maar bij de jongeren ging 'de lust een stukje land te bebouwen', achteruit, aldus Sipman:

Men gaat liever uit dan na den mijnarbeid te werken, terwijl men zich in een boerderij niet meer thuis voelt. [...] Door de minderwaardige positie van de meeste bedrijven [...] wenschen de kinderen liever een betrekking op de mijn dan in het bedrijf van hun ouders. Naast de grootere geldelijke inkomsten [...] lokt ook de vrije tijd met haar genoegens zeer aan. 8½ uur is heel wat minder dan van den vroegen morgen tot den laten avond in den grond wroeten.²³

De mijnwerkers van Geulle

In de gemeenteverslagen van Geulle uit de eerste jaren van de twintigste eeuw wordt tussen 1901 en 1908 elk jaar melding gemaakt van zowel arbeid in de zomer aan de brikkenbakkerijen in Pruisen als in fabrieken in de omgeving buiten de gemeente. In 1908 is er geen verwijzing meer naar arbeid in Pruisen en komen voor het eerst ook de mijnen in beeld: 'vele personen werken op de fabrieken in de omgeving; weer anderen op de mijnen te Heerlen en Kerkrade'. In volgende jaren worden daarnaast de kolenmijnen in Schaesberg en Eijgelshoven als bestemming genoemd. Van de spoorweghalte Geulle werd daardoor steeds drukker gebruik gemaakt, aldus de gemeenteverslagen. In 1920 wordt een aantal van 50 pendelende mijnwerkers geteld, dat in 1927 was aangegroeid tot 75.²⁴

Hieruit zou kunnen worden afgeleid dat ook in Geulle mijnarbeid werd voorafgegaan door seizoensarbeid over de grens door brikkenbakkers. Het is echter twijfelachtig of dit op dezelfde schaal voorkwam als in de hiervoor genoemde dorpen Geleen en Stein. Een steekproef in de door de Provincie Limburg afgegeven nationaliteitsbewijzen (sinds 1875 verplicht gesteld door de Pruisische overheid) door Frank Hovens voor zijn onderzoek naar de geschiedenis van de huidige gemeente Meerssen, wijst erop dat het aantal personen uit Bunde, Geulle, Meerssen en Ulestraten dat voor werk naar het Rijnland trok niet groot was. De steekproef betrof 5.920 Limburgse arbeidsmigranten. Uit Bunde, Geulle, Meerssen en Ulestraten kwamen slechts 25 personen, van wie twee uit Geulle.

23 Sipman, 'Agrarische problemen in de gemeente Stein', 165.

24 Gemeentearchief Meerssen, archief voormalige gemeente Geulle 1797 (1782)-1933, inv. nrs. 41-69: Verslagen van de toestand der gemeente, 1901-1935. De jaarverslagen van het Algemeen Mijnwerkersfonds geven voor 1920 46 en voor 1927 81 in de gemeente Geulle (verplicht) verzekerde mijnwerkers: Algemeen Mijnwerkersfonds van de Steenkolenmijnen in Limburg, *Jaarverslag over het boekjaar [1920;1927]* (Kerkrade 1921; 1928).

Geen van hen werd als brikkenbakker geregistreerd. Hovens' veronderstelling dat er relatief weinig inwoners uit deze vier dorpen naar Duitsland trokken omdat de fabrieken van het nabijgelegen Maastricht een alternatief boden lijkt mij plausibel.²⁵

In 1905 vroeg de bisschop van Roermond aan de parochiegeestelijkheid in zijn bisdom om inlichtingen over parochianen die in Duitsland werkten.²⁶ Uit het antwoord van de pastoor van Geulle blijkt dat er na Pasen negen personen uit Geulle als brikkenbakker werkten in de nabijheid van Keulen, Bonn, Kevelaer en Neuß, en in het najaar acht om bieten te steken in Grevenbroich en Erkelenz. Over Meerssen meldt de lokale pastoor 'dat slechts een enkel mijner parochianen zich in het zomerseizoen naar Duitsland begeeft om er te arbeiden; wel gaan iederen dag een 50-tal werklieden van hier naar Aken, doch zij komen 's avonds weer terug'. Uit Elsloo wordt een hoger aantal seizoenarbeiders gemeld, namelijk 150-170, en uit Stein betrof het zelfs 436 personen, bijna uitsluitend brikkenbakkers, aldus de pastoor, die gedurende drie tot vier maanden in Duitsland bleven. Daarnaast gingen er nog jaarlijks gedurende zes tot zeven weken 400 man naar Duitsland om in de Rijnprovincie suikerbieten te rooien. De indruk dat het fenomeen van de trekarbeid in Geulle aanzienlijk minder voorkwam dan in de meer noordelijk gelegen plaatsen in het Maasdal wordt door deze gegevens bevestigd.

Tabel 3. De samenstelling van de mannelijke beroepsbevolking in Geulle, 1909, 1930, 1947

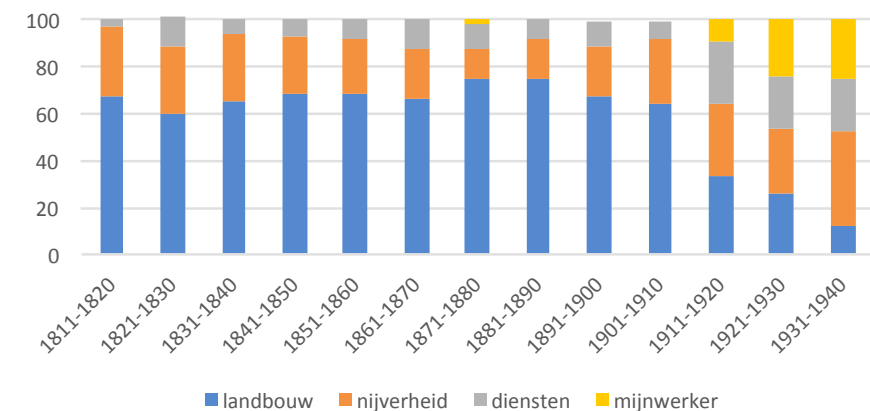
Beroepsgroep	1909	1930	1947
Landbouw	65%	34%	26%
Mijnbouw	5%	13%	22%
Bouwbedrijven	3%	29%	14%
Nijverheid	8%	14%	22%
Diensten	19%	9%	17%
N=100%	363	528	587

Bronnen: zie bijlage 1.

- 25 Frank Hovens, *In de armen van Maas, Geul en Watervalderbeek. De loop van de geschiedenis in de gemeente Meerssen* (Meerssen 1917) 335. Zie voor de nationaliteitsbewijzen als bron ook: Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, bijlage 9.
- 26 Regionaal Historisch Centrum Limburg (hierna RHCL), archief bisdom Roermond, 14.A.003A, inv. nr. 235: 'Opgave van de parochies van Nederlandse arbeiders in Duitsland, 1905'. Zie ook: Serge Lange-weg, 'Werken over de grens: Limburgers naar Duitsland, 1870-1914', *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg/ Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg XLVII* (2002) 27-48.

Uit een vergelijking van de uitkomsten van de beroepstellingen van 1909, 1930 en 1947 wordt duidelijk dat Geulle het karakter van landbouwdorp na 1909 verloor (tabel 3). Het aandeel van de landbouw in de mannelijke beroepsbevolking daalde van 65 procent in 1909 naar 34 in 1930 en 26 in 1947. Dat van de mijnbouw steeg van 5 procent in 1909 naar 13 in 1930 en 22 in 1947. De mannelijke inwoners van Geulle vonden in de periode tot 1930 ook steeds meer werk in andere sectoren, met name in de nijverheid en de bouwbedrijven. Het hoge percentage van deze laatste sector in 1930 (29 procent) heeft onder meer te maken met de aanleg van het Julianakanaal dwars door het dorp in de late jaren 1920. De gemeenteverslagen maken daar ook melding van. Over 1927 wordt bericht: 'De arbeidende klasse heeft zich meer toegelegd tot het vinden van werk buiten de gemeente, hoofdzakelijk op de diverse kolenmijnen, op de fabrieken te Maastricht en te Meerssen en aan het bouwvak'; in 1928 moest extra onderstand worden verleend vanwege de strenge kou in december, waardoor 'vele arbeid moest worden stopgezet, voornamelijk aan de kanaalwerken'. Niettemin was er over het algemeen vooruitgang door 'werken op de mijnen, in het bouwvak en aan het Julianakanaal'.²⁷

Grafiek 2. Beroepen van bruidegoms in Geulle naar beroepsgroep, 1811-1940 (percentages in tienjaarlijkse perioden)

NB: landbouw incl. akkerman, dagloner, arbeider, dienstknecht, werkman; nijverheid incl. bouwbedrijven; diensten incl. transport, handel, overheid, onderwijs.

Bron: RHCL, huwelijksakten Burgerlijke Stand Geulle (Access-bestand 'Wie was Wie').

- 27 Gemeentearchief Meerssen, archief voormalige gemeente Geulle 1797 (1782)-1933, inv.nrs. 41-69: Verslagen van de toestand der gemeente, 1901-1935. Zie over de arbeid aan het Julianakanaal bij Elsloo en Geulle ook: H. Rouvroye en L. Schreurs, *Aanleg Julianakanaal 1935*. Elsloo, Stein en Urmond (Stein 1996) 55-66.

Gegevens over de beroepen van de bruidegoms in de huwelijksakten van de burgerlijke stand sinds 1811 bevestigen het beeld van een omslag na ca. 1910 (grafiek 2).²⁸ Niet alleen het aandeel van de mijnbouw nam na dat jaar sterk toe, ook dat van de nijverheid (inclusief bouwbedrijven) en de diensten, ten koste van de landbouw (inclusief dagloners). Om deze omslag scherper in beeld te krijgen zijn deze beroepsgegevens uit de huwelijksakten in tabel 4 nog eens samengevat voor de 30-jarige perioden voor en na 1910.

Tabel 4. Beroepen van bruidegoms van in Geulle gehuwde mannen naar beroepsgroep, 1881-1910 en 1911-1940 (percentages)

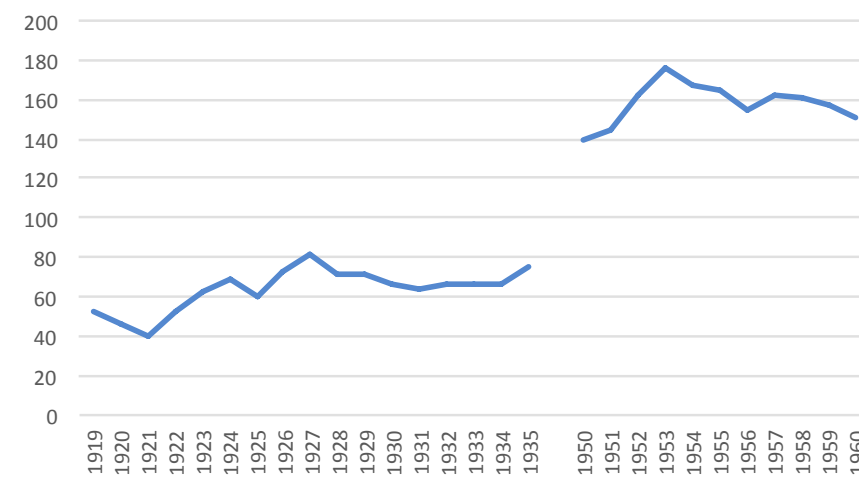
Periode	landbouw	mijnbouw	bouwbedrijven	nijverheid	diensten	N=100%
1881-1910	68%	0%	4%	18%	10%	197
1911-1940	23%	20%	17%	17%	24%	251

Bron: RHCL, huwelijksakten Burgerlijke Stand Geulle (Access-bestand 'Wie was Wie').

De groei van het aantal mijnwerkers in Geulle kan nauwkeuriger worden bepaald op basis van het aantal verplicht verzekerden bij het Algemeen Mijnwerkersfonds (opgericht in 1918; de cijfers tussen 1935 en 1950 ontbreken). Grafiek 3 laat zien dat dit aantal in de jaren 1920 doorgroeide tot 1927 tot 83, maar daarna, en met name in de jaren 1930, enigszins terugliep. In de naoorlogse periode lag het aantal een stuk hoger. Het hoogtepunt werd bereikt in 1953 met 176 in de gemeente Geulle verzekerde mijnwerkers.

28 RHCL, huwelijksakten Burgerlijke Stand Geulle (Access-bestand 'Wie was Wie'). Ik dank (destijds) RHCL-medewerkster Simone Smeets voor het ter beschikking stellen van dit bestand. Het betreft hier in de gemeente huwende bruidegoms. Men dient daarbij te bedenken dat een niet onaanzienlijk deel daarvan niet in Geulle was geboren en/of woonachtig was, maar veelal in omliggende plaatsen. Omdat het de gewoonte was te huwen in de woonplaats van de bruid, zijn zij in de burgerlijke stand van Geulle geregistreerd.

Grafiek 3. Het aantal bij AMF verzekerde mijnwerkers in Geulle, 1919-1935 en 1950-1960

Bron: Algemeen Mijnwerkersfonds van de Steenkolenmijnen in Limburg, Jaarverslag over het boekjaar [1919-1935 en 1950-1960] (Kerkrade 1920-1961).

Het beperkte aantal mijnwerkers in Geulle maakte het mogelijk een databestand op te maken van alle personen die met deze beroepsaanduiding voorkomen in de bevolkingsregisters tussen 1890 en 1940. Het gaat om drie registers: de eerste is aangelegd in 1890 en loopt door tot 1920; de tweede is aangelegd in 1920 en loopt tot 1930; de derde beslaat de periode 1930-1940.²⁹ Van de in totaal 155 aldus achterhaalde mijnwerkers waren er 81 niet in Geulle zelf geboren, waarvan 13 buiten Limburg, meestal passanten uit Noord-Nederland of Duitsland. Van de overige 68 niet in Geulle geboren mijnwerkers kwamen er 50 uit aangrenzende gemeenten (Beek, Itteren, Stein, Bunde, Ulestraten, Meerssen, Elsloo). Van de overige 18 waren er 13 geboren in Maastricht en omgeving (Amby, Gronsveld, Heer, Berg en Terblijt, Eijsden), dus ook betrekkelijk dichtbij. Hieruit blijkt dat hun actieradius niet erg groot was en dat de Geullenaren zich bewogen in een sociale ruimte die zich uitstrekte van Stein in het noorden tot en met Maastricht en omgeving in het zuiden. Het contingent niet in Geulle geboren mijnwerkers was iets jonger dan de autochtone Geullenaren (tabel 5).

29 Gemeentearchief Meerssen, archief voormalige gemeente Geulle 1797 (1782)-1933, inv.nrs. 570-571; *ibidem*, 1934-1981, inv.nr. 477. Ik dank medewerker Eric Cortenraad van het gemeentearchief Meerssen voor zijn hulp bij het raadplegen van deze registers.

Tabel 5. In Geulle en niet in Geulle geboren mijnwerkers naar geboortecohort, 1871-1920 (percentages)

	Geboortejaren			N=100%
	1871-1890	1891-1900	1901-1920	
In Geulle geboren	39%	30%	31%	74
Niet in Geulle geboren	30%	31%	39%	81

Bron: bevolkingsregisters Geulle.

Van 62 van de 74 in Geulle geboren en van 59 van de 81 niet in Geulle geboren mijnwerkers kon een huwelijksakte worden teruggevonden, zowel in Geulle zelf als in andere plaatsen in (Zuid-)Limburg. Bijna de helft (27) van de 59 niet in Geulle geboren mijnwerkers sloot een huwelijk in Geulle met een daar geboren bruid, hetgeen verklaart dat er onder hen ook via de echtgenote verworven grondbezit in Geulle voorkwam (zie hieronder). Daartegenover staat dat 19 van de 62 in Geulle geboren mijnwerkers hun huwelijk elders lieten registreren. Ook de teruggevonden huwelijken buiten Geulle werden grotendeels gesloten in plaatsen in de nabijheid: slechts acht vonden er niet plaats in de hiervoor genoemde geboorteplaatsen tussen Stein en Maastricht. Dat is opnieuw een bewijs voor de beperkte ruimtelijke actieradius van de mijnwerkers uit Geulle en omliggende dorpen. Opmerkelijk is dat de eigenlijke mijn gemeenten in de Oostelijke en Westelijke Mijnstreken hierin geen rol spelen, hoewel deze mijnwerkers daar dagelijks naar toe pendelden: Geleen en Kerkrade komen in dit bestand ieder slechts een keer voor; Heerlen en omliggende plaatsen ontbreken.

Tabel 6. Mijnwerkers woonachtig Geulle met nevenberoep of met andere beroepsvermelding in het bevolkingsregister en de huwelijksakten, 1890-1940*

	Geboren in Geulle	Geboren elders in Limburg
Alleen vermeld als mijnwerker	28	34
Vermeld met ander beroep	38	21
- landbouwer	12	4
- arbeider*	10	6
- metselaar	6	-
- grondwerker	5	4
- andere**	5	7
Geen huwelijksakte gevonden	8	13
Totaal	74	68

* Inclusief fabrieks- en los arbeiders; ** geboren in Geulle: klompenmaker, molenaar, kantoorhouder, telegrafist, ijzervlechter; niet geboren in Geulle: brandersknecht, caféhouder, rijksveldwachter, zinkwitwerker, magazijnknecht, smid, jachttopziener, spoorwegaarbeider, linieerder, machinist, bakkersgezel, dienstknecht.

Bron: zie bijlagen 2 en 3.

Door de beroepsvermeldingen in het bevolkingsregister te combineren met die in de huwelijksakten kon informatie worden verkregen over uitgeoefende nevenberoepen en/of andere beroepsvermeldingen (tabel 6; de buiten Limburg geboren inwoners zijn hierbuiten gelaten). Afgaande op deze gegevens was er in dit opzicht een verschil tussen in of buiten Geulle geboren mijnwerkers: van de eerste werden naar verhouding meer andere beroepen vermeld (namelijk 56 tegen 38 procent van de mijnwerkers waarvan een huwelijksakte werd teruggevonden), in het bijzonder als landbouwer, arbeider en beroepen in de bouw (metselaar, grondwerker). Dat laatste is in overeenstemming met de groei van het aantal inwoners met een bouwberoep in deze jaren die wij hiervoor vaststelden. Een beroepsvermelding als landbouwer is een minimale aanwijzing voor een herkomst uit of relatie met het boerenbedrijf, maar mijnwerkers zonder deze vermelding konden natuurlijk ook grond bezitten en dat bewerken. Ik signaleer wel dat een vermelding als 'landbouwer' in de oudste cohorten (geboren vóór 1890) meer voorkwam dan in de jongere (namelijk in 11 van de 16 gevallen, zie bijlagen 2 en 3), maar de aantallen zijn te klein om hier definitieve conclusies aan te verbinden.

Gepensioneerde mijnwerker Martens met echtgenote, Geulle, 1963; jarenlang werkzaam geweest op de staatsmijn Maurits.

Foto gemaakt op zijn boeren erf met op de achtergrond een bloeiende boomgaard. Beeldbank RHCL, fotocollectie DSM.

In een dorp dat in het eerste decennium van de twintigste eeuw nog een uitgesproken agrarisch karakter had, ligt het natuurlijk voor de hand dat een groot deel van de mijnwerkers die in latere jaren naar de mijn trokken uit boerengezinnen kwamen. In welke mate dat het geval was blijkt uit de beroepsvermeldingen van de vaders (en waar die ontbreekt de moeders) in de huwelijksakten. Van de in Geulle geboren mijnwerkers werd in 58 gevallen een beroepsvermelding van de ouders teruggevonden (zie bijlage 2).³⁸ daarvan (66 procent) waren landbouwer (of 'landbouwster'). Opmerkelijk is het viertal klompenmakers, een ambacht waarin Geulle gespecialiseerd was. De Geulse chroniqueur pastoor Kengen schreef in 1926 over het 'opvallend aantal klompenmakers, vooral in het gehucht Husschenberg [...] die in dit bedrijf gedurende den winter een goed bestaan vonden', maar stelde tevens vast: 'de hoge loonen van den vermoeienden en hoogst gevaarlijken mijnarbeid hebben, evenals aan zoovele andere ambachten ook den nekslag toegebracht aan het eerzame maar weinig loonnende klompengilde'.³⁰

Het aantal ontbrekende gegevens is voor de niet in Geulle geboren mijnwerkers

³⁰ Aug. C. Kengen, *Uit Geul's verleden. Wetenswaardigheden van de parochie en de gemeente Geul (Hollandsch-Limburg)* (Sittard 1926) 9.

een stuk groter (bijlage 3), maar ook in die gevallen was het aantal landbouwers (of landbouwsters) onder de ouders aanzienlijk, namelijk in 22 van de 42 gevallen, dat is 52 procent. Ook de mijnwerkers uit de omliggende dorpen kwamen dus veelal uit een agrarisch milieu, zij het minder dan de geboren Geullenaars. Mogelijk hangt dit samen met de leeftijdsopbouw: eerder bleek al dat de niet in Geulle geboren mijnwerkers gemiddeld jonger waren dan de autochtonen. Hoe het ook zij: in beide gevallen was er toch nog een aanzienlijke minderheid die niet van boerenafkomst was en van wie de vader een beroep in loonarbeid uitoefende.

Woonplaats en grondbezit

De plaats Geulle bestaat uit een aantal gehuchten en buurtschappen, verdeeld over Geulle-Beneden in het eigenlijke Maasdal, en Geulle-Boven, zo'n 100 meter hoger op het plateau.³¹ De spoorlijn loopt langs de steilrand en scheidt dus Geulle-Beneden van Geulle-Boven. In de jaren 1920 werd dwars door Geulle-Beneden ook nog het Julianakanaal aangelegd. Geulle-Beneden bestaat uit de oude kernen 'Aan de Kerk' en 'Aan de Maas', Hulsen, het eigenlijke centrum met de spoorweghalte en het postkantoor, het gehucht Brommelen, en de buurtschappen Broekhoven, Oostbroek en Westbroek. Geulle-Boven bestaat uit Hussenberg, Snijdersberg en Moorveld.

Uit tabel 7 blijkt dat in alle buurtschappen mijnwerkers woonden, maar dat er ten opzichte van het aantal mannelijke inwoners een duidelijke concentratie was in Westbroek beneden in het dal en Moorveld bovenop het plateau. In Aan de Maas, Broekhoven en Oostbroek kwam het aandeel van mijnwerkers overeen met dat van de mannelijke bevolking. Opvallend is het naar verhouding lage percentage mijnwerkers in het bewoningscentrum Hulsen. De verklaring lijkt mij te vinden in de agrarische oorsprong van het mijnwerkersberoep in Geulle, waardoor de (van oorsprong) agrarische buurtschappen overheersten. Of dat zo was kan worden nagegaan door de spreiding van het grondbezit te onderzoeken met behulp van gegevens van het kadaster.

³¹ Ontleend aan *ibidem*, 7-8 en Wikipedia.

Tabel 7. Het percentage mijnwerkers per buurtschap in Geulle, gerelateerd aan het aantal mannelijke inwoners in 1947

Buurtschap	Mijnwerkers	Mannen in 1947	Vershil
Aan de Kerk/Aan de Maas	16%	14%	2%
Hussenberg/Snijdersberg	18%	23%	-5%
Hulsen	12%	21%	-9%
Moorveld	16%	10%	6%
Westbroek	24%	14%	10%
Brommelen	2%	7%	-5%
Broekhoven	4%	4%	0%
Oostbroek	8%	7%	1%
N=100%	155	967	

Bronnen: bevolkingsregisters Geulle; SHCL, collectie CBS-statistieken, BH 1.1: Uitkomsten van de volks- en beroepstelling 31 mei 1947 per gemeente van de provincie Limburg, Geulle, tabel 1: Bevolking in elk der onderdelen van de gemeente.

In de kadastrale leggers betreffende de gemeente Geulle, waarin ook de beroepen werden vermeld, kon grondbezit worden teruggevonden van 60 van de 142 in de bevolkingsregisters opgenomen mijnwerkers (zonder die geboren buiten Limburg), dat is ruim 42 procent (tabel 8). Overigens werden er zeven mijnwerkers in de kadastrale leggers genoemd die niet in het bevolkingsregister voorkwamen. Ik vermoed dat zij buiten Geulle woonden, maar daar wel grondbezit hadden. Opvallend is dat het qua grondbezit niet veel uitmaakte of iemand in dan wel buiten Geulle was geboren: het aantal grondbezitters varieerde tussen de 41 en 43 procent.³² Blijkbaar had een aanzienlijk deel van de inwijkelingen uit de buurdorpen bezit in Geulle verworven, bijvoorbeeld via een huwelijk met een Geulse erfgename: in 16 van de 28 niet in Geulle geboren eigenaren wordt in de kadastrale legger de echtgenote expliciet als mede-eigenaar genoemd. In het vervolg maak ik daarom geen onderscheid tussen in Geulle of daarbuiten geboren mijnwerkers.

Uit de verzamelde gegevens blijkt allereerst dat de meerderheid (58 procent) van de mijnwerkers geen grondbezit had en dus ook geen agrarische nevenactiviteit, althans niet als eigenaar. Dat wil niet per se zeggen dat zij

32 Aangezien er in de kadastrale leggers alleen wijzigingen in het eigendom werden geregistreerd, is het niet zeker of dit alle grondbezit van mijnwerkers is, maar ik ga ervan uit dat dit vrijwel dekkend is.

geen grond bewerkten of gebruikten als niet-bezitters. In het onderzoek naar de toestand van de landarbeiders uit 1908 wordt over Limburg gemeld, dat de arbeiders (die in het algemeen ook grond bewerkten) hun woning meestal in eigendom hadden, maar dat 'in het zuiden het land gewoonlijk geheel of gedeeltelijk gepacht [is]'.³³ Elders wordt over het naastgelegen Elsloo gemeld dat de bevolking bestaat uit 'arbeiders of kleine landbouwers, die bijna allen op huurgrond zitten'.³⁴ In hoeverre dit ook voor in Geulle woonachtige mijnwerkers gold kon niet worden bepaald, en derhalve evenmin hoeveel van hen volledig afhankelijk waren van het in de mijn verdiende loon.

Tabel 8. Grondbezit van mijnwerkers in Geulle, 1900-1940 * Alleen in Limburg

	Geboren in Geulle		Niet geboren in Geulle*	
Aantal teruggevonden in kadaster	32	43%	28	41%
Omvang				
- 0-10 are	19		15	
- 10-20 are	10		7	
- > 20 are	3		6	
Grondgebruik				
- bouwland, weiland, boomgaard	19		15	
- huis, erf, tuin, schuur, stal	5		12	
- niet vermeld	8		1	
N=100%		74		68

* Alleen in Limburg geboren

Bron: RHCL, archief kadaster, inv. nrs. 621-624, kadastrale leggers Geulle, dienstjaren 1909-1940.

33 Staatscommissie voor den Landbouw, ingesteld bij K.B. van 20 Juni 1906, No. 72, *Verslagen betreffende den oeconomischen toestand der landarbeiders in Nederland II. Utrecht-Limburg (s-Gravenhage 1908)* 355-356.
 34 F.R. Corten, 'Gemeente Beek (provincie Limburg)', in: *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland, ingesteld door de Landbouwcommissie, benoemd bij Koninklijk Besluit van 18 September 1886, No. 28 (s-Gravenhage 1890)* 22.

Niettemin is het bestand aan grondbezitters aanzienlijk en kunnen daaraan verschillende kenmerken worden ontleend. Het (zeer) kleine grondbezit overheerste: 0-10 are (1 are is 100 m²) kwam verreweg het meeste voor (in 34 van de 60 gevallen, dat is 57 procent). Dat neemt niet weg dat er ook een aantal (negen) mijnwerkers was met meer dan 20 are grond. Het overheersen van het kleinbezit verhinderde niet dat het agrarisch gebruik (als bouwland, weiland, of boomgaard) nog veel voorkwam (in meer dan de helft van de gevallen). Het bezit betrof in die gevallen dus niet alleen een woonhuis met erf en tuin. Wat dit betreft was er wel een verschil tussen de wel en niet in Geulle geboren mijnwerkers: in het eerste geval kwam agrarisch grondgebruik meer voor. Al met al kan hieruit worden geconcludeerd dat de agrarische wortels van het mijnberoep in Geulle vóór 1940 nog stevig aanwezig waren.

Op basis van de kadastrale kaarten was het mogelijk de locatie van het grondbezit van de mijnwerkers in Geulle te bepalen (kaart 1).³⁵ Die laat een opvallende concentratie zien van grote percelen in de gehuchten Broekhoven en 'Over het Broek' (Oostbroek). Op het plateau bezaten mijnwerkers ook veel grond in Husenberg en Snijdersberg, maar de percelen waren daar in het algemeen kleiner. Er was daarnaast relatief veel grondbezit in het buitengebied van de oude dorpskern 'Aan de Maas'. Deze locaties komen niet helemaal overeen met de concentraties van mijnwerkers die hiervóór in tabel 7 konden worden vastgesteld. Dat zou een aanwijzing kunnen zijn dat de mijnwerkers met grondbezit niet helemaal representatief waren voor alle Geulse mijnwerkers, maar het is ook mogelijk dat grondbezit van mijnwerkers uit overerving elders gesitueerd was dan in hun woonplaats. Dat er geen grondbezit van mijnwerkers werd aangetroffen in de bewoningskern Huslen is wel in overeenstemming met het geringe aantal daar woonachtige mijnwerkers.

Kaart 1. De locatie van het grondbezit van Geulse mijnwerkers, 1900-1940

35 Met dank aan Thijs van Vugt, research fellow bij het SHCL, die mij heeft geholpen bij het tekenen van de kaarten. Voor een verantwoording van zijn werk, zie appendix 5.

Conclusie

In dit artikel heb ik geprobeerd meer licht te werpen op de rurale mijnwerkers in Limburg aan de hand van het voorbeeld Geulle. In de eerste plaats bleek dat de Geulse mijnwerkers – en dat gold hoogstwaarschijnlijk voor alle inwoners – niet alleen lokaal functioneerden, maar deel uitmaakten van een sociale ruimte in het Maasdal die Geulle verbond met woonplaatsen in een actieradius van maximaal 10-15 kilometer. Aan het huwelijksgedrag is te zien dat deze sociale ruimte duidelijk werd begrensd door de Maas als rijksgrens aan de westzijde en de eigenlijke mijnstreken rondom Geleen en Heerlen aan de oostzijde. Voor de dagelijkse trek naar de mijnen (eerst naar die rondom Heerlen, na 1925 ook naar die in Geleen) was Geulle echter gunstig gelegen door de aanwezigheid van een treinhalte in Hulsen, waar de ‘treinmannen’ konden opstappen. Dat verklaart de vroege aanwezigheid van mijnwerkers in Geulle (tenminste vanaf 1908).

In een landbouwdorp als Geulle (in 1909 werkte nog 65 procent van de beroepsbevolking in de landbouw) is het logisch dat de meeste mijnwerkers van boerenafkomst waren. Dat geldt ook voor een aanzienlijk deel van de elders geboren mijnwerkers, die via een huwelijk of verhuizing in Geulle terecht waren gekomen. De overgang naar mijnarbeid maakte deel uit van een bredere economische transformatie: ook andere nijverheidssectoren, waaronder met name de bouwnijverheid, en in mindere mate de dienstsector, verschaften na omstreeks 1910 in toenemende mate werk aan de Geulse mannen.

In dit artikel werd een aantal in de bestaande literatuur beschreven kenmerken van de eerste generaties mijnwerkers van het Limburgse platteland bevestigd en geconcretiseerd. De uit de literatuur bekende combinatie van mijnarbeid en boerenbedrijf kon ook in Geulle worden gevonden. Uit het kadaster kon grondbezit worden getraceerd bij ruim 40 procent van de in Geulle woonachtige mijnwerkers. Het is echter zeer goed mogelijk dat er ook boeren-mijnwerkers waren die geen grond in bezit hadden en alleen pachtten. Dat het (zeer) kleine bezit in de kadastrale gegevens overheerste vond ik minder opvallend dan de toch nog veelvuldige aanduiding van het grondgebruik als ‘bouwland’ of een variant daarvan. In hoeverre dat bij jongere generaties mijnwerkers afnam, zoals in de literatuur wordt gesuggereerd, kon aan de hand van deze gegevens niet met zekerheid worden vastgesteld.

Bijlage 1. Het aantal mijnwerkers in plattelandsgemeenten in het Maasdal ten noorden van Maastricht en ten westen van Geleen, 1909, 1930 en 1947

Gemeente	Aantal mijnwerkers			% mijnwerkers in de mannelijke beroepsbevolking			% landbouwers in de mannelijke beroepsbevolking		
	1909	1930	1947	1909	1930	1947	1909	1930	1947
Amby	-	49	56	-	8,5%	7,8%	27,8%	14,9%	17,4%
Beek	49	306	586	4,9%	20,4%	26,5%	46,2%	26,0%	17,4%
Borgharen	-	10	29	-	2,9%	7,7%	21,7%	12,6%	12,7%
Born	-	99	219	-	12,4%	19,5%	69,7%	37,6%	21,8%
Bunde	-	82	118	-	19,3%	21,1%	28,7%	18,6%	15,2%
Elsloo	62	244	393	12,3%	31,4%	37,9%	57,0%	18,5%	15,1%
Geulle	19	68	128	5,2%	12,9%	21,8%	65,0%	33,9%	25,7%
Grevenbicht	-	127	162	-	28,5%	24,3%	44,1%	23,5%	14,7%
Itteren	-	12	24	-	7,1%	11,1%	55,0%	33,5%	31,0%
Meerssen	37	251	325	2,4%	16,5%	17,4%	11,6%	10,2%	8,5%
Obbicht en Papenhoven	-	125	188	-	32,6%	37,9%	58,3%	30,3%	21,4%
Stein	20	497	675	2,7%	44,3%	42,2%	69,7%	22,5%	11,6%
Ulestraten	-	37	60	-	10,1%	16,7%	71,3%	54,5%	40,3%
Urmond	-	220	297	-	37,5%	35,5%	75,5%	23,9%	17,5%

Bronnen: 1909: Centraal Bureau voor de Statistiek, Uitkomsten der Beroepstelling in het Koninkrijk der Nederlanden gehouden op den een en dertigsten december 1909. Eerste deel. Overzicht voor iedere gemeente van Nederland van de voornaamste beroepen, die in de gemeente worden uitgeoefend [...] [Bijdragen tot de Statistiek van Nederland, Nieuwe Volgreks No. CLXVII] (s-Gravenhage 1912); 1930, 1947: SHCL, archief Economisch-Technologisch Instituut in Limburg (ETIL), EAN 605, inv. nrs. 923-926: Staten van CBS-gegevens over de bevolking per Limburgse gemeente [1930 en 1947].

Bijlage 2. Mijnwerkers woonachtig in Geulle 1890-1940 en geboren in Geulle 1871-1920

	Geboortecohort					Totaal
	1871-80	1881-90	1891-1900	1901-10	1911-20	
Aantal	7	22	22	19	4	74
Met nevenberoep of andere beroepsvermeldingen	5	14	10	9	-	38
Daarvan						
- landbouwer	2	6	1	3	-	12
- (fabrieks-) (los) arbeider	3	6	1	-	-	10
- metselaar	-	2	4	-	-	6
- grondwerker	-	-	-	5	-	5
- andere*	-	-	4	1	-	5
Alleen vermeld als mijnwerker	1	5	9	9	4	28
Geen extra gegevens	1	3	3	1	-	8
Beroep vader						
- landbouwer**	5	9	15	8	1	38
- klompenmaker	-	3	1	-	-	4
- andere***	-	6	4	5	1	16
- geen of geen gegevens	2	4	2	6	2	16
Grondbezit in Geulle volgens kadaster						
aantal teruggevonden	2	13	6	8	3	32
- 0-10 are	-	7	4	6	2	19
- 10-20 are	2	3	3	1	1	10
- > 20 are	-	2	-	1	-	3
Grondgebruik volgens kadaster						
- bouwland, weiland, boomgaard	1	7	4	5	-	19
- huis, erf, tuin, schuur, stal	1	3	1	-	-	5
- niet vermeld	-	2	1	3	2	8

* klompenmaker, molenaar, kantoorhouder, telegrafist, ijzervlechter.

** Of, als beroepsvermelding vader ontbreekt: landbouwster (moeder).

*** veldwachter (3x), dagloner, schipper (3x), grondwerker, timmerman, fabrieksarbeider (4x), houtzager (3x), secretaris (3x), mijnwerker.

Bijlage 3. Mijnwerkers woonachtig in Geulle 1890-1940 en niet geboren in Geulle 1871-1920

	Geboortecohort					Totaal
	1871-80	1881-90	1891-1900	1901-10	1911-20	
Aantal	8	16	25	26	6	81
Geboren in buitenland of Nederland buiten Limburg	-	2	7	4	-	13
Geboren in aan Geulle grenzende gemeenten*	6	8	14	14	5	47
Geboren elders in Z. Limburg**	2	6	4	8	1	21
Totaal elders in Limburg	8	14	18	22	6	68
Daarvan met nevenberoep of andere beroepsvermeldingen	5	8	5	3	-	21
Daarvan						
- landbouwer	1	2	1	-	-	4
- (fabrieks-) (los) arbeider	1	2	1	2	-	6
- andere***	3	4	3	1	-	11
Alleen vermeld als mijnwerker	-	1	9	19	5	34
Geen extra gegevens	3	5	4	-	1	13
Beroep vader						
- landbouwer****	4	3	6	8	1	22
- andere*****	-	4	7	6	3	20
- geen of geen gegevens	4	7	5	8	2	26
Grondbezit in Geulle volgens kadaster						
aantal teruggevonden	2	6	8	10	2	28
- 0-10 are	1	2	6	6	-	15
- 10-20 are	1	2	-	2	2	7
- > 20 are	-	2	2	2	-	6
Grondgebruik volgens kadaster						
- bouwland, weiland, boomgaard	1	5	2	6	1	15
- huis, erf, tuin, schuur, stal	1	1	6	3	1	12
- niet vermeld	-	-	-	1	-	1

*Beek, Itteren, Stein, Bunde, Ulestraten, Meerssen, Elsloo

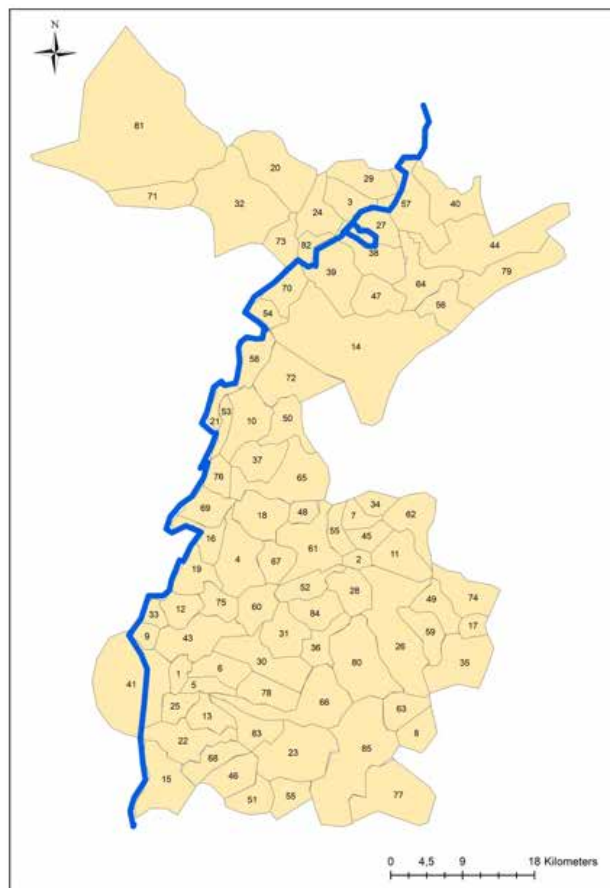
** Maastricht, Ambly, Gronsveld, Heer, Berg en Terblijt, Eijsden, Mheer, Melick, Schinnen, Geleen, Sint-Odiliënberg, Limbricht, Roosteren

*** brandersknecht, caféhouder, dienstknecht, bakkersgezel, machinist, linieerder, spoorwegarbeider, jachttopziener, smid, magazijnknecht, zinkwitwerker, rijksveldwachter, grondwerker

**** Incl. tuinier, of, als beroepsvermelding vader ontbreekt: landbouwster (moeder)

***** papierwerker, veldwachter, (fabrieks)arbeider, kleermaker, smid, stoker, voerman, mijnwerker

Bijlage 4. Kaart van de Midden- en Zuid-Limburgse gemeenten in de jaren 1930

Bron: Vellinga, S.Y.A., *Katholiek Zuid Limburg en het fascisme* (Assen 1975) 6, 7, 60 en 62.

Lijst van nummers van gemeenten op de kaart:

1 Amby	8 Bocholtz	15 Eijsden
2 Amstenrade	9 Borgharen	16 Elsloo
3 Beegden	10 Born	17 Eygelshoven
4 Beek	11 Brunssum	18 Geleen
5 Bemelen	12 Bunde	19 Geulle
6 Berg en Terblijt	13 Cadier en Keer	20 Grathem
7 Bingelrade	14 Echt	21 Grevenbicht

22 Gronsvelt	55 Oirsbeek
23 Gulpen	56 Posterholt
24 Heel	57 Roermond
25 Heer	58 Roosteren
26 Heerlen	59 Schaesberg
27 Herten	60 Schimmert
28 Hoensbroek	61 Schinnen
29 Horn	62 Schinveld
30 Houthem	63 Simpelveld
31 Hulsberg	64 Sint
32 Hunsel	Odiliënberg
33 Itteren	65 Sittard
34 Jabeek	66 Slenaken
35 Kerkrade	67 Spaubeek
36 Klimmen	68 St.Geertruid
37 Limbricht	69 Stein
38 Linne	70 Stevensweert
39 Maasbracht	71 Stramproy
40 Maasniel	72 Susteren
41 Maastricht	73 Thorn
42 Margraten	74 Ubach over
43 Meerssen	Worm
44 Melick-	75 Ulestraten
Herkenbosch	76 Urmond
45 Merkelbeek	77 Vaals
46 Mheer	78 Valkenburg
47 Montfort	79 Vlodrop
48 Munstergeleen	80 Voerendaal
49 Nieuwenhagen	81 Weert
50 Nieuwstadt	82 Wessem
51 Noorbeek	83 Wijlre
52 Nuth	84 Wijnandsrade
53 Obbicht-	85 Wittem
Papenhoven	
54 Ohé en Laak	

Bijlage 5. Verantwoording van kaart 1

De kaart is gebaseerd op zes kadastrale kaarten uit het Rijksarchief in het Regionaal Historisch Centrum Limburg: een kaart van de gehele gemeente (schaal 1:12.500) en vijf kaarten van de kadastrale secties in de gemeente A1, A2 en A3, B1 en B2 (schaal 1:2.500) (RHCL kast 61 lade 12). Dit waren kopieën van de originele kadastrale atlas van omstreeks 1880. Twee andere kadastrale kaarten kwamen uit het archief van de voormalige gemeente Geulle (inv. nr. 1371) en werden ter beschikking gesteld door archivaris Eric Cortenraad van het Gemeentearchief Meerssen.

In de kadastrale leggers kon eigendom worden teruggevonden van 77 mijnwerkers, bestaande uit 163 percelen. Vanwege gedeeld of meervoudig bezit kon dit worden teruggebracht tot 146 percelen. 84 percelen konden worden teruggevonden op de hiervoor genoemde kadastrale kaarten; 62 percelen (met sectienummers boven de 2600, toegekend vanwege transacties, perceelsplitsingen of andere wijzigingen in het eigendom na 1880) konden worden getraceerd via een digitale 'viewer' op het RHCL, die het mogelijk maakte nieuwe sectienummers te koppelen aan de oude. Omdat niet altijd duidelijk was in hoeverre de omvang van de percelen die op deze manier waren teruggevonden was gewijzigd, is het niet zeker of de omvang van de percelen helemaal correct is weergegeven. De locatie van de percelen werd ingetekend in kaart 1 met hulp van het digitale programma ArcGIS.

Lucie Bastiaens

EEN ALTERNATIEF VOOR HET KRANKZINNIGENGESTICHT? PSYCHIATRISCHE ZORG IN MAASTRICHT EN DE LANGE AANLOOP NAAR EEN BUREAU VOOR PSYCHIATRISCHE VOOR- EN NAZORG (1937)

Abstract

The care for psychiatric patients outside mental asylums developed in the Netherlands during the first decades of the twentieth century. In Maastricht, a psychiatric pre- and after care facility opened in 1937, but little is known about its history. This paper attempts to unravel this history and analyses to what extent causes which stimulated psychiatric care outside the mental asylum on a national level also played a role in Maastricht. It becomes clear that Maastricht had its own local dynamic; overcrowding of the mental asylum was never an issue here, growing costs of hospitalization in mental asylums did not encourage the local government in Maastricht to search for alternatives and due to the absence of a psychiatrist no new perspectives on hospitalization and psychiatric care in society came into being. Furthermore, it is likely that family members and philanthropic associations played an important role in taking care of and supporting psychiatric patients. It thus seems that in Maastricht there was no strong sense of urgency or need to develop new forms of psychiatric care outside the mental asylum. The provincial cross society initiated a psychiatric pre- and after care facility. This however could only be realized because of the presence of a psychiatrist in Maastricht since 1936, who supported this new facility. The Maastricht 'case' broadens our view and understanding of the development of psychiatric care in society in the Netherlands.

In 1937 opende in Maastricht het tweede Limburgse consultatiebureau voor psychiatrische voor- en nazorg zijn deuren, nadat een dergelijk bureau een jaar eerder in Venray met zijn werkzaamheden was begonnen.¹ Deze psychiatrische voor- en nazorg had tot doel langdurige gestichtsonopnamen van personen met psychische problemen te voorkomen en ontslagen patiënten te helpen bij hun terugkeer in de maatschappij.

De oprichting van beide bureaus paste in een landelijk patroon. Een aantal Nederlandse gestichten richtten in de tweede helft van de negentiende eeuw zogenoemde patronaten op om ontslagen krankzinnigen zowel op financieel als sociaal gebied te ondersteunen. De meeste patronaten waren echter geen lang leven

¹ R.K. Vereeniging Het Limburgse Groene Kruis, Jaarverslag 1937 van R.K. Vereeniging Het Limburgsche Groene Kruis (1937) 40.

beschoren.² Vanaf 1914 groeide de belangstelling voor psychiatrische en maatschappelijke zorg buiten het gesticht weer. Daarvoor zijn twee oorzaken aan te wijzen. Ten eerste worstelden steeds meer psychiatrische gestichten met plaatsgebrek en hoge kosten. Bestuurders van gemeentes en provincies, die doorgaans de gestichtsonopnamen financierden, zochten daarom naar alternatieven voor opname. Ten tweede twijfelden steeds meer zenuwartsen aan het nut van een langdurige gestichtsonopname, omdat zij meenden dat patiënten daardoor afstompten en wegwijnden. Door psychiatrische en maatschappelijke hulp buiten het gesticht aan te bieden kon volgens hen (langdurige) opname worden voorkomen.³ Ook moest de aandacht zich uitstrekken tot ‘andere geestelijk gestoorde hulpbehoevenden’ waarmee onder anderen verstandelijk gehandicapten en epileptici werden bedoeld.⁴ Deze zorg, ‘psychiatrische voorzorg en nazorg’ geheten, moest vanuit georganiseerde bureaus onder leiding van psychiaters gaan plaatsvinden.⁵ Onder de meest bekende initiatieven is het in 1916 onder de GG&GD te Amsterdam opgerichte consultatiebureau voor zenuw- en zielszieken geleid door de psychiater F.S. Meijers. A. Querido volgde Meijers op en ontwikkelde vervolgens wat hij noemde de ‘sociale psychiatrie’.⁶ In Rotterdam richtte gestichtsarts J.H. Pameijer in 1926 een aan het gesticht Maasoord verbonden ‘buitendienst’ op, waardoor veel patiënten het gesticht vroegtijdig konden verlaten.⁷

Toch werd het idee van professionele voor- en nazorg landelijk gezien maar zeer geleidelijk in praktijk gebracht. Rond 1935 beschikte nog niet de helft van de 34 belangrijkste psychiatrische gestichten over een vrij volledige vorm van nazorg. De in Amsterdam en Rotterdam ontwikkelde modellen bleken niet zonder meer toepasbaar op andere steden of gestichten. Zo werden in Maasoord te Rotterdam alleen inwoners uit Rotterdam zélf opgenomen. De regio waarop de psychiatrische voor- en nazorgdienst vanuit Maasoord zich moest richten was

2 T.E.D. van der Grinten, *De vorming van de ambulante geestelijke gezondheidszorg: een historisch beleidsonderzoek* (Baarn 1987) 41-42.

3 G. Blok, ‘Soelaas voor geest en samenleving: de GGZ als werkveld’, in: H.F.P. Hillen, E.S. Houwaart en F.G. Huisman ed., *Leerboek medische geschiedenis* (Houten 2018) 207-219, aldaar 211-212.

4 H. Oosterhuis en J. Slijkhuis, *Verzichte zenuwen en zeden. De opkomst van de psychiatrie in Nederland (1870-1920)* (Rotterdam 2012) 204.

5 *Ibidem*, 203-205.

6 Met onder andere spreekuren, huisbezoeken en crisisbestrijding (de ‘acute’ psychiatrie, gebaseerd op de werkwijze van de in Leiden werkzame H.C. Jelgersma) probeerde hij opname te voorkomen. Querido zag de sociale omgeving als mogelijke (mede) oorzaak van psychische stoornissen en om opname in een gesticht te voorkomen zou de behandeling of betere omgang met de psychische stoornis vaak in de sociale omgeving kunnen plaatsvinden. Zie G. Blok, *Achter de voordeur: Sociale psychiatrie vanuit de GGD Amsterdam in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2014) 7-8; M. Gijswijt-Hofstra en H. Oosterhuis, *Verward van geest en ander ongerief* (Houten 2018) 360-364.

7 Van der Grinten, *De vorming van de ambulante geestelijke gezondheidszorg*, 48-49.

daardoor beperkt en dat voorkwam problemen op het gebied van bereikbaarheid en toegankelijkheid van de dienst. Bij de meeste psychiatrische gestichten waren de patiënten echter uit verschillende provincies afkomstig. Een aan het gesticht verbonden voor- en nazorgdienst zou in die gevallen zijn werk niet goed kunnen uitvoeren.⁸ Vanaf de tweede helft van de jaren 1930 breidde het aantal instellingen voor psychiatrische voor- en nazorg zich gestaag uit, met name door financiering vanuit provinciale overheden en de organisatie door kruisverenigingen.⁹ De oprichting van de consultatiebureaus in Venray en Maastricht maakte deel uit van deze tweede reeks van instellingen voor psychiatrische voor- en nazorg waarmee uiteindelijk in de jaren 1950 landelijke dekking bereikt werd.

Over de ontstaansgeschiedenis van de beide Limburgse bureaus die onder het Limburgse Groene Kruis vielen, is weinig bekend. Brouns, Philipsen, Diederiks en Meertens besteden in een eerder in dit jaarboek gepubliceerd artikel wel aandacht aan deze geschiedenis, maar zij richten zich vooral op de jaren ná de oprichting van de bureaus.¹⁰ Ook in de enige twee andere historiografische werken die aan het onderwerp raken, blijft de voorgeschiedenis van het bureau in Maastricht vrijwel onbesproken. De regio Maastricht lijkt pas interessant te worden in de jaren 1950.¹¹ In dit artikel wil ik laten zien dat deze aanname onterecht is. In Maastricht was juist sprake van een interessante lokale dynamiek waardoor de oorzaken en omstandigheden die landelijk gezien de ontwikkeling van psychiatrische zorg buiten het gesticht stimuleerden (plaatsgebrek, hoge kosten en een veranderende visie op gestichtsonopnames) in Maastricht nauwelijks of geen rol hebben gespeeld. Andere omstandigheden die in Maastricht wel van belang waren, zoals zogenaamde informele zorg, bieden mogelijk een verklaring voor het ontbreken van een behoefte aan alternatieven voor gestichtsonopnames. Door deze lokale Maastrichtse dynamiek te analyseren, kunnen we een gevarieerder beeld geven van de ontwikkeling van nieuwe vormen van psychiatrische zorg in de samenleving.

8 *Ibidem*, 48-50.

9 Dat was het geval in Zuid-Holland, Noord-Brabant, Gelderland en Limburg. Zie *ibidem*, 53-54.

10 G. Brouns e.a., ‘Sociale psychiatrie in de provincie Limburg tot omstreeks 1975: van achterstand tot voorsprong’, *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 52 (2007) 137-157.

11 P. Sierksma, *Ambulant en academisch. 60 jaar GGZ in Maastricht en omgeving van Riagg tot Virenze* (Maastricht 2016); J.F.R. Philips, *50 jaar sociale gezondheidszorg in Limburg: de R.K. vereniging “Het Limburgse Groene Kruis” in het goud, 1910-1960* (Roermond 1960) 202-222.

Psychiatrische voor- en nazorg in Limburg

Voordat we op de lokale Maastrichtse situatie ingaan, schets ik een beeld van de provinciale Limburgse context van de groeiende aandacht voor psychiatrische zorg buiten het gesticht. Vanaf de jaren 1930 besteedde het rooms-katholieke Limburgse Groene Kruis, de grootste kruisvereniging die sinds 1910 in Limburg actief was, aandacht aan de geestelijke volksgezondheid. In navolging van de koepelorganisatie de Rooms Katholieke Charitatieve Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid, die sinds 1931 bestond dankzij de Brabantse psychiater C. Kortenhorst,¹² richtte zij een Commissie voor Geestelijke Volksgezondheid op.¹³ Deze Commissie stelde zich ten doel om 'de voorzorg, de zorg en de nazorg van geestelijk onvolwaardigen in zijn vollen omvang in de Provincie Limburg te behartigen'.¹⁴ De aandacht ging uit naar drie taken: de oprichting van consultatiebureaus, de organisatie van cursussen en het maken van propaganda voor het werk omtrent de geestelijke volksgezondheid.¹⁵

Vanuit het St. Annagesticht te Venray (voor vrouwelijke psychiatrische patiënten) werd in 1929 al gepoogd om met nazorg te starten, maar dit kwam door personeelstekort niet van de grond.¹⁶ Een aantal jaren later gaf de directie van St. Anna aan dat zij wilde dat een 'algemeener lichaam' de nazorg organiseerde, maar dan wel in samenwerking met het gesticht, in de vorm van een psychiater en verpleegkundige die het consultatiebureau konden leiden. Het Limburgse Groene Kruis was de aangewezen instantie.¹⁷

Psychiater H.J. Schim van der Loeff, geneesheer-directeur van het St. Annagesticht, nam zitting in de Commissie voor Geestelijke Volksgezondheid en al snel besloot de Commissie dat het eerste consultatiebureau voor psychiatrische voor- en nazorg in 1936 in Venray geopend moest worden.¹⁸ De medici Veraart en De Vries van de gestichten St. Servatius (voor mannelijke patiënten) en St. Anna (voor vrouwelijke patiënten) gingen het bureau leiden.¹⁹ De nadruk lag op 'het

12 Brouns e.a., 'Sociale psychiatrie in de provincie Limburg tot omstreeks 1975', 142. Meer over de oprichting van deze Vereniging en de moeilijkheden daaraan voorafgaand in Van der Grinten, *De vorming van de ambulante geestelijke gezondheidszorg*, 94-97 en Hanneke Westhoff, *Geestelijke bevrijders. Nederlandse katholieken en hun beweging voor geestelijke volksgezondheid in de twintigste eeuw* (Nijmegen 1996) 29-78.

13 Brouns e.a., 'Sociale psychiatrie in de provincie Limburg tot omstreeks 1975', 142.

14 R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, *Jaarverslag 1935*, 154.

15 *Idem*, 153.

16 Verslag St. Anna, in: *Eerste jaarboek der Vereniging van R.K. Gestichten en Inrichtingen, 1929*, 42-43.

17 Brouns e.a., 'Sociale psychiatrie in de provincie Limburg tot omstreeks 1975', 141-142.

18 R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, *Jaarverslag 1935*, 153.

19 Brouns e.a., 'Sociale psychiatrie in de provincie Limburg tot omstreeks 1975', 143 en Philips, *50 jaar sociale gezondheidszorg in Limburg*, 206.

H.J. Schim van der Loeff, geneesheer-directeur van St. Anna te Venray van 1919 t/m 1944, z.d. Foto Museum Psychiatrie Venray.

voorbereiden van proefverlof en ontslag; het, al dan niet via de wijkverpleegkundige, controleren van de patiënt zodat die geen gevaar voor zijn omgeving zou zijn; het geven van omgangsadviezen aan naasten van de patiënt; het geven van informatie aan de psychiaters; het treffen van sociale voorzieningen zoals het regelen van financiële steun, huisvesting, huishoudelijk hulp en passend werk'.²⁰ Het Venrayse St. Annagesticht had een aandeel in de totstandkoming van de psychiatrische voor- en nazorg in de eigen regio en in de rest van Limburg. Het initiatief van Schim van der Loeff was hoogstwaarschijnlijk ingegeven door zorgen over de capaciteit en de kosten van zijn inrichting – motieven die ook elders in het land een rol speelden bij de ontwikkeling van psychiatrische voor- en nazorg.

De Commissie voor Geestelijke Volksgezondheid van het Limburgse Groene Kruis wilde, naast het bureau voor psychiatrische voor- en nazorg in Venray, in Maastricht een bureau voor 'advies bij opvoedingsmoeilijkheden' starten.²¹ In april

20 Zo formuleerde volgens Brouns e.a. de directie van St. Anna in 1940 de functies. Zie Brouns e.a., 'Sociale psychiatrie in de provincie Limburg tot omstreeks 1975', 144.

21 R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, *Jaarverslag 1935*, 153.

1936 verzocht de Commissie een andere Groene Kruis commissie, de Commissie Sociale Kinderhygiëne, om medewerking bij de oprichting van een dergelijk bureau.²² Sinds 1921 bestond de Commissie Sociale Kinderhygiëne (destijds onder de naam ‘zuigelingensterfbestrijding’) en had het Limburgse Groene Kruis een ‘provinciaal kinderarts’ in dienst, namelijk de kinderarts H.P.J. Koenen. Koenen werkte sindsdien voor de gehele provincie, met als standplaats Maastricht waar hij ook ‘district kinderarts’ voor het Limburgse Groene Kruis was. Hij wist zijn naam als krachtadig kinderarts snel te vestigen. Niet alleen in Maastricht maar in geheel Limburg, en zeker ook in de kring van het Limburgse Groene Kruis, stond Koenen bekend als een zeer deskundig en capabel voorvechter en organisator van de sociale kinderhygiëne.²³ In de jaren 1930 begon Koenen bijzondere aandacht te besteden aan de geestelijke gezondheid van het kind, zoals velen van zijn collega kinderartsen en andere betrokkenen bij de sociale kinderhygiëne elders in het land ook gingen doen.²⁴ In het kader van het voorkómen van psychische problemen op latere leeftijd, moest men zich al bij kleuters ook op de geestelijke gezondheid richten. Volgens Koenen was die ‘onmogelijk (...) te scheiden’ van het lichamenlijk welzijn.²⁵

Koenen werd gevraagd het bureau voor ‘advies bij opvoedingsmoeilijkheden’ in Maastricht te gaan leiden, dat in juni 1937 werd geopend.²⁶ Op termijn zouden alle voor het Limburgse Groene Kruis werkzaam zijnde kinderartsen de leiding over dergelijke bureaus, verspreid over de provincie, moeten krijgen.²⁷ Dat men juist in Maastricht een bureau voor ‘advies bij opvoedingsmoeilijkheden’ wilde starten, had in ieder geval deels te maken met de hier al aanwezige deskundigheid en interesse voor deze vorm van geestelijke gezondheidszorg. Bovendien bestond

22 SHCL, Meuleman, dr. C. en dr. G.J. Lubbers, als lid van de Commissie Sociale Kinderhygiëne van de RK Vereniging het Limburgse Groene Kruis, 1927 – 1962, EAN_1319, map 2 ‘Commissie sociale kinderhygiëne en de algemene vergadering, 1936-1939’: Notulen Commissie Sociale Kinderhygiëne, vergadering 7-4-1936, 6-7.

23 Philips, 50 jaar sociale gezondheidszorg in Limburg, 89-91 en 163.

24 N. Bakker, *Kwetsbare kinderen. De groei van professionele zorg voor de jeugd* (Assen 2016), 131-132. Er bestonden destijds al enkele Medisch Opvoedkundige Bureaus in Nederland, de eerste opende in 1928 in Amsterdam, maar deze kwamen na de Tweede Wereldoorlog pas echt tot bloei. Zie A. van der Wurff, ‘Dutch non-residential mental health care for children, 1928-1982. The example of a medical-pedagogical institution’, in: L. de Goei, J. Vijselaar (eds.), *Proceedings of the 1st European congress on the history of psychiatry and mental health care* (Rotterdam 1993) 223-229; en Bakker, *Kwetsbare kinderen*, 140.

25 H.P.J. Koenen, ‘Consultatiebureaus voor kleuters’, *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde* 16 (1938) 205-211, aldaar 207.

26 R.K. Vereeniging Het Limburgse Groene Kruis, *Jaarverslag 1937*, 156.

27 SHCL, Meuleman, dr. C. en dr. G.J. Lubbers, als lid van de Commissie Sociale Kinderhygiëne van de RK Vereniging het Limburgse Groene Kruis, 1927 – 1962, EAN_1319, map 2 ‘Commissie sociale kinderhygiëne en de algemene vergadering, 1936-1939’: Notulen Commissie Sociale Kinderhygiëne, vergadering 7-4-1936, 6-7.

er in geheel Limburg al een infrastructuur van de sociale kinderhygiëne, die ook een rol hierbij zal hebben gespeeld.²⁸

In 1937 werd er ook een consultatiebureau voor psychiatrische voor- en nazorg in Maastricht geopend. Hoe kwam dit bureau tot stand? Bestond er al deskundigheid en interesse in psychiatrische voor- en nazorg in Maastricht, bijvoorbeeld in het psychiatrisch gesticht? En in hoeverre speelden oorzaken en omstandigheden die landelijk gezien de ontwikkeling van psychiatrische zorg buiten het gesticht stimuleerden (plaatsgebrek, hoge kosten en een veranderende visie op gestichtsoptnames) in Maastricht een rol?

Het gesticht: capaciteit en kosten

Het Maastrichtse krankzinnigengesticht behoorde sinds 1845 tot het gesticht Calvariëenberg waarvan ook een ziekenhuis en een gebrekkigenhuis deel uitmaakten.²⁹ Het geheel stond onder beheer van het Burgerlijk Armbestuur.³⁰ In 1847 werd het krankzinnigengesticht middels Koninklijk Besluit erkend als geneeskundig gesticht.³¹ Het gesticht was behoorlijk modern voor zijn tijd qua indeling en inrichting.³² Ook kende het gesticht werkverschaffing voor de patiënten³³ en gelegenheden tot ontspanning.³⁴ Rond 1858 kwamen er isoleerkamers, uitgebreidere werkplaatsen en uit ‘geneeskundig oogpunt’ een badinrichting, voorzien van een mogelijkheid tot stortbaden.³⁵ Maar de toestroom van patiënten uit de provincie Limburg overtrof al snel de capaciteit van het gesticht, waardoor het

28 Limburg was hiervoor in een aantal districten opgedeeld, met in elk district een kinderarts en huisbezoeksters die consultatiebureaus hielden. Zie J.F.R. Philips, *Gezondheidszorg in Limburg: Groei en acceptatie van de gezondheidsvoorzieningen 1850-1940* (Assen 1980) 215-216.

29 Het gebrekkigenhuis was een soort opvanghuis voor voornamelijk oudere Maastrichtenaren die niet meer in hun eigen behoefte konden voorzien. Zij konden hier hun oude dag slijten, al moesten ze zover ze dat konden wel bijdragen aan huishoudelijke klussen. Zie B.P.A. Gales e.a., *Het Burgerlijk Armbestuur: Twee eeuwen zorg voor armen, zieken en ouderen te Maastricht 1796-1996 I* (Maastricht 1997) 94-98.

30 N. Knols, *Ontstaan Gemeentelijke Geneeskundige Dienst: Gezondheidszorg en politiek in Maastricht, 1900-1925* (Jaarwerkstuk Theorie van de Gezondheidswetenschappen Rijksuniversiteit Limburg, Maastricht 1992) 7. Het Armbestuur had het beheer van de armlastige krankzinnigen op zich genomen omdat dit tot de noodzaak tot armenzorg behoorde en omdat het goedkoper was om dit onder eigen beheer te doen dan te betalen voor het onderbrengen van hen in andere steden. Zie Gales e.a., *Het Burgerlijk Armbestuur*, 89.

31 *Ibidem*, 89.

32 J. Cornips, *Bijdrage tot de geschiedenis van de krankzinnigenzorg te Maastricht* (Maastricht 1952) 40, en Philips, *Geschiedenis van de krankzinnigenzorg in Maastricht*, 9-10.

33 Cornips, *Bijdrage tot de geschiedenis van de krankzinnigenzorg te Maastricht*, 51.

34 Philips, *Geschiedenis van de krankzinnigenzorg in Maastricht*, 14.

35 Cornips, *Bijdrage tot de geschiedenis van de krankzinnigenzorg te Maastricht*, 40-41, en Philips, *Geschiedenis van de krankzinnigenzorg in Maastricht*, 14.

provinciebestuur zich genoodzaakt zag contracten af te sluiten met het gesticht in Den Bosch. Daarna werden steeds meer Limburgse patiënten daar opgenomen.³⁶ Gebrek aan financiële middelen en geschikt bouwterrein verhinderden decennialang een uitbreiding van het gesticht.³⁷ Het gesticht bleef klein, huiselijk en gezellig met een liefdevolle verpleging,³⁸ maar het contrast met gestichten nieuwe stijl elders in Nederland groeide snel: paviljoenbouw, goed opgeleid verplegend personeel, gespecialiseerde artsen en nieuwe behandelmethoden – dit alles bleef in Calvariënberg achterwege.³⁹ In Venray openden in 1907 en 1908 dergelijke moderne gestichten hun deuren: St. Servatius en St. Anna (voor respectievelijk mannen en vrouwen). Zij werden een aantal jaren later erkend als provinciale gestichten voor Limburgse patiënten.⁴⁰

Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw nam in Nederland het aantal krankzinnigengestichten en het aantal opnameplaatsen behoorlijk toe.⁴¹ Toch bleef er door een groeiend aantal patiënten voortdurend gebrek aan opnameplaatsen, een probleem dat tot in de jaren 1930 bleef bestaan.⁴² Om dit plaatsgebrek tegen te gaan of op te lossen zochten gestichtsbesturen van verschillende krankzinnigengestichten in het land naar manieren om buiten het gesticht psychiatrische zorg te bieden, bijvoorbeeld door middel van bureaus voor psychiatrische voor- en nazorg.

Vormde plaatsgebrek in het psychiatrisch gesticht te Maastricht ook een probleem? Het Burgerlijk Armbestuur, dat geheel Calvariënberg en dus ook het psychiatrisch gesticht beheerde, streefde ernaar om in de eerste plaats psychiatrische patiënten uit Maastricht op te nemen.⁴³ Vóór 1940 kwam dan ook tenminste 90 procent van de patiënten uit Maastricht.⁴⁴ Maar zelfs voor alleen de Maastrichtse psychiatrisch patiënten waren er onvoldoende opnameplaatsen in Calvariënberg. De capaciteit was van meet af aan beperkt; in 1902 was bij Koninklijk Besluit het maximum aantal gestichtspatiënten voor Calvariënberg op 56 gesteld.⁴⁵ Toch vormde dit plaatsgebrek geen probleem omdat er telkens een beroep kon worden gedaan op andere gestichten waarmee de provincie Limburg

36 *Ibidem*, 36, en *Ibidem*, 12.

37 *Ibidem*, 38, en *Ibidem*, 16.

38 Philips, *Geschiedenis van de krankzinnigenzorg in Maastricht*, 19, en Mesker, 'Sociale en medische aspecten van de krankzinnigenverpleging in onze inrichting gedurende de laatste 11 jaren', in: Cornips, *Bijdrage tot de geschiedenis van de krankzinnigenzorg te Maastricht*, 66-73, aldaar 66-67.

39 Philips, *Geschiedenis van de krankzinnigenzorg in Maastricht*, 19.

40 Philips, *Gezondheidszorg in Limburg*, 122-123.

41 Zie hiervoor Van der Grinten, *De vorming van de ambulante geestelijke gezondheidszorg*, 40-41.

42 *Ibidem*, 41. Verschillende redenen hiervoor worden genoemd in Blok, 'Soelaas voor geest en samenleving', 211.

43 Cornips, *Bijdrage tot de geschiedenis van de krankzinnigenzorg te Maastricht*, 47.

44 Philips, *Geschiedenis van de krankzinnigenzorg in Maastricht*, 42.

45 Cornips, *Bijdrage tot de geschiedenis van de krankzinnigenzorg te Maastricht*, 48.

afspraken had gemaakt: Den Bosch in de negentiende eeuw, zoals hierboven al genoemd, en de Venrayse gestichten in de twintigste eeuw. In het contract tussen de Venrayse gestichten en de provincie Limburg was er tot 1925 zelfs geen maximaantal plaatsen voor Limburgse armlastige krankzinnigen opgenomen. Daardoor konden Maastrichtse patiënten 'onbeperkt' in Venray worden opgenomen.⁴⁶ Ook in de jaren 1930 gingen veel Maastrichtenaars naar de Venrayse gestichten. Zo schommelde het gemiddeld aantal patiënten te Calvariënberg zelf tussen 1929 en 1938 rond de 52, terwijl in dezelfde periode er ieder jaar nog eens rond de 52 vrouwelijke en 67 mannelijke Maastrichtse patiënten in St. Anna en St. Servatius te Venray opgenomen waren.⁴⁷ Op het moment dat overal in Nederland de vraag naar opnameplekken fors toenam (vanaf eind negentiende eeuw al maar met name in de twintigste eeuw) met als gevolg plaatsgebrek en overvolle gestichten, had het Maastrichtse gesticht zich dus eigenlijk 'gevrijwaard' van deze problemen doordat patiënten konden worden doorgeschoven naar andere gestichten. De urgentie om naar alternatieven voor gestichtsoptname te zoeken (of om deze te verkorten) was daardoor in Calvariënberg afwezig.

Doordat in heel het land het aantal gestichtsoptnames vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw enorm steeg, liepen ook de kosten die dit met zich meebracht flink op.⁴⁸ Het grootste deel van deze kosten moest worden gedragen door gemeentes.⁴⁹ Met name vanaf de Eerste Wereldoorlog werd deze kostenpost in tal van gemeentes zo groot dat lokale bestuurders naar alternatieven voor gestichtsoptname zochten, zoals psychiatrische zorg buiten het gesticht.

Dat de verpleging van krankzinnigen in een gesticht voor hoge kosten zorgde, ontging ook Maastrichtse gemeenteraadsleden niet. In 1924 schafte het Rijk de financiële bijdrage af waarmee zij gemeentes ondersteunde in de verplegingskosten voor gestichtspatiënten.⁵⁰ Daarover beklagden Maastrichtse raadsleden en Burgemeester en Wethouders zich direct in 1924 en in de twee daaropvolgende jaren. Men was van mening dat hierdoor 'aan de gemeente groot onrecht gedaan werd'.⁵¹ Buiten de bijdrage van de provincie en eventuele particuliere bijdragen

46 *Verslag betreffende het St. Anna geneeskundig gesticht voor vrouwelijke krankzinnigen te Venray over 1921*, 7.

47 Tabel 1 'De loop van de bevolking van het krankzinnigengesticht' in Cornips, *Bijdrage tot de geschiedenis van de krankzinnigenzorg te Maastricht*, 46 en Tabellen 'Staat betreffende de patiënten verdeeld naar de provincies en naar de gemeenten' van deze jaren, in *Jaarverslagen St. Anna en St. Servatius, in Jaarboek en der Vereeniging van R.K. Gestichten en inrichtingen voor krankzinnigen en zwakzinnigen*.

48 Zie o.a. Blok, 'Soelaas voor geest en samenleving', 209-211.

49 Zie voor uitleg hiervan Van der Grinten, *De vorming van de ambulante geestelijke gezondheidszorg*, 39-40.

50 C.T. Bakker, *Geld voor GGZ: de financiering van de geestelijke gezondheidszorg en de invloed van geld op de zorgpraktijk (1884-1984)* (Amsterdam 2009) 49-50.

51 Centraal Rapport der Afdelingen van den Gemeenteraad betreffende het onderzoek der ontwerp-begroting voor den dienst van 1925 en Nota van Beantwoording door Burgemeester en Wethouders volgnummer 403, in *Handelingen van den Gemeenteraad van Maastricht over het jaar 1924*,

(betaald door de patiënt zelf of diens familie) kwamen nu alle kosten voor rekening van de gemeente.⁵² Overigens ontvingen gemeentes vanaf 1931 op grond van de Financiële Verhoudingswet, of Gemeentefondswet, wel een bedrag van het Rijk waarvan de hoogte deels werd bepaald door het bedrag dat de gemeente aan armenzorg (waaronder ook de krankzinnigenzorg viel) besteedde.⁵³ Dat stemde de gemeente Maastricht tevreden.⁵⁴ Daarnaast opperden Burgemeester en Wethouders in 1930 dat de gemeentelijke uitgaven aan de gestichtsoptnames verlaagd konden worden door te proberen een hogere provinciale bijdrage te krijgen. Er was zelfs al navraag gedaan bij verschillende provincies om erachter te komen hoeveel zij bijdroegen.⁵⁵

Stimuleerden de kosten voor gestichtsoptnames de gemeente Maastricht ook tot het zoeken naar alternatieven voor gestichtsoptname zélf? Dat gebeurde bijvoorbeeld in Amsterdam waar het aantal gestichtspatiënten en de kosten voor hun verpleging relatief het hoogst waren en het snelst stegen van heel Nederland.⁵⁶ De gemeente Amsterdam stelde in 1916 psychiater F.S. Meijers aan als psychologisch-neurologisch adviseur bij de GG&GD om aanvragen tot opname in een gesticht te beoordelen. In dit jaar startte Meijers tevens een Consultatiebureau voor Zenuw- en Zielszieken bij de GG&GD. Hier bood hij maatschappelijke ondersteuning aan uit het gesticht ontslagen patiënten en aan mensen die (nog) niet waren opgenomen maar die wel hulp of advies behoefden, de zogenoemde voorzorg.⁵⁷ In het verlengde hiervan richtte Meijers een aantal jaren later de Centrale Vereeniging ter Behartiging der Maatschappelijke Belangen van Zenuw- en Zielsziekten op. Daarmee wilde hij overal in Nederland consultatiebureaus oprichten ter ondersteuning van psychiatrisch patiënten die (nog) niet in een gesticht waren opgenomen of uit een gesticht waren ontslagen.⁵⁸ Meijers stuurde in 1930 aan de gemeenteraad van Maastricht een verzoek tot toetreding tot de Centrale Vereeniging. Burgemeester en Wethouders van Maastricht waren echter van oordeel 'dat er geen aanleiding bestaat om tot deze vereeniging vooralsnog toe te treden'. Dit werd vervolgens in de gemeenteraadsvergadering 'voor kennisgeving aangenomen'.⁵⁹ Blijkbaar voelde niemand de behoefte hier iets tegen in te

62-63. *Ibidem* voor de Handelingen over 1925, 46 en 1926, 50.

52 Van der Grinten, *De vorming van de ambulante geestelijke gezondheidszorg*, 39-40.

53 Bakker, *Geld voor GGZ*, 40-41 en 56.

54 Centraal Rapport en Nota van Beantwoording volgnummer 551, in *Handelingen* over 1931, 42.

55 Ontvangsten en uitgaven, volgnummer 551 'Kosten overbrenging, plaatsing en verpleging arme krankzinnigen', in *Handelingen* over 1930, 42-43.

56 Van der Grinten, *De vorming van de ambulante geestelijke gezondheidszorg*, 50.

57 Gijswijt-Hofstra en Oosterhuis, *Verward van geest en ander ongerief*, 355-356.

58 Van der Grinten, *De vorming van de ambulante geestelijke gezondheidszorg*, 44.

59 Gemeenteraadsnotulen 30-9-1930, in *Handelingen*, nr. 13, 2.

brengen of andere vormen van psychiatrische zorg als alternatief voor gestichtsoptname te overwegen.

In 1934 werd naar aanleiding van de ontwerpbegroting voor het volgende jaar gesuggereerd dat het aantal gestichtsoptnames (en daarmee ook de kosten) in Maastricht verminderd konden worden 'door plaatsing van achterlijke personen bij de A.V.O.'.⁶⁰ De landelijke vereniging A.V.O. (Arbeid Voor Onvolwaardigen) kende ook een Maastrichtse afdeling die zich, onder andere met een speciale werkplaats, inzette voor arbeiders die door een lichamelijke en/of verstandelijke beperking moeilijk aan het werk kwamen.⁶¹ Volgens Burgemeester en Wethouders boden de werkzaamheden van de A.V.O. potentie om 'het aantal achterlijke personen dat door onvoldoende verzorging tenslotte in een Krankzinnigen-gesticht terecht komt' te verkleinen.⁶² Men doelde dus op de personen met een verstandelijke beperking die, mits goed begeleid door in dit geval de vereniging A.V.O., redelijk in de maatschappij konden functioneren en in ieder geval niet in een gesticht hoefden te worden opgenomen en dat scheelde weer in de kosten van gestichtsoptnames voor de gemeente.

Dit was echter de enige keer dat de gemeentelijke bestuurders op een iets andere wijze het streven naar een verlaging van de kosten van gestichtsoptnames benaderden en een alternatief ervoor overwogen. In de hierop volgende jaren kwamen namelijk niet meer terug op de A.V.O. terwijl het verlagen van de kosten van gestichtsoptnames wel een onderwerp van gesprek bleef. De genomen 'maatregelen' om tot een kostenverlaging te komen, bleven beperkt tot overplaatsingen van patiënten: 'Door overbrenging van verschillende daarvoor in aanmerking komende patiënten naar goedkoopere inrichtingen, b.v. de Gezondheidskolonie te Gheel (B.) en het St. Jozefgesticht te Venray, werd een vrij belangrijke bezuiniging bereikt'.⁶³ Net als in veel andere gemeentes vonden de lokale Maastrichtse bestuurders de kosten voor gestichtsoptnames die de gemeente droeg dus te hoog en poogden zij deze kosten te verlagen. Zij probeerden dat echter alleen maar door meer financiële bijdrages te verwerven of door patiënten naar goedkopere gestichten te verplaatsen. Van elders reeds ontwikkelde vormen van psychiatrische zorg als alternatief voor gestichtsoptnames maakte men geen gebruik.

60 *Idem*, in *Handelingen* over 1934, 26.

61 *Arbeid voor onvolwaardigen*, Limburger koerier, 15-04-1931, 7. A.V.O., Limburger koerier, 03-07-1933, 7. *Waar blinden werk vinden*, Limburger koerier, 04-11-1938, 7.

62 Ontvangsten en uitgaven, volgnummer 551 'Kosten overbrenging, plaatsing en verpleging arme krankzinnigen', in *Handelingen* over 1934, 26.

63 Ontvangsten en uitgaven, volgnummer 551 'Kosten overbrenging, plaatsing en verpleging arme krankzinnigen', in *Handelingen* over 1937, 39-40. Deze besparing werd overigens deels tenietgedaan door een nieuw provinciaal voorschrift waardoor de gemeente geen subsidie meer kreeg voor patiënten die in het buitenland verpleegd werden.

Artsen en gestichtspsychiatrie

Op landelijk niveau droegen plaatsgebrek in krankzinnigengestichten en hoge kosten van opnames bij aan het ontwikkelen van psychiatrische zorg buiten het gesticht. Dat was in Maastricht niet het geval, zoals zojuist duidelijk werd. Er was nog een andere reden die leidde tot het zoeken naar alternatieven voor gestichtsopnames; er was een groeiende groep zenuwartsen die vond dat (langdurige) opname ook in het belang van de patiënt zoveel mogelijk moest worden voorkomen. Zij zagen dat veel patiënten afstompten en wegwijnden bij een (langdurig) verblijf in een krankzinnigengesticht en pleitten daarom voor psychiatrische en maatschappelijke hulp buiten het gesticht.⁶⁴ Hoe zag de gestichtspsychiatrie er in Maastricht uit? Wie waren er hier werkzaam als gestichtsgeneesheren en probeerden zij (langdurige) opnames te voorkomen?

Van 1860 tot vlak vóór zijn overlijden in 1883 werkte J.W. Germain als geneesheer in het krankzinnigengesticht te Maastricht.⁶⁵ Verschillende auteurs karakteriseren Germain als een zeer gerespecteerde medicus, die zijn Maastrichtse collega's voorging in het zoeken van toenadering tot de medici in de rest van Nederland.⁶⁶ Germain was eerst lid (1849-1861) en later voorzitter (1861-1865) van de Provinciale Commissie voor Geneeskundig Onderzoek en Toezicht in Limburg. Bovendien nam hij in 1878 het initiatief tot de oprichting van een Limburgse afdeling van de Nederlandse Maatschappij voor Geneeskunst.⁶⁷ Ten tijde van zijn aanstelling aan het gesticht, rond 1860, richtten een aantal Nederlandse gestichten zogenoemde patronaten op die ontslagen patiënten financiële steun gaven en hulp inschakelden van leden van de burgerij om contacten in de maatschappij te herstellen.⁶⁸ In overleg met Germain besloot het Burgerlijk Armbestuur dat een officieel patronaat in Maastricht niet nodig was. Men had namelijk al een maatregel

64 G. Blok, 'Soelaas voor geest en samenleving: de GGZ als werkveld', in: H.F.P. Hillen, E.S. Houwaart en F.G. Huisman ed., *Leerboek medische geschiedenis* (Houten 2018) 207-219, aldaar 211-212.

65 Overlijdensbericht J.W. Germain, *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 27 (1883) 212.

66 M. van Lieburg, 'De afdeling Limburg van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst (1878-1917)', in: H. Hillen, J. van Engelshoven, L. Baur en H. Berendsen (eds.), *135 jaar KNMG in Limburg* (Voerendaal 2013) 12-34, aldaar 15 en 19, en J.F.R. Philips, 'Honderd jaar KNMG in Limburg', *Medisch Contact* 34 (1979) 966-970, aldaar 966.

67 Overlijdensbericht J.W. Germain, *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 27 (1883) 212.

68 Na het eerste patronaat te Dordrecht spoorden de Inspecteurs van het Staatstoezicht op het Krankzinnigenwezen de Minister van Binnenlandse Zaken aan om ook de andere gestichten in Nederland aan te zetten tot oprichting van een patronaat. De minister schreef in 1860 alle krankzinnigengestichten in Nederland aan met dit verzoek. Ook het krankzinnigengesticht te Maastricht ontving deze oproep. Zie Van der Grinten, *De vorming van de ambulante geestelijke gezondheidszorg*, 41, en RHCL, Archief gemeentebestuur van Maastricht, 20.007A, Band 14, inv.nr. 516: Brief Minister van Binnenlandse Zaken van 30-10-1860.

genomen die 'naar deszelfs bescheidene meening met een patronaat gelijk staat'.⁶⁹ Zo konden uit het gesticht ontslagen krankzinnigen, die afkomstig waren uit de gemeente Maastricht, nog tijdelijk in het gebrekkighuis (dat naast het krankzinnigengesticht en het ziekenhuis onderdeel was van Calvariënberg) verblijven om vandaaruit hun terugkeer in de maatschappij geleidelijk te laten verlopen. Dit kon dus dienen als tussenstap om de ontslagen patiënt niet meteen aan zijn lot over te laten. Daarnaast had het Burgerlijk Armbestuur contact opgenomen met een aantal liefdadige genootschappen in Maastricht om ontslagen patiënten die dat nodig hadden af en toe aan huis te bezoeken. Zij zouden op rekening van het Burgerlijk Armbestuur of van een van de liefdadige genootschappen deze ontslagen patiënten van 'het noodige' voorzien.⁷⁰ Ook al is het niet duidelijk in hoeverre Germain hierover heeft meegedacht of hiertoe misschien wel het initiatief heeft genomen (ook is het onduidelijk hoe lang de maatregel heeft bestaan), er was ten tijde van zijn aanstelling dus wel enige hulp voor uit het gesticht ontslagen patiënten.

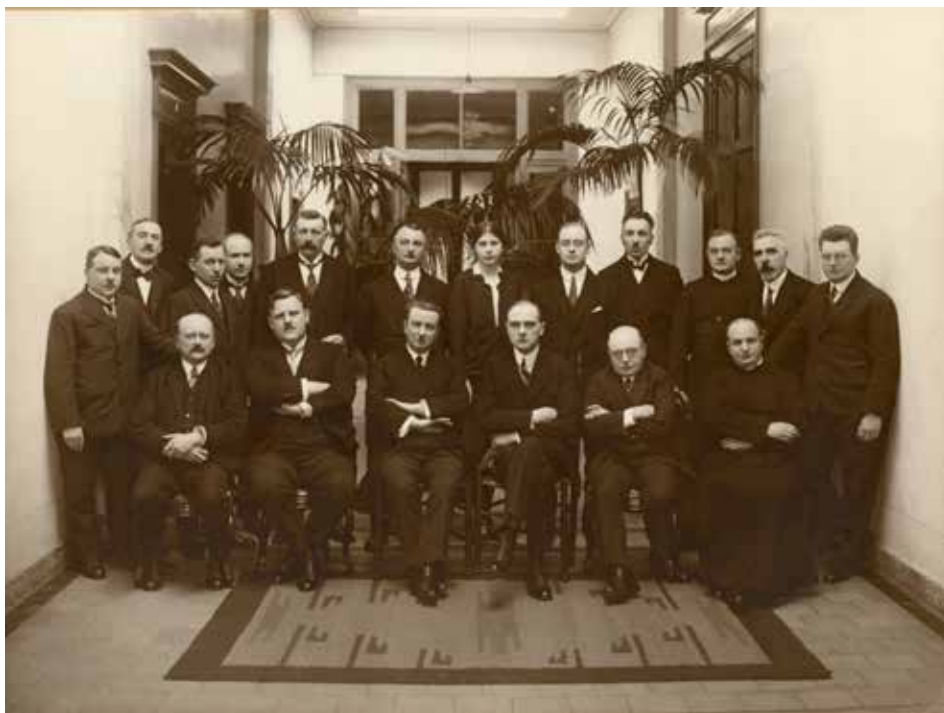
Na het overlijden van Germain en vanaf de aanstelling van chirurg L.Th. van Kleef als geneesheer-chirurg van Calvariënberg (eind 1881) wisselde de functie van assistent-geneesheer zeer regelmatig.⁷¹ Deze assistent-geneesheer droeg de verantwoordelijkheid over de behandeling van de psychiatrisch patiënten. Bijna ieder jaar vroeg de betreffende assistent-geneesheer ontslag aan en kwam er weer een nieuw persoon in dienst, want bij gebrek aan vaste aanstelling vertrokken de assistenten weer zodra zij zich in hun vak hadden bekwaamd.⁷² Van deze assistenten zal naar alle waarschijnlijkheid niemand het gesticht als prioriteit hebben beschouwd, daarvoor waren zij immers niet naar Maastricht gekomen. Misschien waren ze zelfs niet lang genoeg werkzaam in Maastricht om heropnames mee te maken. In ieder geval zal deze regelmatige wisseling van verantwoordelijken voor de zorg van de psychiatrische patiënten niet hebben bijgedragen aan mogelijke vormen van nazorg aan patiënten die waren teruggekeerd naar de maatschappij. In deze 'onrustige' situatie in Calvariënberg kwam begin twintigste eeuw verandering.

69 RHCL, Archief gemeentebestuur van Maastricht, 20.007A, Band 14, inv.nr. 516: Brief Burgerlijk Armbestuur aan B&W van Maastricht van 14-06-1861.

70 *Idem*.

71 RHCL, Gemeentearchief van Maastricht, Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid 20.129A, inv.nr. 6118: Verschillende jaarverslagen van het krankzinnigengesticht ten behoeve van het Staatstoezicht op Krankzinnigen te 's-Hertogenbosch.

72 J. van Engelshoven, 'De zaak Overbosch', in: H. Hillen (ed.), *135 jaar KNMG in Limburg* (Voerendaal 2013) 68-75, aldaar 72.

Personeel van Calvariënberg en het Burgerlijk Armbestuur, 1927. Zittend tweede van links geneesheer-directeur Hintzen, zittend vierde van links internist Overbosch en staand eerste van rechts kinderarts Koenen. Foto RHCL, Gemeentearchief van Maastricht, Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid, 20.129A, inv.nr. 8361.

In 1907 kwam J.L.C. Overbosch als assistent van de geneesheer-chirurg Rombouts in het Maastrichtse ziekenhuis te werken. Na een reorganisatie van de genees- en heelkundige dienst kreeg Overbosch in 1909 een vaste aanstelling en de verantwoordelijkheid over verschillende zalen (interne ziekten mannen, -vrouwen, de kinderzaal), het epidemisch ziekenhuis, de röntgeninrichting, het laboratorium én het psychiatrisch gesticht. Daarnaast hield hij nog polikliniek voor armlastigen, moest hij beschikbaar zijn om te assisteren bij de heelkundige dienst, zou hij een paar jaar later een particuliere praktijk openen en was hij betrokken bij de tuberculosebestrijding vanuit het Groene Kruis en bij de zuigelingensterftebestrijding vanuit Pro Infantibus.⁷³ Deze situatie duurde bijna 20 jaar, totdat Overbosch in 1927 naar Arnhem vertrok om daar directeur van het gemeenteziekenhuis en van de geneeskundige dienst te worden.⁷⁴

73 Van Engelshoven, 'De zaak Overbosch', 71-72.

74 Overlijdensbericht Dr. J.L.C. Overbosch, Limburgsch Dagblad, 12-2-1940.

Bedverpleging in de openlucht bij Paviljoen K (voor 'behoeftege onzindelijken') van St. Servatius te Venray, z.d. Foto Museum Psychiatrie Venray.

Het mag duidelijk zijn dat Overbosch een zeer druk bezet man was, waarbij zijn meeste tijd uitging naar de inwendige ziekten.⁷⁵ Ongetwijfeld kwam het psychiatrisch gesticht in de lange lijst met werkzaamheden niet op de eerste plaats. Dit wil overigens niet zeggen dat Overbosch zich er niet bij betrokken voelde of nauwelijks kennis had van de gestichtspsychiatrie. Uit de manier waarop hij zijn veelomvattende takenpakket uitvoerde, blijkt wel dat hij van alle markten thuis was. Dat gold voor de meeste artsen in het begin van de twintigste eeuw, toen specialisaties een minder grote rol dan tegenwoordig speelden.⁷⁶ Overbosch lijkt zich gaandeweg de noodzakelijke kennis eigen te hebben gemaakt. Zo maakte hij in 1913 een studiereis naar Hamburg ter voorbereiding op een nog op te richten röntgenafdeling in Calvariënberg.⁷⁷ Ook werd hij al snel als deskundige gezien op het gebied van de zuigelingenverzorging ook al was hij hierin niet gespecialiseerd.⁷⁸ Na het vertrek van Overbosch nam A.H.J. Hintzen de leiding over het krankzinnigengesticht op

75 Van Engelshoven, 'De zaak Overbosch', 72.

76 A. Nieuwenhuijzen Kruseman, Ontwikkelingen in de medisch-specialistische zorg in Limburg, in: H. Hillen ed., 135 jaar KNMG in Limburg (Voerendaal 2013), 148-151, aldaar 148.

77 Maastricht Clinic, Een eeuw radiotherapie in Limburg, e-book zonder paginering, aldaar H4 De Limburgse pioniers. Via: <https://ebooks.maastricht.nl/magazine/maastro-demo/4-de-limburgse-pioniers/> geraadpleegd op 9-6-2020.

78 Dat blijkt uit mijn onderzoek naar de ontwikkelingen van de zuigelingenverzorging in Maastricht waarvan de resultaten in mijn proefschrift worden gepubliceerd.

Badverpleging in St. Servatius te Venray onder leiding van broeder Anscharius en Wim Smits, omstreeks 1930. Foto Museum Psychiatrie Venray.

zich.⁷⁹ Maar Hintzen werkte niet alleen als internist, hij was ook vanaf 1919 al geneesheer-directeur van het gehele gesticht Calvariënberg. Wederom droeg dus een zeer drukbezeten man de verantwoordelijkheid voor de psychiatrisch patiënten. Ook hij had hoogstwaarschijnlijk geen tijd om de medische leiding voldoende aandacht te geven.⁸⁰

Volgens Philips schoot Calvariënberg daarom tekort wat betreft psychiatrische leiding en liep men ook qua behandelmethoden achter op andere psychiatrische instellingen.⁸¹ Een veel toegepaste behandeling in gestichten begin twintigste eeuw was de bedverpleging. Zoals de naam al doet vermoeden werd men hierbij een tijdlang in bed gehouden, onder andere ter bevordering van de rust voor de patiënt zelf.⁸² Volgens Philips bleef men deze methode veel te lang toepassen in Calvariënberg.⁸³ Hoe lang dat precies was, en hoeveel deze therapievorm werd toegepast, is nog onduidelijk. Joost Vijselaar laat in zijn onderzoek van patiëntendossiers van drie Nederlandse gestichten zien dat, in tegenstelling tot wat vaak

79 Philips, *Geschiedenis van de krankzinnigenzorg in Maastricht*, 31.

80 Philips, *Gezondheidszorg in Limburg*, 123.

81 Philips, *Geschiedenis van de krankzinnigenzorg in Maastricht*, 31.

82 J. Vijselaar, *Het gesticht. Enkele reis of retour* (Amsterdam 2010), 153.

83 *Idem*, 33, en Philips, *Gezondheidszorg in Limburg*, 123.

wordt aangenomen, bedverpleging als therapie niet al in de jaren 1920 grotendeels was verdwenen maar in ieder geval tot 1950 veel werd toegepast.⁸⁴ Een wellicht 'lange' toepassing van bedverpleging in Calvariënberg moet dus in perspectief worden geplaatst.

Een andere methode, badverpleging (waarbij de patiënt uren, soms dagen of nog langer in een bad lag), was begin twintigste eeuw in Nederland populair geworden als behandeling voor onrustige patiënten. Vanaf 1927 beschikte ook Calvariënberg over geschikte baden, maar de populariteit van badverpleging was toen wel tanende. Arbeidstherapie verdrong vanaf de jaren 1920 langzaam de permanente baden, al bleef men die behandeling tot 1950 in beperkte mate toepassen.⁸⁵ Volgens Philips ontbrak arbeidstherapie lange tijd in Calvariënberg,⁸⁶ maar van 'werkverschaffing' was al vanaf halverwege de negentiende eeuw sprake, aldus Cornips.⁸⁷ Ook rapporteerde men onder de noemer 'werkverschaffing' bijvoorbeeld in 1916 dat een deel van de patiënten arbeid verrichtte, zoals 'plakken van papieren zakken en doozen' voor mannen en allerlei naai-, brei- en borduurwerk voor vrouwen.⁸⁸ Vanaf de jaren 1920 nam in Nederland de belangstelling toe voor de zogenaamde 'actievare' therapie, in wezen een uitgebreidere, intensievere en meer systematische vorm van werkverschaffing voor zoveel mogelijk patiënten.⁸⁹ In hoeverre deze visie doordrong tot Calvariënberg is moeilijk vast te stellen. Wel vermeldde psychiater-neuroloog P. Mesker, vanaf 1941 werkzaam te Calvariënberg, dat hij de arbeidstherapie uitbreidde en systematischer toepaste.⁹⁰

Andere, meer medische en somatische behandelmethoden die in Nederland vanaf de jaren 1920 werden toegepast, zoals de malariakuur, de slaapkuur, de insuline-comatherapie, de cardiazolkuur en de elektroshock-behandeling, waren volgens Philips 'in Calvariënberg zo goed als onbekend'.⁹¹ Mesker berichtte zelf dat Calvariënberg vanaf 1946 over elektroshock-toestellen beschikte (eerder was

84 Vijselaar, *Het gesticht*, 153.

85 J.M. de Jong, 'Geschiedenis van het genezen; badverpleging als psychiatrische therapie (1900-1950)', in: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1997, 26 juli; 141 (30), 1487-1491. En RHCL, Gemeentearchief van Maastricht, Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid, 20.129A, inv.nr. 7611 'Verslag van het ziekenhuis Calvarieberg te Maastricht over het jaar 1927', 2.

86 Philips, *Geschiedenis van de krankzinnigenzorg in Maastricht*, 34.

87 Cornips, *Bijdrage tot de geschiedenis van de krankzinnigenzorg te Maastricht*, 51-54.

88 Burgerlijk Armbestuur, *Verslag van het Burgerlijk Armbestuur te Maastricht en van het onder zijn beheer staande Gesticht Calvariënberg over het jaar 1916*, 69. In volgende jaarverslagen werd verwezen naar dit verslag over 1916.

89 Vijselaar, *Het gesticht*, 177-178.

90 RHCL, Gemeentearchief van Maastricht, Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid, 20.129A, inv.nr. 6119 'Jaarverslagen van de medische directie betreffende de werkzaamheden van de psychiatrische afdeling van ziekenhuis Calvariënberg c.q. de psychiatrische inrichting, 1941-1956': Jaarverslag over 1941-1942.

91 Philips, *Geschiedenis van de krankzinnigenzorg in Maastricht*, 33-34.

Arbeidstherapie: op de zolder van Paviljoen L van St. Servatius te Venray pluizen patiënten wol voor matrassen onder leiding van broeder Nicander, omstreeks 1934. Foto Museum Psychiatrie Venray.

door de oorlog niet mogelijk geweest).⁹² Overigens werden de laatste drie genoemde behandelmethoden in de Nederlandse gestichten pas vanaf 1936 in gebruik genomen.⁹³ Aangezien er in jaarverslagen van Calvariënberg (tot de komst van Mesker in 1941) nauwelijks iets over de toegepaste behandelmethoden staat geschreven, is het moeilijk hier harde uitspraken over te doen. Afhankelijk van de uitgebreidheid van de patiëntendossiers zou onderzoek daarin meer inzicht kunnen bieden. In hoeverre Calvariënberg qua behandelmethoden daadwerkelijk achterliep op andere psychiatrische instellingen kan nu dus niet worden vastgesteld. Wel mogen we veronderstellen dat gezien de kleinschaligheid van het gesticht, de al zeer drukbezette artsen en het lange tijd ontbreken van een specialist, Calvariënberg zich niet in de voorhoede van de ontwikkeling van de gestichtspychiatrie bevond. Het uitblijven van initiatieven tot ontwikkeling van psychiatrische zorg buiten het gesticht past in dit beeld.

Het bestuur van Calvariënberg zag jarenlang geen noodzaak om een psychiatrisch- en/of neurologisch specialist voor het ziekenhuis en het psychiatrisch ge-

92 Mesker, 'Sociale en medische aspecten van de krankzinnigenverpleging', 70.

93 Vijselaar, *Het gesticht*, 184.

sticht aan te trekken. Bij een reorganisatie rond 1908 werden in het ziekenhuis niet meer dan een chirurg (Rombouts) en twee geneesheren (Schols en Overbosch) aangesteld. Het was de bedoeling dat zij met z'n drieën alle werkgebieden dekten, ook al had ieder zijn eigen aandachtsgebied. Het bestuur vond het belangrijk dat de artsen een brede kennis en ontwikkeling bezaten en niet alleen gespecialiseerd waren in een bepaald gebied zodat zij elkaar konden vervangen.⁹⁴ Ongeveer een decennium later, omstreeks 1918, kwam in de gemeenteraad de vraag aan de orde of er extra specialisten moesten worden aangetrokken.⁹⁵ Nog steeds waren zowel het bestuur van het ziekenhuis als de drie ziekenhuisartsen tevreden met hun brede inzetbaarheid. Omdat hun deskundigheid de gehele geneeskunde zou bestrijken, leefde bij hen niet de behoefte om meer specialisten aan te stellen.⁹⁶ Bestuur en artsen beargumenteerden:

dat Calvariënberg niet op een lijn geplaatst kan worden met ziekenhuizen van veel grotere gemeenten, als daar zijn te Amsterdam, Rotterdam, Den Haag enz. en dat diensvolgens eene specialisering van medische krachten, zooals in zulke steden noodzakelijk, alhier onnoodig en ongewenscht is. De veelzijdige werkzaamheden in een ziekenhuis, als Calvariënberg, eischen van de artsen, die er aan verbonden zijn, een meer algemeene ontwikkeling, waarbij 'enge' specialisatie niet is door te voeren en ook onmogelijk is, wegens het groot aantal geneesheeren hiervoor noodig, die dan, ieder voor zich, geen voldoende werkzaamheden zouden hebben.⁹⁷

Behalve de aanstelling van de kinderarts Koenen in 1921 en geneesheer-directeur Hintzen bleef de situatie vele jaren ongewijzigd. Ook een gespecialiseerde arts voor de psychiatrisch patiënten ontbrak dus.

Overigens hield vanaf 1923 de vrijgevestigde zenuwarts Taco Kuiper twee keer per week spreekuur in Maastricht. De expertise leek dus dichtbij, maar het lijkt er niet op dat hij op enigerlei wijze bij het Maastrichtse gesticht betrokken is geweest.⁹⁸ Als vrijgevestigde psychiater was hij waarschijnlijk alleen toegankelijk

94 *Ibidem*, 72.

95 *Ibidem*, 73. Omdat het een gemeenteziekenhuis was, had het Burgerlijk Armbestuur (dat het gehele gesticht Calvariënberg beheerde en bestuurd) de toestemming van de gemeente nodig bij belangrijke beslissingen.

96 *Ibidem*, 73.

97 RHCL, Gemeentearchief van Maastricht, Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid, 20.129A, inv.nr. 825, 'Processen-verbaal van de vergaderingen van het algemeen bestuur, 1815-1964': Brief aan B&W opgesteld tijdens zitting van het Burgerlijk Armbestuur op 21-12-1917.

98 Kuiper zou wel af en toe door het ziekenhuis te Heerlen zijn gevraagd neurologische consulten te doen. Zie C. Franke, 'De eerste zenuwartsen, Schiphorst en Kuiper', in: Peter Koehler en Cees Franke

voor betalende, en dus welgestelde, cliënten.

In 1936 werd dan toch een psychiatrisch specialist aangesteld. J.G.Y. de Jong kwam naar Maastricht na te zijn opgeleid tot zenuwarts in Utrecht bij de bekende hoogleraren in de psychiatrie L. Bouman en H.C. Rümke. Hij werd aan het gesticht Calvariënberg aangesteld als psychiater-neuroloog en kreeg de leiding over het psychiatrisch gesticht.⁹⁹ De Jong kreeg ook de leiding van het in 1937 geopende consultatiebureau voor psychiatrische voor- en nazorg in Maastricht, zoals verderop duidelijk zal worden. In Calvariënberg introduceerde hij modernere medische therapieën zoals slaapkuren maar hij kreeg weinig ruimte om nieuwe initiatieven te ontplooien.¹⁰⁰ Al snel, in 1941, nam hij weer ontslag en vertrok hij naar Heerlen. Hij kende de aan het Heerlense St. Joseph Ziekenhuis werkzame zenuwarts Schiphorst al, aangezien die hem eerder had gevraagd om in Heerlen een aantal neurologische consulten te doen.¹⁰¹ Schiphorst was al lange tijd ziek en in 1940 werd De Jong gevraagd hem op te volgen.¹⁰² Hij vertrok naar Heerlen waar hij de afdeling van Schiphorst overnam ‘aangetrokken door de nog altijd onvervulde belofte van de bouw van een eigen psychiatrisch-neurologische kliniek’.¹⁰³ Deze mogelijkheid zag hij blijkbaar niet in Maastricht. Doorslaggevend voor zijn vertrek naar Heerlen vond De Jong de ‘ruimere frissere geest in het College van Regenten en de bredere wetenschappelijke belangstelling in Heerlen’.¹⁰⁴ De geringe mogelijkheden tot vernieuwing in Calvariënberg zijn dus ongetwijfeld van invloed geweest op De Jongs beslissing om Maastricht te verlaten. De Jong werd zowel in Calvariënberg als aan het bureau voor psychiatrische voor- en nazorg opgevolgd door de al genoemde psychiater-neuroloog P. Mesker.

De vernieuwingsdrang die steeds meer zenuwartsen in Nederland stimuleerde tot het zoeken naar en ontwikkelen van psychiatrische en maatschappelijke hulp buiten het gesticht was in Maastricht afwezig, in ieder geval tot de komst van De Jong in 1936. Doordat lange tijd een psychiatrisch specialist ontbrak en de in Calvariënberg werkzame artsen zeer drukbezet waren, was er ook lange tijd niemand die nieuwe ideeën op het gebied van zorg voor psychiatrisch patiënten kon ontwikkelen en in de praktijk kon brengen.

(ed.), *Zorg voor zenuwziek(t)en, 75 jaar neurologische zorg in Heerlen e.o.*, 39-48, aldaar 44.

99 P. Koehler, ‘Joop G.Y. de Jong, nestor van de neurologie in Heerlen’, in: Koehler en Franke (ed.), *Zorg voor zenuwziek(t)en*, 49. En Philips, *Geschiedenis van de krankzinnigenzorg in Maastricht*, 31.

100 *Ibidem*, 31 en 33.

101 Afscheidsrede van De Jong in 1974, afkomstig uit Koehler, ‘Joop G.Y. de Jong’, 220 (voetnoot 138).

102 *Ibidem*, 50.

103 *Ibidem*, 50.

104 Citaat uit de afscheidsrede van De Jong in 1974 in: *ibidem*, 220 (voetnoot 139).

Tot dusver is duidelijk geworden dat de oorzaken en omstandigheden die landelijk gezien hebben geleid tot het zoeken naar alternatieven voor (langdurige) gestichtsonopnamen – hoge kosten van opname en verpleging, plaatsgebrek in gestichten en vernieuwingsdrang van zenuwartsen – in Maastricht geen rol speelden. Er waren echter nog enkele andere lokale omstandigheden waardoor in Maastricht mogelijk minder de behoefte werd gevoeld om nieuwe vormen van psychiatrische zorg te ontwikkelen.

Patiënten

De opnamecapaciteit van Calvariënberg was wettelijk beperkt tot maximaal 56 gestichtspatiënten.¹⁰⁵ Behalve het gesticht Veldzicht te Gorssel, waar alleen dames van goeie stand en geen armlastigen terecht konden, en Beileroord in Beilen, waar naast de 44 bedden nog circa 250 patiënten in gezinsverpleging zaten, was er geen enkel Nederlands psychiatrisch gesticht zo kleinschalig als Calvariënberg.¹⁰⁶ Dit betekende ook dat er jaarlijks maar weinig patiënten, al dan niet genezen verklaard, terugkeerden naar de maatschappij.

Volgens de eerdergenoemde gestichtsarts Mesker verbleven de meeste patiënten al vele jaren in Calvariënberg en hadden ‘meer dan de helft van hen (...) hun tweede lustrum voltooid’. Hij karakteriseerde het gesticht dat hij bij zijn komst in 1941 aantrof als een ‘bewaarinrichting’.¹⁰⁷ Het gesticht huisvestte ‘vele imbecillen’¹⁰⁸ en onder de langdurig verpleegden waren ook veel oudere patiënten, waarvan sommigen tot aan hun overlijden in het gesticht verbleven.¹⁰⁹ Mesker wilde deze patiënten, bij wie hij kans op genezing gering achtte, al snel naar gestichten met meer capaciteit en betere accommodatie overplaatsen.¹¹⁰ Het is moeilijk te zeggen of in Calvariënberg inderdaad meer ‘imbecillen’ en dementerende ouderen verbleven, daarvoor zou de gestichtsbevolking tussen verschillende gestichten uitvoerig moeten worden vergeleken. In de psychiatrische geschiedschrijving wordt telkens benadrukt dat in de meeste psychiatrische instellingen in de eerste helft van de twintigste eeuw veel van deze min of meer permanente patiënten waren opgenomen. Pas in de loop van de tweede helft van de vorige eeuw groeide

105 Cornips, *Bijdrage tot de geschiedenis van de krankzinnigenzorg te Maastricht*, 48.

106 Gijswijt-Hofstra en Oosterhuis, *Verward van geest*, bijlage 1a: chronologisch overzicht van krankzinnigengestichten en psychiatrische inrichtingen in Nederland 1884-1940, 1401-1408.

107 Mesker, ‘Sociale en medische aspecten van de krankzinnigenverpleging’, 66.

108 *Ibidem*, 66.

109 Philips, *Geschiedenis van de krankzinnigenzorg in Maastricht*, 34.

110 Mesker, ‘Sociale en medische aspecten van de krankzinnigenverpleging’, 67.

Bezoek van de gemeenteraad aan Calvariënberg. Uitleg over de verpleging van psychiatrische patiënten door de zenuwarts Dr. P. Mesker rechts, 1957. Beeldbank RHCL, fotocollectie GAM.

het aantal instellingen voor specifieke groepen, zoals verstandelijk gehandicapten, en trad er een differentiatie op in de diverse groep van gestichtspatiënten.¹¹¹

Als het idee van psychiatrische zorg buiten het gesticht überhaupt al bij de betrokken artsen te Calvariënberg was opgekomen, is het nog de vraag of men deze gedachte voor zo weinig patiënten wel de moeite had gevonden. Jarenlang rapporteerde Calvariënberg dan ook aan het Staatstoezicht op het Krankzinnigenwezen dat er vanuit het gesticht geen hulp bestond voor verpleegden tijdens verlof of na ontslag.¹¹² Maar in 1934 schreef men wel dat ontslagen patiënten 'vrij den afdelings-geneesheer konden opzoeken, op elk willekeurig uur, als zij dit wilden'.¹¹³ Daar zou het gros echter geen gebruik van maken. Dit laatste kan heel goed door het gesticht zijn opgevat als aanwijzing dat er in Maastricht geen behoefte bestond om psychiatrische nazorg te ontwikkelen.

111 Zie onder andere Gijswijt-Hofstra en Oosterhuis, *Verward van geest*, 113-115, en Vijselaar, *Het gesticht*, 58.

112 RHCL, Gemeentearchief van Maastricht, Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid 20.129A, inv.nr. 6118: Verschillende jaarverslagen van het krankzinnigengesticht ten behoeve van het Staatstoezicht op Krankzinnigen te 's-Hertogenbosch. Nb. Verslagen van 1919-1933 ontbreken.

113 RHCL, Gemeentearchief van Maastricht, Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid 20.129A, inv.nr. 6118: Jaarverslag van het krankzinnigengesticht ten behoeve van het Staatstoezicht op Krankzinnigen te 's-Hertogenbosch over 1934, 26.

Informele zorg

Wat gebeurde er in Nederland en in Maastricht met de ontslagen patiënten? Ten eerste speelden naast een belangrijke rol bij de zorg voor psychiatrisch patiënten, ook bij opname in en ontslag uit het gesticht. Uit onderzoek in patiëntendossiers van drie Nederlandse psychiatrische gestichten tot 1950 concludeert Vijselaar dat voorafgaand aan opname in een gesticht familieleden hun psychiatrische verwant vaak zo lang mogelijk verzorgden.¹¹⁴ Niet de psychiatrische stoornissen vormden vervolgens de directe aanleiding tot opname; in veel gevallen waren het sociale redenen zoals de familie die de belasting niet langer aankon als gevolg van overlast gevende gedragsveranderingen bij de patiënt. Soms kwam het tot opname omdat naast die de patiënt verzorgden wegvielen. Ook bij ontslag uit het gesticht gaf niet de vermindering van de psychiatrische stoornis de doorslag maar een afname van het problematische gedrag dat de opname had veroorzaakt. Bij ontslag van een patiënt was de daadwerkelijke genezing in medische zin dus minder belangrijk dan sociale criteria zoals het vermogen tot communiceren, tot hanteerbaar gedrag, tot arbeid en sociale integratie. Rapporteerden de familieleden van de patiënt tijdens proefverlof dat deze thuis weer te hanteren viel, dan werd de patiënt 'hersteld' of 'voldoende hersteld' ontslagen. Ook keerden volgens Vijselaar patiënten met een sociaal vangnet van naasten vaker dan alleenstaanden terug naar de samenleving en nam de familie vaak het initiatief om tot ontslag te komen. Het ontslag van een patiënt was dus in ieder geval deels de uitkomst van overleg en onderhandeling tussen het gesticht en de naasten. Dat blijkt ook uit het feit dat sommige patiënten 'niet-hersteld' het gesticht verlieten. In deze gevallen was het de familie die het ontslag 'forceerde', zij wilden (opnieuw) de patiënt zelf opvangen ondanks het feit dat deze niet was genezen of hersteld.¹¹⁵

Op basis van zijn dossieronderzoek concludeert Vijselaar dus dat de familieleden een belangrijke rol speelden in de zorg voor een (toekomstige) psychiatrisch patiënt, zowel vóór als na opname in een gesticht.¹¹⁶ Ook in Maastricht verzorgden naasten hun psychiatrisch familielid vaak langdurig. Frijs en Van Genugten concluderen uit hun onderzoek van patiëntendossiers van Calvariënberg tot 1900 dat in de meeste gevallen de gestichtsoptname een niet-medische aanleiding had. Soms werd als reden genoemd dat er geen familie meer was om

114 Voorburg, *Endegeest en Wolfheze*.

115 J. Vijselaar, 'Out and in: The family and the asylum. Patterns of admission and discharge in three Dutch psychiatric hospitals 1890-1950', in: Marijke Gijswijt-Hofstra (ed.), *Psychiatric Cultures Compared: Psychiatry and Mental Health Care in the Twentieth Century: Comparisons and Approaches* (Amsterdam 2005) 277-294, en Gijswijt-Hofstra en Oosterhuis, *Verward van geest*, 120-125 en 341-343.

116 Vijselaar, *Het gesticht*, 324.

voor de patiënt te zorgen, in de meeste gevallen lijkt het erop dat (zoals ook Vijselaar concludeert) het problematisch gedrag dermate was toegenomen dat men tot opname moest overgaan. Indicaties waren bijvoorbeeld het risico op ongelukken of gevaar voor de veiligheid van de patiënt zelf en/of de omgeving. De patiënt viel blijkbaar niet langer te hanteren in de eigen omgeving.¹¹⁷ Ook Philips benadrukt 'dat men de patiënten zo lang mogelijk thuis hield en alleen dan om opname verzocht, als men de verpleging niet meer aankon of omdat de opname op grond van een rechterlijke beschikking was bevolen'.¹¹⁸ Dit beeld wordt bevestigd door geneesheer-directeur Hintzen. Hij stelde in 1920 dat 'de noodzakelijkheid van onverwijld ingrijpen door de omgeving wordt afgewacht, vóór ze een medicus in den arm nemen'.¹¹⁹

Kan in de aanwezigheid van deze vorm van informele zorg in Maastricht een verklaring liggen voor het uitblijven van nieuwe vormen van psychiatrische zorg buiten het gesticht? Was de behoefte hieraan kleiner omdat de zorg door naasten in Maastricht wellicht groter dan elders was? Uit de aantallen 'niet-herstelde' patiënten die terugkeerden naar de maatschappij zouden we interessante conclusies kunnen trekken ten aanzien van de rol van de familie in de zorg voor psychiatrisch patiënten. Volgens Vijselaar waren het in deze gevallen namelijk de naasten die het ontslag 'forceerden'. Zij voelden zich (weer) in staat de patiënt zelf op te vangen ondanks dat de patiënt nog nauwelijks of geen verbetering vertoonde en/of hadden zo hun redenen de patiënt weer zelf te willen verzorgen, bijvoorbeeld om economische motieven of omdat zij zorg thuis toch het beste voor de patiënt achtten.¹²⁰ Een zeer minimale vergelijking tussen de aantallen niet-herstelde patiënten die uit Calvariënberg en uit St. Anna naar de maatschappij terugkeerden, doet vermoeden dat de rol van familie bij ontslag uit het gesticht, én de bereidheid om patiënten die nog geen of nauwelijks verbetering vertoonden, in Maastricht misschien wel bovengemiddeld groot was: van 1927 tot en met 1930 verlieten in totaal tien patiënten (op een jaarlijkse gestichtsbevolking van ongeveer 52 patiënten) Calvariënberg 'niet-hersteld' en in totaal vier patiënten (op een jaarlijkse gestichtsbevolking van ongeveer 700 patiënten) verlieten 'niet-hersteld' St. Anna.¹²¹

117 J. Frijns en M. van Genugten, *Krankzinnigheid in de tweede helft van de 19e eeuw: een onderzoek naar de redenen van opname van krankzinnigen in het gesticht Calvariënberg te Maastricht* (Scriptie Economische en sociale geschiedenis K.U. Nijmegen) (Nijmegen 1982) 48-49.

118 Philips, *Gezondheidszorg in Limburg*, 124.

119 RHCL, Gemeentearchief van Maastricht, Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid, 20.129A, inv.nr. 1120 B: Bericht Hintzen aan het Burgerlijk Armbestuur, 07-12-1920. Onderstreepte woorden in citaat.

120 Vijselaar, *Het gesticht*, 308-312.

121 Tabellen 'Staat van den loop der bevolking wat betreft patiënten', in: *Verslag St. Anna, 1927 en 1928*, en in: *Verslag St. Anna, Jaarboeken der Vereniging van R.K. Gestichten en Inrichtingen, 1929 en 1930*. En Tabellen 'Krankzinnigengesticht - Overzicht van stand en beweging der bevolking', in RHCL, Gemeen-

Om conclusies hierover te kunnen trekken zal echter een uitgebreid en ander soort onderzoek moeten plaatsvinden, waaronder een onderzoek in patiëntendossiers zoals Vijselaar dat heeft gedaan. Dit zou interessante inzichten kunnen bieden in de informele zorgstructuren in Maastricht, bestaande uit familie, geestelijken en huisartsen. Of een dergelijk onderzoek inderdaad de gewenste inzichten oplevert is uiteraard afhankelijk van de inhoud en uitgebreidheid van de patiëntendossiers, met name wat betreft het proces rondom het ontslag van patiënten.

Ook de burgerij en liefdadigheidsinstellingen hielpen ontslagen patiënten bij hun terugkeer in de samenleving. Eerder in dit artikel kwamen de zogenoemde patronaten en de specifieke maatregelen in Maastricht rond 1860 al kort ter sprake. Helaas is het niet duidelijk wat het daadwerkelijke effect van deze hulp na ontslag uit het gesticht was en hoe lang zij heeft bestaan. Wellicht zijn deze negentiende-eeuwse maatregelen langer doorgegaan dan te achterhalen is.

Het is wel zeker dat ook in de twintigste eeuw liefdadigheidsinstellingen en parochiële armbesturen in aanraking kwamen met bepaalde problematische burgers. Dat blijkt uit vergaderingen van de Maastrichtse Armenraad (opgericht in 1913), waarin alle liefdadigheidsverenigingen en parochiale armbesturen van Maastricht plus het Burgerlijk Armbestuur zitting hadden. Vlak na oprichting van de Armenraad constateerden de aangesloten instellingen namelijk dat er problemen waren met burgers die men aanduidde met verschillende termen zoals 'zwakzinnigen', 'epileptici', 'idioten' en 'zenuwlijders'.¹²² Het is duidelijk dat de verschillende armenzorginstellingen in Maastricht in hun werk met deze burgers te maken kregen. Zij troffen hen 'niet zelden in zeer ellendige toestanden' aan en waren van mening dat zij behoorden 'tot de ongelukkigsten onder de armen'.¹²³

De Armenraad maakte zich ernstig zorgen over deze burgers en richtte er een speciale Commissie voor op. Deze Commissie tot behartiging der belangen van hulpbehoevende Zwakzinnigen en Epileptici stelde zich ten doel om voor deze burgers 'een passende werkkring, goede huisverpleging of verpleging in een gesticht' te verkrijgen.¹²⁴ De aangesloten instellingen vonden dat de steun of zorg die zij tot dan toe individueel hadden kunnen bieden niet meer voldeed. Als men bijvoorbeeld van mening was dat voor een individu verpleging in een gesticht nodig was, had men voorheen grote moeite om daarvoor de benodigde financiën bij elkaar te krijgen: 'In den regel trekt zich iemand het lot van zulk een

tearchief van Maastricht, Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid, 20.129A, inv.nrs. 7611-7614: 'Verslag van het ziekenhuis Calvarieberg te Maastricht' over 1927-1930.

122 *Verslag van den Armenraad over het jaar 1914*, 6. En RHCL, Archief Armenraad, sinds 1948 Sociale Raad Maastricht, 20.137, inv.nr. 3: Notulen bestuursvergadering 27-04-1914.

123 *Verslag Armenraad over 1915*, 7-8.

124 *Verslag Armenraad over 1918*, 5. Zie ook het reglement van de commissie, 33-34.

ongelukkige aan en vraagt links en rechts eene bijdrage. Met groote moeite wordt op deze wijze het benodigde bedrag samengesteld, maar niet zelden mislukt dit ook, en wordt de ongelukkige dan maar weer aan zijn lot overgelaten'.¹²⁵ Het ging hier namelijk om personen waar men blijkbaar wél psychische-, sociale- en/of gedragsproblemen aan toeschreef waardoor zij zich niet (geheel) zelfstandig in de maatschappij konden redden. Maar zij waren (nog) niet 'krankzinnig' bevonden door een arts of veroorzaakten (nog) niet zoveel overlast dat er een rechterlijke machtiging aan te pas kwam waardoor zij, indien zij armlastig waren, op kosten van de gemeente konden worden opgenomen in een krankzinnigengesticht. De armenzorginstellingen streefden naar samenwerking en professionalisering.¹²⁶ Hierdoor verwachtten ze meer te kunnen bereiken voor deze burgers dan waar zij individueel toe in staat waren.

We kunnen concluderen dat de instellingen van armenzorg zich dus al vóór de oprichting van de Armenraad bezighielden met zorg voor deze burgers in de maatschappij. Niet alleen de familie maar ook dergelijke instellingen van armenzorg bekommerden zich om burgers met psychiatrische stoornissen of met problematisch gedrag. Daarnaast zien we dat zij hun eigen informele zorg niet meer voldoende achtten en streefden naar andere manieren om zorg in de maatschappij te bieden. In de loop der jaren spitste de aandacht van de Commissie zich steeds meer toe op de kinderen die van de Maastrichtse 'Zwakzinnigenschool' kwamen. De 'nazorg' voor deze kinderen betrof vooral begeleiding bij het vinden en behouden van werk. Dat bood niet alleen structuur en een 'doel' voor de oud-leerlingen zelf. Nazorg zorgde er ook voor dat zij (enigszins) mee konden komen in de maatschappij, iets konden bijdragen en deze zorg droeg bij aan het voorkomen van dure gestichtsofname of overlast. Hiervoor werd contact gezocht en onderhouden met het hoofd van de school, broeder Jan Baptist, en lokale werkgevers. In eerste instantie deed een zogenaamde armbezoeker van de Armenraad dit, maar in de jaren 1930 nam een maatschappelijk werkster het nazorgwerk over. Zij zou in de daaropvolgende jaren de nazorg professionaliseren en intensiveren.¹²⁷ Deze zorg in de maatschappij die de Commissie tot stand bracht was dus geen bureau voor psychiatrische voor- en nazorg, maar een vorm van zorg die aansloot bij de Maastrichtse zorgbehoefte van dat moment.

125 RHCL, Archief Armenraad, 20.137, inv.nr. 3: Notulen bestuursvergadering 08-10-1917.

126 Verslag Armenraad over 1915, 7-8, en Verslag Armenraad over 1917, 8.

127 Verslag der Commissie voor arme Zwakzinnigen en Epileptici, in: *Verslag Armenraad, 1917-1930*. En L. Brants, *Leiding moeten zij hebben. Een geschiedenis van de sociaal pedagogische zorg voor mensen met een verstandelijke handicap in Nederland tussen 1900 en 1945* (Maastricht 2004) 101-103 en 131 en 135-136.

J.G.Y. de Jong, psychiater-neuroloog aan Calvariënberg van 1936 t/m 1941, 1949. Foto U.S. National Library of Medicine, Bethesda, MD, USA.

Toch een consultatiebureau voor psychiatrische voor- en nazorg in Maastricht

Hoewel er in Maastricht dus nauwelijks belangstelling bestond voor psychiatrische zorg buiten het gesticht, kwam er in 1937 toch een consultatiebureau voor psychiatrische voor- en nazorg. Na de opening van het bureau in Venray besprak de Commissie voor Geestelijke Volksgezondheid namelijk de mogelijkheid tot het openen van een tweede bureau in Limburg. Aanvankelijk dacht men helemaal niet aan Maastricht als vestigingsplaats. De Commissie gaf de voorkeur aan een bureau in Sittard.¹²⁸ Op verzoek van anderen binnen het Limburgse Groene Kruis koos men toch voor Maastricht en wel uitsluitend om praktische redenen: geen reiskosten van de leider (en assistentes) van het bureau en de betere (reis)verbindingen naar Maastricht waardoor het makkelijker bereikbaar was voor de gehele regio

128 SHCL, R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, EAN_0611, doos 19, map 120: Brief van R.K. Vereniging het Limburgse Groene Kruis aan de Leden van de Commissie voor Geestelijke Volksgezondheid, 20-11-1936.

Zuid-Limburg. Bovendien woonden er meer mensen in het centrum van Maastricht dan in dat van Sittard.¹²⁹

Het initiatief tot oprichting van het bureau kwam volledig van de Commissie voor Geestelijke Volksgezondheid. Ook lijkt de uiteindelijke keuze voor Maastricht niet te zijn beïnvloed door de aanwezigheid van een psychiatrisch gesticht of doordat de gestichtsmedici betrokken wilden zijn bij de nazorg voor hun patiënten. De eerste psychiater te Calvariënberg, De Jong, werkte er destijds amper drie maanden, vanuit hem zal het initiatief niet al zo snel zijn gekomen. Aangezien als reden werd genoemd dat er geen reiskosten voor de leider zouden zijn, had men De Jong, die in Maastricht was gevestigd, wel al op het oog als leider voor dit bureau.

In juni 1937 opende dus het consultatiebureau voor psychiatrische voor- en nazorg in Maastricht, onder leiding van De Jong.¹³⁰ Ook al was het bureau niet door hem geïnitieerd, hij probeerde deze psychiatrische zorg buiten het gesticht wel tot bloei te brengen. Zo probeerde hij 'door het wegnemen van moeilijkheden, het met medewerking van de betreffende instanties verlenen van bijvoorbeeld kleine ondersteuning en het bevorderen van werkverschaffing' terugvallen te voorkomen en hij onderhield contact met de huisartsen van de patiënten en met andere betrokken instanties.¹³¹ Ook streefde De Jong ernaar om de opnametijd in het psychiatrische gesticht te verkorten. Hij liet sommige patiënten eerder met proefverlof gaan indien zij beloofden het consultatiebureau te bezoeken.¹³² Bovendien berichtte hij de Commissie voor Geestelijke Volksgezondheid vier maanden na de opening van het bureau dat het hem gewenst leek om in de toekomst een psychiatrisch geschoolde verpleegster te benoemen om huisbezoeken te brengen aan patiënten van het consultatiebureau. De Jong wilde in Maastricht ook gezinsverpleging gaan opzetten waar hij deze verpleegster bij wilde betrekken.¹³³ Van gezinsverpleging kwam destijds evenwel niets terecht,¹³⁴ maar hij voerde wel een

129 *Idem*. Naar verwachting komt het bericht van het hoofdbestuur, maar dat staat niet duidelijk op de brief vermeld. De brief is afkomstig van de algemeen secretaris Van Oppen van het Limburgse Groene Kruis.

130 *Idem*, map 121: Brief van De Jong aan De afdeling Geestelijke Volksgezondheid van het Limburgsche Groene Kruis, 4-10-1937. Philips, 50 jaar sociale gezondheidszorg in Limburg, 206.

131 R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, Jaarverslag 1938, 102 en Jaarverslag 1937, 158.

132 R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, Jaarverslag 1938, 102.

133 SHCL, R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, EAN_0611, doos 19, map 121: Brief van De Jong aan De afdeling Geestelijke Volksgezondheid van het Limburgsche Groene Kruis, 4-10-1937. Philips, 50 jaar sociale gezondheidszorg in Limburg, 206.

134 In het jaarverslag aan het Staatstoezicht op krankzinnigen over 1941, dus een paar jaren later, stond namelijk nog steeds: 'Het ligt in de bedoeling hiermede zeer geleidelijk een aanvang te maken'. Zie RHCL, Gemeentearchief van Maastricht, Burgerlijke Instellingen van Weldadigheid, 20.129A, inv.nr. 6118: Jaarverslag van het krankzinnigengesticht ten behoeve van het Staatstoezicht op Krankzinnigen

gesprek met zowel een vertegenwoordiger van het gemeentebestuur van Maastricht van de afdeling Financiën, als met de directeur van de GGD in Maastricht over mogelijke bezuinigingen op de verpleegkosten. Die kon men volgens De Jong bereiken door een verpleegster voor huisbezoeken aan te stellen.¹³⁵ Zij werd drie jaar later daadwerkelijk aangesteld door het Limburgse Groene Kruis. In hoeverre het initiatief van De Jong hieraan heeft bijgedragen is niet duidelijk.

Zou een eerdere aanstelling van De Jong of een andere psychiater aan Calvariënberg ook eerder een gevoel van urgentie voor psychiatrische zorg buiten het gesticht hebben aangewakkerd? Wellicht. In ieder geval probeerde De Jong de verdere ontwikkelingen na de opening van het bureau te stimuleren. Ook in Heerlen, waar hij in 1941 naartoe vertrok, bleef De Jong bij de psychiatrische voor- en nazorg betrokken. Naast de psychiatrisch-neurologisch afdeling van het Heerlens ziekenhuis nam hij ook de leiding van het consultatiebureau over van Schiphorst.¹³⁶ Evenals in Venray bleek in Maastricht het Limburgse Groene Kruis onmisbaar bij de organisatie. Overigens kwam niet alleen in Limburg met hulp van een kruisvereniging de psychiatrische voor- en nazorg tot stand, dat was ook het geval in Zuid-Holland, Noord-Brabant en Gelderland.¹³⁷

Conclusie

Op initiatief van het Limburgse Groene Kruis opende het Maastrichtse consultatiebureau voor psychiatrische voor- en nazorg als tweede bureau van Limburg eind jaren 1930 zijn deuren. Om praktische redenen koos men voor Maastricht. Dat het initiatief van het Limburgse Groene Kruis kwam neemt niet weg dat de aanwezigheid van een psychiatrische specialist een noodzakelijke voorwaarde is geweest voor de totstandkoming van het bureau.

Door na te gaan in hoeverre de oorzaken die een rol speelden bij de ontwikkeling van psychiatrische zorg buiten het gesticht in andere delen van Nederland ook voor Maastricht golden, kunnen we concluderen dat de Maastrichtse context een ander patroon liet zien. De norm voor de maximale opnamecapaciteit, die bij veel

te 's-Hertogenbosch 1941, 25. In hoeverre de oorzaak hiervoor ligt bij De Jong zelf, of dat hij ook bij dit initiatief weinig gelegenheid kreeg om dit op te zetten, of er een andere oorzaak was, is moeilijk zeker te stellen. Zie ook Philips, *Geschiedenis van de krankzinnigenzorg in Maastricht*, 31 en 33.

135 SHCL, EAN_0611, R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, doos 20, map 122: Brief J.G.Y. de Jong aan het Hoofdbestuur van de R.K. Vereniging het Limburgsche Groene Kruis, 3-4-1938.

136 *Idem*, map 126: Brief aan Nationale Federatie voor de Geestelijke Volksgezondheid over opgave bureau-uren, 24-11-1941.

137 Van der Grinten, *De vorming van de ambulante geestelijke gezondheidszorg*, 53-54.

andere gestichten de druk opvoerde om naar alternatieve zorg buiten het gesticht te zoeken, vormde in het Maastrichtse gesticht geen probleem; men kon immers een beroep doen op de Venrayse gestichten. Het gemeentebestuur maakte zich wel zorgen om de hoge kosten van gestichtsoptnames, maar toch zocht men niet naar alternatieven voor gestichtsoptnames zélf. Het werk in het psychiatrisch gesticht was één van vele taken voor de drukbezette artsen en doordat zowel ziekenhuisartsen als -bestuur geen noodzaak zagen in het uitbreiden van het aantal medische specialismen, en dit zelfs bewust tegenhielden, was er ook lange tijd geen specialist die nieuwe ideeën op het gebied van zorg voor psychiatrisch patiënten kon ontwikkelen en in de praktijk kon brengen.

In Maastricht voelde men lange tijd niet de urgentie om nieuwe vormen van zorg voor psychiatrisch patiënten te ontwikkelen. Ook al kwamen bijna alle patiënten uit Maastricht, wat in theorie het Rotterdamse model van een 'buitendienst' vanuit het gesticht mogelijk maakte, het Maastrichtse gesticht was kleinschalig. Er konden (in verhouding tot andere gestichten) weinig patiënten worden opgenomen en er waren dus ook weinig ontslagen, waarbij de mogelijkheid om de gestichtsarts te bezoeken nauwelijks werd gebruikt. Ook moet er sprake zijn geweest van aardig wat 'informele zorg' door liefdadigheidsinstellingen en door naasten. Het is goed mogelijk dat de vele instellingen van (parochiële) armenzorg en liefdadigheid die Maastricht rijk was lange tijd een belangrijke rol hebben gespeeld bij het ondersteunen (zowel financieel als maatschappelijk) van uit het gesticht ontslagen patiënten en hun gezinnen. De oprichting van een speciale Commissie in de Armenraad getuigt er in ieder geval van dat deze instellingen met 'problematische burgers' te maken kregen. De Commissie richtte geen specifiek bureau voor psychiatrische voor- en nazorg op, maar spitste zich in de loop der jaren wel steeds meer toe op 'nazorg' voor oud-leerlingen van de 'Zwakzinnigen-school'. Daaraan was blijkbaar wél behoefte. Of de 'mantelzorg' *avant la lettre* in Maastricht omvangrijker is geweest dan elders, waardoor de behoefte aan nieuwe vormen van psychiatrische zorg in de maatschappij kleiner was, is zonder verder onderzoek niet vast te stellen.

Deze analyse van de lokale dynamiek biedt inzicht in waarom in Maastricht initiatieven tot en behoefte aan alternatieven voor gestichtsoptnames uitbleven. Blijkbaar streefde men niet overal in het land naar het ontwikkelen van nieuwe vormen van psychiatrische zorg in de samenleving. Nederland laat dus een gevarieerder beeld zien dan vaak wordt aangenomen.

Caspar Cillekens

LIEVER GEEN BEELD VAN PETRUS REGOUT. BEDRIJFSJUBILEA VAN DE SPHINX

Abstract

Company anniversaries are excellent opportunities to renew the bond with the workforce and the wider world. They are also occasions for reflections about the company's past, unwelcome as they may be. In the 20th century, the management of the Maastricht ceramics company *De Sphinx* had great difficulty setting the stage for its anniversaries. With waves of redundancies etched in people's memory, the times did not seem ripe in the 1930s and 1980s for high-profile festivities. Interestingly, the initiative for celebrating the company's 125th anniversary in 1959 was not taken by the management, but by three company foremen. They felt that the Regout family could no longer disregard a celebration. In this article, I shall examine why the company management feared the resurgence of old controversies and was reluctant to celebrate anniversaries. Curiously, the population of Maastricht, often critical of *De Sphinx*, was also hostage to the past.

Bedrijfsjubilea zijn volgens historicus Jos Perry niet alleen een gelegenheid om de band met het personeel te versterken, maar bieden ook de mogelijkheid om de voortreffelijkheid van het bedrijf te benadrukken, zowel voor het eigen personeel als de buitenwereld. Zo organiseerden de vier zetels van Staatsmijnen in Limburg bij gelegenheid van het zilveren jubileum in 1927 ieder een eigen feest en jubileumoptocht. De praalwagens, die door de Limburgse mijnsteden en dorpen trokken, demonstreerden 'dat de Staatsmijnen zowel in technisch als in sociaal organisatorisch opzicht tot de avant-garde behoorden'.¹

Ook andere grote bedrijven, zoals Philips, gebruikten jubilea om de band met de bevolking te versterken. Bij gelegenheid van het 60-jarig bestaan in 1951 organiseerde het electronicabedrijf een meerdaags volksfeest in Eindhoven. Onderdelen van het feest waren onder meer de onthulling van een mede door de bevolking gefinancierd standbeeld van oprichter Anton Philips en de opening van een sprookjestuin waar bekende sprookjes zoals dat van de Schone Slaapster werden uitgebeeld voor de kinderen.

Het Maastrichtse aardewerkbedrijf *De Sphinx* begon medio jaren 1950 met de voorbereiding van zijn 125-jarig jubileum in 1959. Het initiatief voor de herdenking kwam niet, zoals misschien te verwachten was, van de leiding van de onderneming, maar vanuit het personeel. Vertegenwoordigers van de

¹ Jos Perry, *Jubeljaren. Bedrijfsjubilea weerspiegeld*, Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg, 1998-1999 (Maastricht 1999) 14.

arbeiders en beambten in het bedrijf vonden dat recht gedaan moest worden aan de grondlegger en speelden op het gemoed van de bedrijfsleiding in door eraan te herinneren dat de viering van het 100-jarig jubileum in 1934 vanwege de economische crisis niet was doorgestaan. Het bedrijf was, zo vonden zij, min of meer moreel verplicht nu wel 'iets' te doen voor het personeel.

De leiding van het in 1958 gefuseerde concern Sphinx-Céramique greep het dubbeljubileum (125 jaar De Sphinx en 100 jaar Société Céramique) aan om het huns inziens onjuiste beeld van het sociaal verleden van De Sphinx recht te zetten. Dat was des te noodzakelijker, zo vond het familiebedrijf van de Regouts, omdat De Sphinx steeds meer moeite had om personeel uit Maastricht aan te trekken. Arbeiders lieten zich, zo bleek uit een in opdracht van het bedrijf uitgevoerde onderzoek, vaak leiden door negatieve beeldvorming over De Sphinx. Deels werd dat negatieve beeld gekleurd door ervaringen van arbeiders uit de crisisjaren 1930, die nog vrij vers waren, en/of door verhalen over het oudere sociaal verleden van De Sphinx die in families rondgingen, vaak van generatie op generatie.

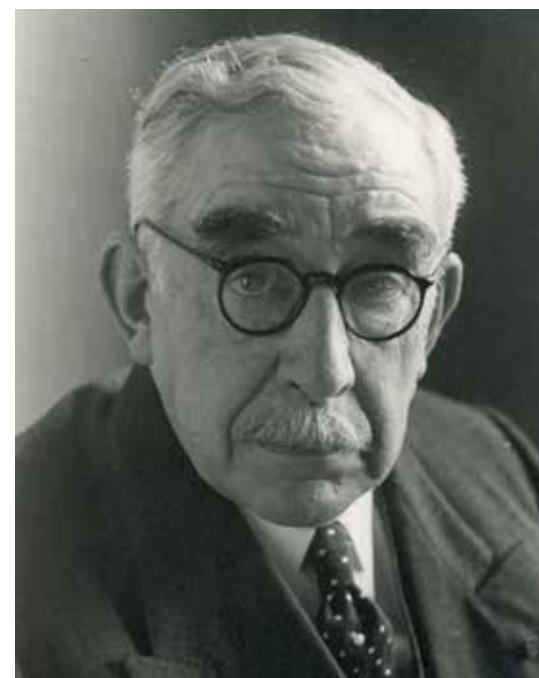
In dit artikel analyseer ik drie bedrijfsjubilea van De Sphinx uit de vorige eeuw (1934/1936, 1959 en 1987). Dat doe ik in chronologische volgorde. Het zwaartepunt ligt op de analyse van de viering van het 125-jarig jubileum van De Sphinx in 1959. Ik probeer een antwoord te geven op vragen als: waarom was er bij de leiding telkenmale sprake van een zekere terughoudendheid als het ging om het vieren van het jubileum; was herdenken eigenlijk wel op zijn plaats als er ontslaggolven waren (geweest); waarom leidde het voornemen van de werknemers eind jaren 1950 om een standbeeld voor stichter Petrus Regout op te richten tot discussie in de Maastrichtse samenleving?

Crisisjaren

De Raad van Bestuur (RvB) van De Sphinx registreerde medio 1930 de eerste gevolgen van de beurscrash in New York van oktober het jaar ervoor. Het ging slecht met de keramische bedrijven in Duitsland. In de directiekamer aan de Boschstraat heerste een zeker optimisme dat het misschien nog wel zou meevallen.

De top van het bedrijf was druk bezig met de voorbereiding van het eeuwfeest. Het zou in 1934 precies 100 jaar geleden zijn dat Petrus Regout begon met de glasproductie. De bestuurders hadden het voorwoord bij het geplande herdenkingsboek, dat voor de cliënten bestemd was, al klaar.² Twee jaar later, toen

2 Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL), archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 2458, Stukken betreffende de geschiedenis van het bedrijf en de viering van het jubileum. 1926, 1928-1934, 1936 en

Adolphe Regout, 1930. © F. Lahaye/ SHCL, fotoarchief Sphinx, nr. 15.

al honderden arbeiders waren ontslagen, ging het bedrijf er nog altijd vanuit dat de viering doorgang kon vinden. De Sphinx moest vooral vermijden, zo schreef Petrus Regout III, kleinzoon van de grondlegger, 'dat ons een onereuse feestviering wordt opgedrongen'. De familie moest daarom de regie vooral in eigen hand houden.³

Wat Petrus III precies bedoelde met 'onereus' (van het Franse woord *onéreux*: belastend, duur) is niet helemaal duidelijk. Mogelijk refereerde hij aan de anti-Regout sentimenten in de Maastrichtse samenleving. Bestuurslid Adolphe Regout, eveneens een kleinzoon van Petrus I, was daarover heel duidelijk toen een medebestuurder zich begin jaren 1930 afvroeg waarom het bedrijf zoveel in opspraak kwam in Maastricht. 'We hebben echte en katholieke socialisten. In Maastricht zitten veel Regouthaters', antwoordde Adolphe Regout.⁴

De Raad van Bestuur van De Sphinx besloot medio 1933 dat er geen eeuwfeest kwam. Het was niet de tijd ernaar. Daarmee verviel ook het plan om ter gelegenheid van het jubileum het predicaat koninklijk aan te vragen. Dat was niet mogelijk, want, zo zei bestuurslid Paul Brouwers, dat verplichtte het bedrijf

z.j., Voorwoord namens Raad van Bestuur 1-7-1930.

3 *Idem*, Brief Petrus Regout aan leden van de Raad van Bestuur (RvB) 31-3-1932.

4 *Idem*, inv.nr. 259-261, Notulen van de voorvergaderingen van de RvB 1925-1932, 1-3-1930.

‘moreel tot een uitnodiging aan de minister en een feest zowel burgerlijk als kerkelijk voor de arbeiders’. Adolphe Regout vond het aanvragen van het predicaat koninklijk ook niet zo geschikt vanwege het conflict dat met de vakbonden speelde over het al dan niet afsluiten van een collectieve arbeidsovereenkomst (cao).⁵ Hij wilde geen openbare herdenking. ‘Onze vennootschap is eigenlijk in rouw als er met zulke verliezen gewerkt wordt’.

Hoewel eveneens zwaar getroffen door de crisis, betrof het nog jonge bedrijf Hoogovens in IJmuiden zijn personeel wel bij het jubileum ter gelegenheid van het tienjarig bestaan. Alle werknemers kregen op 22 januari 1934 een dag loon of salaris uitgekeerd. In het Casino van het bedrijf stond een eenvoudige koffiemaaltijd klaar voor personeelsleden die al tien jaar bij het staalbedrijf werkzaam waren. Hoogovens-topman Dolph Kessler benadrukte in zijn feestrede dat het bedrijf er ondanks alles in geslaagd was de werkgelegenheid van 1.200 mensen in stand te houden.⁶

Wat een contrast met De Sphinx! Het bedrijf had honderden *pottemenkes* ontslagen, van een feest kon geen sprake zijn. In plaats daarvan herdachten de familie Regout en de Sphinx-bestuurders het 100-jarig jubileum in kleine kring. In de basiliek in Meerssen droeg pastoor-deken W. Kallen op 21 juni 1934 een hoogmis op voor Petrus I.

Het katholieke dagblad *De Tijd/De Maasbode* deed verslag: ‘In den fraaien, in 1869 gestichten familiegrafkelder, waar door de H.H. geestelijken de *Misèrere* en *Libera* gebeden was, en waarheen familie van wijlen Petrus Regout en directieleden van N.V. De Sphinx zich begeven hadden, werd met een korte rede een bronzen gedenkplaat onthuld, ter herinnering bij het 100-jarig bestaan der Sphinx aan wijlen Petrus Regout en diens echtgenoot Aldegonda Hoeberechts’.⁷

Ruis

In het najaar van 1934, een paar maanden na de herdenkingsdienst in Meerssen, verscheen *Een eeuw modern kapitalisme. Leed en strijd van Maastricht's proletariaat*, geschreven door het sociaaldemocratische gemeenteraads- en Provinciale Statenlid Michael Ubachs. Het boek is een felle aanklacht tegen de Regouts. Ubachs somde de bekende verwijten tegen de Regouts op zoals de kinderarbeid in de fabrieken.

5 *Idem*, inv.nr. 252, Notulen RvB 28-7-1933.

6 Johan de Vries, *Hoogovens IJmuiden 1918-1968, ontstaan en groei van een basisindustrie* (IJmuiden 1968) 451 (gedenkboek geschreven in opdracht van het concern).

7 *De Tijd/De Maasbode* 23-6-1934.

Hoe hoog de oplage van het boek van Ubachs was, is niet bekend. Of het in Maastricht veel verkocht werd, is evenmin duidelijk. Het verschijnen leidde wel tot enige ruis in de leiding van De Sphinx. Adolphe Regout maakte melding van het verschijnen van een boek ‘van een socialistisch politiek persoon dhr Ubaghs [sic!]. Het bevatte ‘diverse aanvallen tegen de familie Regout in den gebruikelijken bekenden trant’.⁸

In 1936 hield De Sphinx wel een feestviering in besloten kring. Aanleiding was het feit dat 100 jaar geleden Petrus Regout was begonnen met de productie van aardewerk aan de Boschstraat. Dat het bedrijf nu wel een feest organiseerde, had vermoedelijk te maken met de kritiek van aandeelhouders dat er voor hen niets georganiseerd was in 1934.⁹

Adolphe Regout liet voor aandeelhouders en klanten een prachtig geïllustreerde, in koperdruk vervaardigde brochure met zilveren omslag ontwerpen. Die belichtte de historie van De Sphinx en meldde dat het bedrijf met vertrouwen de toekomst tegemoet kon zien dankzij de rationalisering die in 1936 haar beslag kreeg.¹⁰ Het was het jaar dat het bedrijf voor het eerst sedert 1931 weer zwarte cijfers schreef. Het jaar ook waarin wederom een ontslaggolf plaats had.

Om de viering nog meer cachet te geven, had het bestuur de ministers Marcus Slingenberg (Sociale Zaken) en de uit Venlo afkomstige Henri Gelissen (Economische Zaken) uitgenodigd voor een bezoek aan het bedrijf. Voordat hij minister werd, was Gelissen adviseur van de Raad van Bestuur van De Sphinx. Hij was in Nederland vooral bekend geworden als grondlegger van het Economisch Technologisch Instituut Limburg (ETIL), een overheidsinstelling die de economie moest stimuleren.¹¹

Buste

Na de bevrijding van Maastricht in september 1944 duurde het een aantal jaren voordat De Sphinx weer volop kon produceren. Begin jaren 1950 was het min of meer *business as usual* in de fabrieken aan de Boschstraat en Limmel.

Zoals gebruik was bij het bedrijf kwamen op 14 april 1951 de aandeelhouders in Maastricht bijeen voor de jaarlijkse vergadering. Constant Schreinemacher, telg van een familie uit de Maastrichtse bovenlaag, vroeg zich die dag af of het niet tijd

8 SHCL, archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 314, Notulen Raad van Commissarissen (RvC) 21-9-1934.

9 *Idem*, inv.nr. 253, RvB 3-4-1934.

10 *Idem*, inv.nr. 2458, N.V. Kristal-, Glas- en Aardewerkfabrieken “De Sphinx” v/h Petrus Regout & Co Maastricht, p. 10.

11 Zie voor biografie Gelissen: *Biografisch Woordenboek van Nederland II* (Den Haag 1985) 175.

werd Petrus Regout (1801-1878) te eren. Hij herinnerde eraan dat de oprichter van De Sphinx 150 jaar geleden op 23 maart 1801 was geboren. Hij verbaasde zich erover 'dat tot heden geen enkel plein of straat zijn naam draagt'.

Aan Adolphe Regout vroeg Schreinemaker of er geen buste moest komen van de 'Stichter'. Adolphe liet weten dat het bestuur overwoog een buste van de grondlegger van de onderneming te plaatsen op het plantsoen voor de nog te bouwen showroom. Een beeld in de openbare ruimte kwam niet in aanmerking, zo stelde hij, 'wjl mogelijk kwade bedoelingen het beeld geen respect zouden geven'.¹² Het plan voor een buste kwam niet verder dan de bestuurskamer.

Terwijl de nog relatief jonge industriestad Eindhoven in 1951 Anton Philips eerde met een standbeeld in het centrum van de stad, wachtte Petrus Regout, stichter van de oudste industrie in Nederland, nog immer op een eerbetoon vanuit de Maastrichtse samenleving. Terwijl in Eindhoven gemeentebestuur, plaatselijke fabrikantenkring, Philips-personeel en burgers de handen ineensloegen en geld inzamelden voor het monument, wilde de leiding van de Maastrichtse aardewerfabriek De Sphinx beslist geen beeld van de 'Stichter' in de openbare ruimte.¹³

Het was niet de eerste keer dat Adolphe Regout, die van 1934 tot een half jaar vóór zijn overlijden in november 1952 als voorzitter van de RvB een belangrijke rol speelde in het bedrijf, verwees naar de gevoelige relatie tussen de familieonderneming van de Regouts en een deel van de Maastrichtse samenleving. Adolphe Regout (1876-1952), die de Belgische nationaliteit had en in Brussel woonde, kwam pas op latere leeftijd in de leiding van het bedrijf. Hij was een dominante persoonlijkheid.

Contrast

De Sphinx kampte in de jaren 1950 met een aantal problemen. Het maken van kopjes en schotels kostte verhoudingsgewijs veel loon terwijl de goedkoper producerende (buitenlandse) concurrentie steeds meer een bedreiging werd. Behalve de hoge kostprijs kampte De Sphinx met nog twee problemen: het gebrek aan aanbod van werknemers en het grote verloop van het personeel. Sinds de arbeidsenquête van 1887 'genoot' het bedrijf een slechte reputatie; toen hadden de uitspraken van twee zonen van Petrus Regout over onder meer

12 SHCL, archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 86, Notulen Algemene Vergadering van Aandeelhouders (AVA) 10-4-1951.

13 [http://www.eindhoven-encyclopedie.nl, lemma 'Anton Philips'](http://www.eindhoven-encyclopedie.nl,lemma%20%27Anton%20Philips%27).

Historische optocht en praalwagen met gipsen beeld van Regout, Maastricht 1905. SHCL, fotoarchief Sphinx, 313.

nachtarbeid van kinderen tot grote verontwaardiging geleid. Ook de ontslaggolven in de crisisjaren 1930 speelden een rol bij de negatieve beeldvorming over De Sphinx. De animo om bij *ut groet* fabriek te gaan werken liet te wensen over, zo constateerde de leiding van het bedrijf in de jaren 1950.¹⁴

Wat een contrast met de *belle époque* van een halve eeuw eerder. De Sphinx floreerde en bood werk aan duizenden arbeiders. Tout Maastricht liep uit voor de historische optocht die in 1905 door de binnenstad trok. De historische *cortège* had als thema: Grote mannen uit Maastrichts verleden. Een gipsen beeld van Petrus Regout vormde het sluitstuk van de optocht. Het beeld kreeg na afloop van de stoet een plaatsje in een nis in de toonzaal van het concern in de Timmerfabriek.¹⁵

Een halve eeuw na de historische optocht staken drie werknemers van De Sphinx – Caris, Wishaupt en Hardy – de koppen bij elkaar. Met het oog op het jubileumjaar 1959 vroegen ze zich af of Petrus Regout niet een heus standbeeld

14 Zie hiervoor Caspar Cillekens, 'Last van het verleden. De Sphinx en de arbeidsmarkt 1930-1970', *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* LXIV (2019) 102-137.

15 [www.wikipedia.org, Lemma 'Petrus Regout'](http://www.wikipedia.org,lemma%20%27Petrus%20Regout%27).

moest krijgen in Maastricht. Het werd, zo vonden zij, wel eens tijd om de man te eren die duizenden Maastrichtenaren werk had verschaft en de stad welvaart had gebracht.

De initiatiefnemers (zie kader, p. 118) werkten niet alleen al jaren in het bedrijf, ze speelden als voorzitters van de opzichters-, beambten- en arbeiderskern ook een belangrijke rol op de werkvloer. De kernen bestonden sinds de jaren 1930 in het bedrijf en waren te beschouwen als voorlopers van de ondernemingsraad (OR), die begin jaren 1960 het licht zag. De voormannen van de kernen waren gesprekspartners voor de directeuren van de afzonderlijke afdelingen (huishoudelijk aardewerk, sanitair en tegels) van het bedrijf en voor de leden van de RvB, in het bijzonder Joseph Regout (1889-1971).

Levensscholen

‘Menier Josef’, zoals de arbeiders en beambten hem steevast noemden, was een heel andere persoonlijkheid dan Adolphe. De achterkleinzoon van Petrus senior had veel oog voor de mensen op de werkvloer. In tegenstelling tot Adolphe nam Joseph volop deel aan het verenigingsleven in Maastricht. Hij was erelid van carnavalsvereniging de Tempeliers.

Joseph werd in 1920 commissaris bij De Sphinx en een jaar later gedelegeerd bestuurder, de intermediair tussen de RvB en de directeuren van de fabrieksafdelingen (tegenwoordig zou hij CEO – *chief executive officer* – heten). Onder zijn leiding was De Sphinx het eerste bedrijf in Maastricht na de Tweede Wereldoorlog dat jonge arbeidsters en arbeiders vrijstelde om onder werktijd lessen te kunnen volgen aan de Mater Amabilis- en Pater Fortis-scholen. Dat waren levensscholen waar de arbeidende jeugd vorming en onderwijs kreeg, mede gericht op hun toekomstige rol als moeder in het gezin en hoofdkostwinner. Door de band tussen bedrijf en levensscholen te versterken, volgde Joseph een van de aanbevelingen op uit een rapport van het Instituut voor Bedrijfsenquêtes uit 1950. Onderzoekers van dat instituut wezen erop dat deelname aan de MA-school de bezwaren van ouders en geestelijkheid tegen werk van meisjes op De Sphinx weg kon nemen.¹⁶

16 Informatie gebaseerd op necrologie van Joseph Regout in De Limburger 1-5-1971 en op Cillekens, ‘Last van het verleden’.

Sphinx-Céramique Gazette, jg. 11, no. 11, oktober 1959. Voorpagina met tekst ‘Bekroond. Koninklijke onderscheiding na jaren miskennis’.

De initiatiefnemers

Fons Caris (1908-1978) was de voorman van de opzichterskern. Op 12-jarige leeftijd begonnen bij De Sphinx, liep hij naderhand ‘pottemenneskrenkde’ (silicose) op. Namens de Katholieke Volkspartij (KVP) maakte hij na de oorlog deel uit van gemeenteraad totdat hij in 1953 overstapte naar de Partij van de Arbeid (PvdA). Zijn overstap werd hem, zo zegt zijn zoon Wiel, in de KVP zeer kwalijk genomen. Caris behoorde met Sjeng Tans tot de doorbraakkatholieken in Maastricht die na de oorlog lid werden van de PvdA. Caris speelde ook een belangrijke rol in de katholieke vakbeweging. Met Joseph Regout stond hij op goede voet. Dat hij zich inzette voor de totstandkoming van een standbeeld van Petrus Regout, viel niet bij iedereen in de Maastrichtse PvdA in goede aarde. ‘Tegen de oldtimers die het verleden van de Regouts aanhaalden, zei hij dat ze hun gedachten moesten laten gaan. Dat was achterhaald, De Sphinx was vooruitstrevend’, zegt zijn zoon Wiel.¹⁷

Henri Wishaupt (1902-1999) was voorzitter van de beambtenkern. Hij begon op 1 januari 1931, midden in de crisistijd, bij De Sphinx. Zijn collega’s van De Staatsmijnen, waar hij werkte als tekenaar-constructeur, waren kritisch over zijn overstap. ‘De naam Regout viel daar ook niet goed, daar hadden ze veel slechte dingen over gehoord, om daar nu voor te gaan werken, vonden zij geen stijl’.¹⁸ Wishaupt werd in de jaren 1950 chef ovens bij het bedrijf. Daarnaast was hij raadslid voor de KVP. ‘Toen ik een keer de goede werking van de K.V.P. tegenover Dhr. Adolf [bedoeld is Adolphe Regout] naar voren bracht zei hij, och wat, het zijn toch allemaal communisten. En toen ik raadslid werd, verbood hij mij dit niet, maar plezier had hij er ook niet aan’, zo schreef Wishaupt in zijn herinneringen.¹⁹

Sjeng Hardy (1898-1997), bij De Sphinx begonnen in 1925, werd naast zijn werk sociaal contactman in het bedrijf. Zijn aanstelling was mede het gevolg van de constatering van onderzoekers van het Instituut voor Bedrijfsenquêtes dat de werkvloer weinig vertrouwen had in het toezichthoudend personeel. Hardy werd een soort vertrouwensman voor de arbeiders. Hij was daarnaast actief in de katholieke fabrieksarbeidersbond St. Willibrordus.²⁰

17 De informatie over Fons Caris is gebaseerd op: *De Nieuwe Limburger* 7-3-1978 (necrologie Caris); SHCL, archief Sphinx, EAN 1014, inv.nr. 393, Personeelskaarten van het mannelijk personeel, Can, van - Carvajal; interview met Wiel Caris 14-10-2019, en Wil Klaassen, ‘De vakbeweging in het bevrijde Maastricht (september 1944 - augustus 1945)’, *Jaarboek 1979 voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (Nijmegen 1979) 236-237.

18 De informatie over Henri Wishaupt is gebaseerd op: SHCL, bibliotheek VAE 562, H.L. Wishaupt, De periode van 1 jan. 1931 tot 1 jan. 1968 van H.L. Wishaupt bij de N.V. De Sphinx, p. 2.

19 *Idem*; SHCL, archief Sphinx, EAN 1014, inv.nr. 581, Personeelskaarten Wirix-Wolfswinkel.

20 De informatie over Sjeng Hardy is gebaseerd op: *Sphinx-Gazet*, jrg. 2, no. 5 en *Sphinx-nieuws*, jrg. 26, no. 11,

Terughoudend

Wanneer precies de drie initiatiefnemers de RvB ingeseind hebben over hun plannen, is niet helemaal duidelijk. In de vergadering van de RvB van 28 februari 1956 meldde Joseph Regout dat de arbeiders in de kernvergadering ‘een bronzen standbeeld van den Stichter aan de N.V. willen schenken, met de bedoeling dat dit mogelijk in de nabijheid der fabriek openbaar in de stad wordt opgesteld. Daarvoor zou dan 10 ct per week per man vrijwillig geofferd worden’. Het voorstel van Joseph Regout om behalve een eventueel gedenkschrift ook ‘een bepaalde som’ ter beschikking te stellen, hield het bestuur vooralsnog in beraad.

Het bestuur vergaderde eind 1956 uitvoerig over het plan van de werknemers. In een rapport over het 125-jarig jubileum voor de RvB meldde Joseph Regout dat vanaf mei dat jaar al loon werd ingehouden. ‘Het is de algemene verwachting van de werknemers, dat thans de firma zich niet onbetuigd zal laten, hetgeen daarop neerkomt dat in het bevestigend geval onzerzijds een programma zal moeten worden opgesteld’.²¹ Het bestuur besloot dat Joseph het jubileum moest voorbereiden. Er moest in elk geval een gedenkboek komen. De RvB nam nog geen besluit over het aanbod voor een standbeeld. Bestuurslid Henri Gelissen, directeur van de Provinciale Limburgse Elektriciteits-Maatschappij (PLEM), vond het aanbod van het personeel evenwel ‘van groot psychologisch en sociaal belang als tegenwicht voor de oude onjuiste opvattingen en boeken over De Sphinx’.²²

De RvB zat met het aanbod van de sociale voormannen in de maag. Niet ingaan op het aanbod zouden de vertegenwoordigers van de kernen wel eens als een affront kunnen opvatten. Maar het bestuur stond er volgens Wishaupt ook niet om te springen. De Regouts waren bang voor ‘een grote mislukking, vooral omdat de Regout’s in Maastricht geen goede naam hadden als werkgever’.²³

Het bestuur beslechtte de discussie over een standbeeld van de ‘Stichter’ in het voorjaar 1958. Vanuit de Maastrichtse politiek waren zowel personeelschef Soeters als Paul van Wassenhove, naaste medewerker van Joseph Regout en ex-directeur van de sanitairafdeling, benaderd met de vraag wat nu eigenlijk het standpunt van De Sphinx was over een eventueel standbeeld.

In de samenleving was inmiddels een discussie gaande over de vraag of een standbeeld wel op zijn plaats was. Voorzitter Charles Regout van de RvB, een

december 1974, rubriek ‘Boe zien ze toch gebleve?’

21 SHCL, archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 277, Over personeels- en productietechnische problemen van de diverse afdelingen van J.F.E. Regout en een reisverslag van fabrieksbezoeken in Italië in 1953, rapport 13-12-1956.

22 *Idem*, inv.nr. 258, RvB 13-12-1956.

23 SHCL, bibliotheek VAE 562, H.L. Wishaupt, p. 68.

achterkleinzoon van de grondlegger, polste in het voorjaar de mening van de overige bestuursleden over een standbeeld van Petrus Regout. Ze vonden dat het bestuur zich 'hiertegen niet kan verzetten'.²⁴

In zijn rapport aan de RvB over de jubileumviering medio december 1956 schreef Joseph Regout dat de kernleden er begrip voor hadden dat het bedrijf de viering van het 100-jarig jubileum in 1934 vanwege de economische crisis had afgelast.²⁵ De Sphinx, zo betoogde hij, ontkwam er nu niet aan een viering op te zetten. De werknemers konden niet weer, net zoals in 1934 en 1936, buitengesloten worden.

Binding

Het 125-jarig bedrijfsjubileum van De Sphinx voldeed aan de door Jos Perry geformuleerde definitie over bedrijfsjubilea. De viering diende als een middel om de Maastrichtse arbeiders, die in de jaren 1950 minder animo vertoonden om bij De Sphinx te gaan werken, weer meer aan het bedrijf te binden. Het bedrijf vergat zeker ook niet de arbeiders uit Belgisch Limburg, die De Sphinx in steeds grotere getale wierf, bij de viering te betrekken. Het jubileum was ook een passende gelegenheid om het bedrijf, zowel in Maastricht als in de rest van het land, neer te zetten als een moderne, sociaal vooruitstrevende onderneming. Dat motief kreeg extra nadruk toen De Sphinx najaar 1958 fuseerde met de Société Céramique, waarmee de onderneming al jaren nauw samenwerkte als het ging om het maken van prijsafspraken voor hun producten en het afstemmen van de arbeidsvoorwaarden.

Euromarkt

In het gedenkboek 125-100 *Sphinx-Céramique* dat het bedrijf bij gelegenheid van het dubbeljubileum uitgaf stelde econoom Frans Maenen dat beide bedrijven in 1958 fuseerden met het oog op de komende Euromarkt. Begin 1959 gold als gevolg van de oprichting van de Europese Economische Gemeenschap (EEG) vrij verkeer van goederen binnen de zes lidstaten (Frankrijk, West-Duitsland, Italië en de Benelux). De concurrentie op de binnenlandse markt, voor beide bedrijven heel belangrijk, zou gaan toenemen. Van iedere tien stuks sanitair op de Nederlandse markt waren

24 SHCL, archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 277, RvB 20-5-1958.

25 *Idem*, inv.nr. 277, Rapport 13-12-1956.

er negen stuks afkomstig van De Sphinx en de Société Céramique, terwijl de uitgebreide markt voor huishoudelijk aardewerk voor een kwart door beide bedrijven bediend werd. 'Dat lijkt heel veel, maar is voor een grootbedrijf als het onze toch te weinig', schreef Maenen, werkzaam in het secretariaat van de RvB van De Sphinx.²⁶

De komst van de Europese markt was zeker niet het enige motief voor de fusie. Beide bedrijven kampten met teruglopende omzetten in de sector huishoudelijk aardewerk. Een van de oorzaken was de toenemende concurrentie van kleinere fabrieken voor huishoudelijk aardewerk in Nederland die met hun lage verkoopprijzen een deel van de binnenlandse markt afsnoepten. Een van die fabrieken was De Toekomst in Oosterhout. Het was in 1960 een van de eerste aanwinsten van het gefuseerde bedrijf Sphinx-Céramique.

Nauwere samenwerking, zo verwachtte de RvB van De Sphinx in 1957, zou uiteindelijk tot lagere kostprijzen leiden.²⁷ In de keramische industrie, een heel arbeidsintensieve bedrijfstak, was de kostprijs een voortdurend punt van aandacht.

De goede persoonlijke relaties tussen de Regouts en de bestuurders van de Céramique, in het bijzonder leden van de adellijke Belgische familie De Meeûs d'Argenteuil, zorgden er mede voor dat de fusiebesprekingen vlotjes verliepen. De Sphinx nam de aandelen van de concurrent over. In ruil voor vijf aandelen Céramique kregen de aandeelhouders van de Céramique, voor 98 procent Belgen, vijf aandelen Sphinx.²⁸

Gedenkboek

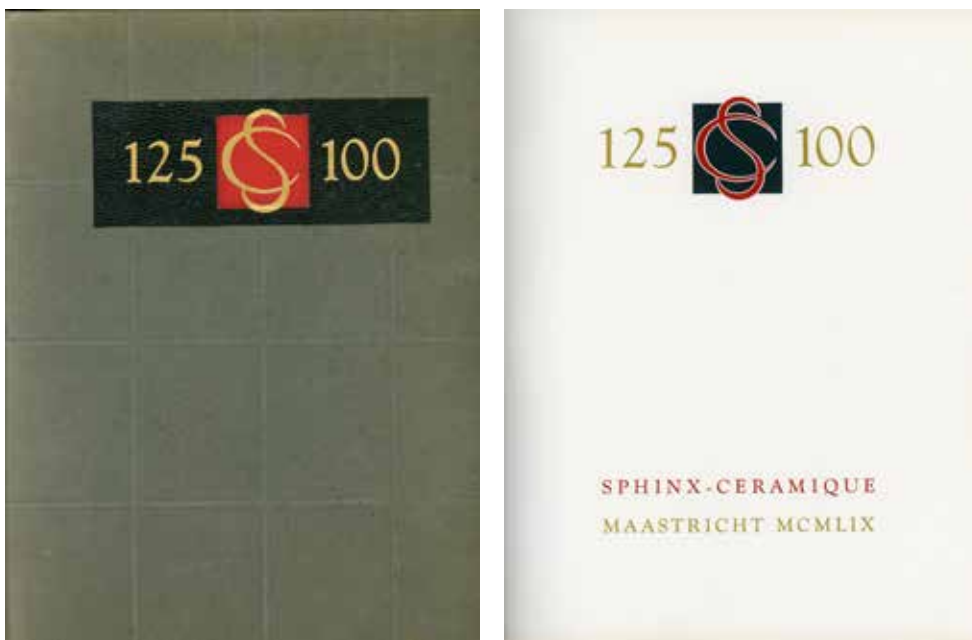
Het gedenkboek dat het bedrijf in 1959 in een oplage van 4.000 exemplaren uitgaf bij gelegenheid van het dubbeljubileum was mede bedoeld om het slechte imago van De Sphinx weg te nemen. Het bedrijf had in de jaren 1950 steeds meer moeite om personeel te werven in Maastricht. 'Een bepaalde historische afkeer van onze fabriek', zo verklaarde personeelschef Soeters het nijpende tekort aan personeel.²⁹ Het bedrijf moest arbeiders uit Belgisch Limburg aantrekken om de tekorten aan te vullen. Eind jaren 1950 was een derde van het personeel Belg (1.400 van de 4.000).

26 SHCL, *Sphinx-Gazet*, jrg. 10 (1958), speciale editie over de fusie.

27 SHCL, archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 315, Notulen RvC 10-10-1957.

28 *Idem*, inv.nr. 62, Ingekomen stukken over de fusie met de Société Céramique te Maastricht. 1931 en 1956-1959, Brief voorzitter RvB vermoedelijk aan aandeelhouders 19-2-1958.

29 Ad Knotter, 'Regout, De Sphinx en de sociale geschiedenis: van lieu de mémoire naar historische analyse', in: Ad Knotter (red.), *Keramiekstad. Maastricht en de aardewerkindustrie in de negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2016) 273. Zie ook Cillekens, 'Last van het verleden'.

Cover/ titelpagina jubileumboek Sphinx-Céramique.

De redactiecommissie die onder leiding Joseph Regout begin 1957 met de voorbereiding van het gedenkboek aan de slag ging, was het er al snel over eens dat vooral de sociale geschiedenis van het bedrijf bijstelling behoefde. In zijn bijdrage in het gedenkboek poogde Soeters aan te tonen dat het verslag van de enquêtecommissie van 1887 naar de sociale omstandigheden in de fabriek gemanipuleerd was en de Regouts onrecht deed. Tegenover de RvB legde hij eind 1956 uit wat zijn insteek was: zijn betoog moest de 'anti-Sphinx-beweging' weerleggen en rechtzetten.³⁰

Begin 1958 belegde het bestuur van De Sphinx een persconferentie voor de regionale en landelijke media. De bedoeling was het proefschrift van Frans Maenen over grondlegger Petrus Regout en het gedenkboek onder de aandacht te brengen. Frans Maenen, zoon van de katholieke Limburgse arbeidersvoorman Jan Maenen, kreeg in 1956 van het bestuur de opdracht een biografie van Petrus Regout te schrijven. De persconferentie was het begin van een publiciteitscampagne, primair gericht op eerherstel van de ondernemersfamilie Regout, daarnaast op het uitdragen van het moderne en sociale imago van het bedrijf. De pr-campagne was een succes. Het merendeel van de dagbladen

30 Knotter, *Keramiekstad*, 274.

Joseph Regout (rechts), voorzitter van de redactiecommissie, overhandigt het eerste exemplaar van het gedenkboek aan Charles Regout, voorzitter van de Raad van Bestuur van Sphinx-Céramique, 3 okt. 1959. © Foto- en persbureau "Het Zuiden" / SHCL, fotoarchief Sphinx, nr. 295.

besteedde uitvoerig aandacht aan zowel het proefschrift van Maenen als aan het gedenkboek. En dat overwegend in voor het bedrijf positieve zin.

Scholen

Gezien het uitgangspunt van Soeters om de anti-Sphinxgevoelens in de Maastrichtse samenleving uit de wereld te helpen, was het vreemd dat het gedenkboek vooral voor een bovenlaag van het personeel was bestemd. Een publiksboek, betaalbaar ook voor de bulk van de Maastrichtse bevolking (het gedenkboek kostte in de winkels 18 gulden, dat was pakweg een kwart van het netto weekloon van een ongeschoold arbeider) zou misschien meer voor de hand hebben gelegen. Het is opvallend dat de RvB noch de redactiecommissie elders in het bedrijfsleven zijn licht heeft opgestoken. Ze hadden iets kunnen leren van De Staatsmijnen, die bij de viering van het 50-jarig bestaan in 1952 perschef Bernard Bekman opdracht had gegeven een publiksgericht boek te schrijven. Alle 40.000 kompels van De Staatsmijnen kregen een exemplaar van *De boom en zijn vruchten*,

zoals het boek heet. Het boek sprak aan. ‘Hier was een insider aan het woord die journalistieke feeling bezat om ook outsiders op de juiste golflengte te krijgen’.³¹

Het rijk geïllustreerde en prachtig vormgegeven gedenkboek was niet voor ieder van de 4.000 werknemers van Sphinx-Céramique bestemd. Enkel de beampten, die lid waren van het pensioenfonds, de opzichters en arbeiders met meer dan 25 dienstjaren kregen najaar 1959 een exemplaar. Het overgrote deel van de oplage was bestemd voor klanten, bibliotheken, media en scholen.³² De scholen waren een belangrijke doelgroep. Die werden geacht het negatieve beeld van De Sphinx en de Regouts recht te zetten.

Maar noch het proefschrift van Frans Maenen, noch het gedenkboek vermocht de ‘outsiders’ in de Maastrichtse samenleving te overtuigen. In 1965 constateerde Louis Regout, de directeur van de porselein- en tegelfabriek Mosa, dat het proefschrift van Maenen vanwege ‘het sponsorship van de betrokkenen psychologisch gebrekkig heeft uitgewerkt’.³³ In datzelfde jaar constateerde het Gemeenschappelijk Instituut voor Toegepaste Psychologie (GITP), dat in opdracht van De Sphinx onderzoek deed naar het imago van de keramiekonderneming, dat de animo om bij Sphinx-Céramique te komen werken, niet gegroeid was in Maastricht.³⁴

Gratificatie

‘Aan het toekennen van een gratificatie aan de werknemers zal niet te ontkomen zijn; het is ook alleszins wenselijk te meer waar dit bij de eeuwfeestviering niet kon plaatsvinden’, zo schreef Joseph Regout begin 1958 in een rapport aan de RvB over de jubileumviering.³⁵

Voordat de leiding van het inmiddels gefuseerde bedrijf een bedrag reserveerde voor de jubileumgratificaties, was het zaak overleg te voeren met de directie van de Mosa. De Sphinx was een concurrent van de Mosa, maar overlegde ook regelmatig met het bedrijf als het ging om het op elkaar afstemmen van de primaire en secundaire arbeidsvoorwaarden. Dat paste in de lijn die de Maastrichtse keramiekbedrijven na de oorlog hadden afgesproken. Zo spraken ze af geen personeel van elkaar over te nemen, zodat ze niet tegen elkaar hoefden

31 Perry, *Jubeljaren*, 25.

32 SHCL, archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 2466, Rapport betreffende de jubileumviering door redactiecommissie en jubileumcommissie, ongedateerd.

33 Knotter, *Keramiekstad*, 275.

34 Cillekens, ‘Last van het verleden’, 131-134.

35 SHCL, archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 2466, Rapport 14-1-1958.

op te bieden met hogere lonen voor vakarbeiders, een groep die schaars was op de arbeidsmarkt.³⁶

De Mosa vierde in 1958 haar 75-jarig jubileum en bood haar werknemers, gepensioneerden en weduwen een extra-uitkering aan. Het ging, zo bleek uit navraag van Sphinx-Céramique bij de Mosa, om bijna drie ton. Dat bedrag was, zo stelde Joseph Regout in een geactualiseerde kostenbegroting voor de RvB begin 1959, ‘onaanvaardbaar’.³⁷

Uiteindelijk maakte het bedrijf 165.000 gulden vrij voor gratificaties en sociale uitkeringen. Joseph Regout constateerde dat de werknemers ondanks het feit dat het bedrijf achterbleef bij de bedragen die de Mosa uitkeerde, ‘met het hun toegekende bedrag zeer ingenomen waren’.³⁸

Jubileumviering

Terwijl de viering van het 60-jarig jubileum bij Philips in 1951 vier dagen duurde, bleven de festiviteiten in Maastricht beperkt tot één vrije dag voor het merendeel van het personeel. Op zaterdag 3 oktober 1959 vierde Sphinx-Céramique zijn dubbeljubileum. Als het aan het bedrijf had gelegen, had de jubileumdag extra cachet moeten krijgen met de aanwezigheid van prins Bernhard en de Belgische koning Boudewijn. Gezien het grote aantal Belgen dat bij het bedrijf werkte zou een bezoek van Boudewijn op zijn plaats zijn. Het kwam er niet van. Net zomin als van een bezoek van Bernhard. De prins liet weten begin oktober helaas verhinderd te zijn, want dan was hij aan het jagen in Afrika.³⁹

Namens de regering waren aanwezig Charles van Rooy (KVP), de minister van Sociale Zaken, en zijn partijgenoot Jan de Pous (CHU), minister van Economische Zaken. In zijn redevoering in de feestzaal van het bedrijf legde Van Rooy er de nadruk op dat de sociale omstandigheden in de negentiende eeuw bij De Sphinx niet zo veel slechter waren dan bij andere grote industriële ondernemingen. Nee, ze waren zelfs beter, betoogde de minister.⁴⁰

Van Rooy bracht ook een aantal geschenken mee waaronder het ridderschap in de Orde van de Nederlandse Leeuw voor Joseph Regout. Gouverneur Frans

36 Cillekens, ‘Last van het verleden’, 110.

37 SHCL, Archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 2466, Rapport 12-1-1959.

38 *Idem*, Rapport betreffende de jubileumviering door redactiecommissie en jubileumcommissie, ongedateerd.

39 *Idem*, Respectievelijk brief aan Belgische ambassadeur F.X. baron van der Staten Waillet 17-6-1959 en brief bestuurslid H. Gelissen aan Charles Regout, voorzitter van de RvB 18-8-1959.

40 *De Volkskrant* 5-10-1959.

Joseph Regout ontvangt een koninklijke onderscheiding uit handen van Charles van Rooy, minister van Sociale Zaken. In het midden zijn kabinetschef, links de historicus dr. Frans Maenen. © Foto- en persbureau 'Het Zuiden' / SHCL, fotoarchief Sphinx nr. 295.

Houben had ook een cadeau: het predicaat 'koninklijk' voor het bedrijf. De Raad van Bestuur van het fusiebedrijf had begin februari 1959 de toekenning van het predicaat aangevraagd bij het Koninklijk Huis.⁴¹ Een kwart eeuw later dan gepland kreeg de oudste industriële onderneming van Nederland dan eindelijk de zo zeer begeerde koninklijke goedkeuring.

Toneelzaal

De jubileumviering moest vooral ook een feest voor heel Maastricht worden, zo vond de jubileumcommissie. Zaterdagavond 3 oktober was er een groot vuurwerk. Om de feestvreugde te vergroten liet het bedrijf 18.000 bonnen drukken waarmee de werknemers gratis bier konden bestellen in de Maastrichtse kroegen, die in de nacht van zaterdag 3 op zondag 4 oktober extra lang open waren. De gehuwde werknemers kregen ieder zes bonnen, de ongehuwde drie. Ook de Belgische

41 SHCL, archief Sphinx, inv.nr.2466, Brief voorzitter en secretaris RvB aan Hare Majesteit de Koningin der Nederlanden 23-2-1959.

werknemers kregen bonnen waarmee ze in cafés in hun dorpen terecht konden. 'Wij verzoeken alle Heren Café-restauranthouders in Zuid-Limburg en Belgisch Limburg om deze bonnen als betaling aan te nemen', zo adverteerde het bedrijf in *Het Belang van Limburg*, de belangrijkste gazet van Belgisch Limburg.⁴²

Het pleidooi van personeelschef Soeters aan de vooravond van het jubileum om de kantine te verbouwen en gelden te reserveren voor een nieuw toneel, werd vooralsnog niet gehonoreerd. Soeters wees erop dat de bestaande kantine met de 596 stoelen veel te klein was. Het kwam er vanwege ruimtegebrek herhaaldelijk tot vechtpartijen. Personeel moest in de winter naar buiten om zijn boterham te kunnen opeten. Al die oude fabrieksgebouwen hadden trouwens weinig aantrekkingskracht op jongeren. De buitenmuren moesten dringend een frisse uitstraling krijgen. Dat zou het bedrijf aantrekkelijker doen ogen, zo benadrukte Soeters.

De kantinezaal was sinds 1900 het podium voor het immens populaire volkstheater. In de crisisjaren 1930 had het bedrijf de gelden voor het toneelpodium geschrapt. Tussen 1932 en 1949 vonden er geen uitvoeringen plaats. Het had De Sphinx meer schade 'berokkend dan welke andere tijd ook'. Een fabriek van 4.000 werknemers had een adequate recreatieruimte nodig.⁴³ Het duurde nog enige jaren voordat de Sphinx-revue, mede door Soeters als bindmiddel tussen bedrijf en personeel ontwikkeld, de beschikking kreeg over een heus toneelpodium. De Sphinx-revue was mateloos populair in de jaren 1950 en 1960, niet alleen bij het personeel en de gepensioneerden van het bedrijf, maar ook bij niet-werknemers.

Public relationscampagne

De pr-campagne van het bedrijf was zowel gericht op imagoverbetering van het bedrijf in Maastricht en omgeving als op het in de markt zetten van het fusiebedrijf dat als vanouds het kwaliteitsaardewerk zou blijven maken. In de zomer van 1959 startte het bedrijf een advertentiecampagne in vrijwel alle landelijke kranten. Die campagne liep door tot in het volgend jaar.

Er waren twee advertenties. Een met het beeld van de Sint-Servaaskerk op de achtergrond, een andere met het silhouet van het standbeeld van Jan Pieter Minckelers. De tekst bij deze advertentie luidde als volgt:

42 *Het Belang van Limburg* 2-10-1959.

43 SHCL, archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 2466, Rapport 'Verbouwing feestzaal', 10-1-1959.

Minckelers kreeg zijn standbeeld. Minckelers is de Maastrichtenaar, die in de 2e helft van de 18e eeuw het lichtgas uitvond. Daar profiteren de huisvrouwen vandaag nog van. Petrus Regout legde in de 1e helft van de 19e eeuw (125 jaar geleden) de grondslag van de aardewerkindustrie. Daar zijn de huisvrouwen van vandaag hem nog dankbaar voor. Immers, meer dan 4000 mensen vervaardigen thans in de fabrieken van de N.V. Sphinx-Céramique v/h Petrus Regout het beroemde Maastrichts aardewerk volgens de oude procedé's. Maastrichts aardewerk is sterk van kwaliteit, modern van vorm, aantrekkelijk van kleuren en decoratie. Kortom: het is waardewerk, dat een standbeeld verdient. Let op deze merken, dan heeft U een goed product.⁴⁴

Het bedrijf organiseerde in de eerste helft van 1960 in Amsterdam, Rotterdam en Utrecht tentoonstellingen onder het motto 'De glorie van het Maastrichts aardewerk'. In de exposities was vrijwel het hele scala huishoudelijk en sieraardewerk van Sphinx-Céramique te zien.⁴⁵ Het huishoudelijk aardewerk had steeds meer te kampen met goedkope concurrentie uit Oost-Europa. Het was dus zaak marktaandeel te behouden.

De advertentie- en expositiecampagne paste ook bij de grotere aandacht bij De Sphinx voor marketing. Maar de verandering van een primair op productie gericht bedrijf naar een meer op de smaak van de consument georiënteerde onderneming ging niet bepaald van een leien dakje. Er was voortdurend sprake van spanning tussen verkoop- en productieafdelingen.

Standbeeld

In zijn feestrede op 3 oktober 1959, de dag van het jubileum, dankte bestuursvoorzitter Charles Regout het personeel voor het schilderij van zijn neef Joseph dat de werknemers aan het bestuur aangeboden hadden. Het portret van 'menier Josef' zal voortaan aan de muur in de kantine hangen, zo beloofde Charles. Ter ere van 'menier Josef' componeerde de Maastrichtse pianist en entertainer Math Niël een Joseph Regoutmars, bekend geworden onder de naam *Pottmennekesmars*.⁴⁶

44 Deze advertenties verschenen o.a. in *Het Vrije Volk*, *de Volkskrant*, *De Telegraaf*, *Trouw*, *Algemeen Handelsblad*, *Het Parool* en *De Tijd*.

45 SHCL, archief Sphinx, EAN 1014, inv.nr. 1078, Correspondentie met autoriteiten van Amsterdam, 's-Gravenhage en Rotterdam over de tentoonstelling 'De glorie van het Maastrichts aardewerk', diverse brieven.

46 SHCL, *Sphinx-Céramique Gazet*, jrg. 13, no. 3, januari 1961.

Charles Regout dankte het personeel voor nog een ander geschenk. 'Diep getroffen zijn wij door het feit, dat het voornemen om de stichter Petrus Regout, overgrootvader van de huidige bestuurders, te eren door zijn beeltenis in duurzaam materiaal op te richten, gekomen is van onze werknemers'.⁴⁷

Inmiddels was in kringen van de Maastrichtse arbeidersbeweging een discussie ontstaan over het pleidooi van de voormannen van de kernen voor een standbeeld van Petrus Regout. Iets minder dan een maand voor de jubileumdag werd een spoedvergadering belegd van het Centraal Contact van de Industriële Arbeid Maastricht en omstreken, het overlegorgaan van de industriële ondernemingen en de vakbonden in Maastricht.

Op 7 september schoven voor deze gelegenheid behalve burgemeester Willem baron Michiels van Kessenich en wethouder Caspar Pieters (PvdA) ook Soeters en Paul van Wassenhove, directeur-generaal van De Sphinx, aan. Bij de vergadering waren namens het comité van de voormannen Henri Wishaupt en Fons Caris aanwezig. Onderwerp: de mogelijke oprichting van een standbeeld van Petrus Regout of een monument van industriële arbeid.⁴⁸

Jo Ensink, voorman van de katholieke arbeidersbeweging in Maastricht, had de vergadering bijeengeroepen. Na een gesprek met Caris en Wishaupt, waarin zij aangaven niet langer een standbeeld van Petrus Regout te willen oprichten maar eerder dachten aan een monument dat de 'industrialisatie van Maastricht en een hulde aan de industriële arbeid' uitbeeldde, vond Ensink dat de kwestie in het Centraal Contact besproken moest worden omdat het een zaak was die het overlegorgaan 'regardeert'.⁴⁹ Op de achtergrond speelde mee dat het oorspronkelijke plan om een beeld van Petrus Regout op te richten in de achterban van Ensink al tot de nodige commotie had geleid.

Het plan van Wishaupt, Caris en Hardy om een standbeeld van Petrus Regout op te richten, legde een open zenuw in de Maastrichtse samenleving bloot. De initiatiefnemers stuiten niet alleen op terughoudendheid bij de leiding van De Sphinx, die vreesde dat het plan controverser uitlokte, ook in de Maastrichtse samenleving was sprake van toenemend onbegrip.

De commissie die het gedenkboek en de jubileumviering voorbereidde, bemoeide zich al snel met hoe het standbeeld 'in de markt' gezet moest worden. Het beeld van Petrus Regout 'zal zeker niet opspraakgevend mogen zijn. Het

47 SHCL, archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 2466, Toespraak Charles Regout 3-10-1959.

48 Regionaal Historisch Centrum voor Limburg (RHCL), inv.nr. 1.853.3, beelden, gedenkstenen, bronnen, zuilen enz. Boschstraat, doos 1950, verslag vergadering 7-9-1959.

49 *Idem*, notitie 'Nadere informatie betreffende de convocatie voor de vergadering van "Centraal Contact"' dd. 7 september 1959 van J. Ensink, ongedateerd.

Philips-statue moge in deze ten voorbeeld strekken'.⁵⁰ Of de commissie hier verwees naar het grote draagvlak in Eindhoven voor het beeld van de mede-oprichter van het Philips-concern, was niet duidelijk.

De commissie pleitte voor overleg met diverse partijen, mocht het beeld in de openbare ruimte geplaatst worden. Commissielid Charles Thewissen wilde snel contact opnemen met de katholieke arbeidersbeweging in Maastricht. 'Gezorgd dient in ieder geval te worden, dat de P.v.d.A. deze zaak niet uitbuit: een rel rond het standbeeld zou al spoedig uitlopen op een totale jubileum-rel'.⁵¹ Het was niet de eerste keer dat Thewissen zijn vrees voor socialistische 'relschopperij' uitte. Verwonderlijk is het wel, want PvdA-raadslid Fons Caris was juist een van de initiatiefnemers van het standbeeld.

Rijp maken

Dr. Sjarel, zoals menige stadgenoot historicus Charles Thewissen noemde, was een bekend persoon in het kleinsteedse Maastricht. Hij was leraar geschiedenis in Sittard en schreef regelmatig in het *Limburgs Dagblad* over de geschiedenis van 'zijn' Maastricht. Zijn historische liefde voor de stad had hem tijdens de Duitse bezetting zo blind gemaakt dat hij adviseur cultureel erfgoed en onderwijs van het nationaalsocialistische gemeentebestuur was geworden.⁵² Over dat verleden hield men in Maastricht in de jaren 1950 vooral de mond.

Thewissen stelde voor dat hij een lezing over de geschiedenis van De Sphinx zou houden voor de afdeling Maastricht van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG). Vervolgens zou dr. Emile Batta, voorzitter van de afdeling Maastricht van het LGOG, een voorstel tot oprichting van het standbeeld kunnen houden. Dan kwam het voorstel uit onverdachte, neutrale hoek. Op die manier kon volgens Thewissen de publieke opinie rijp gemaakt worden voor het standbeeld van Petrus Regout.

Dat het nog een hele tour zou worden om de publieke opinie 'Regout-vriendelijk' te maken, werd snel duidelijk toen de vertegenwoordigers van de Katholieke Arbeidersbeweging Limburg een bezoek brachten aan De Sphinx. Jan Maenen, voorzitter van de KAB Limburg, was van mening dat oprichting van een standbeeld van Petrus Regout 'vele oude wonden zou openscheuren en veel

50 SHCL, archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 2466, Notulen commissie 13-3-1957.

51 *Idem*, Brief Thewissen aan commissie 30-3-1957.

52 Pierre Ubachs en Ingrid Evers, *Historische Encyclopedie Maastricht* (Zutphen/Maastricht 2005) 526, lemma Thewissen.

oud vuil zou worden opgehaald, hetgeen de moeizaam verworven goodwill van de huidige Sphinx zou kunnen teniet doen'.⁵³ Charles Thewissen vond inmiddels ook dat de commissie niet blind moest zijn 'voor de vrij sterke aversie, welke tegen het standbeeld naar voren is gekomen. Het KAB-advies luidde dat de tijd voor een openbaar standbeeld nog niet rijp is'. Misschien was plaatsing van het beeld op het fabrieksterrein een oplossing, maar dat vond Thewissen 'capitulatie over de gehele lijn'.⁵⁴

Gegeven de te verwachten commotie besloot Joseph Regout dat 'een standbeeld van een bepaalde persoon uit de tijd is'. De commissieleden vonden dat een standbeeld waarin de arbeid geëerd werd met in het voetstuk de inscriptie 'Hulde aan de nagedachtenis van Petrus Regout, Stichter van de keramische industrie' een goed alternatief kon zijn.⁵⁵ Vertegenwoordigers van de PvdA en de socialistische vakbeweging waren wel te porren voor dit voorstel, zo bleek uit een bespreking die de commissieleden met onder anderen Sjeng Tans en Fons Caris hadden.⁵⁶

Nadat begin 1958 duidelijk werd dat de Raad van Bestuur niet te porren was voor een standbeeld van de 'Stichter', gingen ook de initiatiefnemers om. Zij lieten de leiding van het bedrijf weten dat ze nu opteerden voor een beeld waarin de industriële arbeid in de diverse Maastrichtse bedrijfstakken zou worden verbeeld.⁵⁷

Draagvlak

Het was zaak, zo vond Wishaupt *cum suis*, om draagvlak te vinden bij de andere industriële bedrijven in de stad en vervolgens in de samenleving voldoende draagvlak te creëren voor oprichting van een monument voor industriële arbeid. Wishaupt merkte al spoedig dat er geen draagvlak was bij de andere fabrikanten. Volgens Joseph Regout maakte Mosa-directeur Louis Regout het de voormannen van de kernen 'moeilijk', toen ze hun standpunt kwamen toelichten voor de Fabrikantenkring.⁵⁸

53 SHCL, archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 2466, Verslag bezoek KAB, ongedateerd, vermoedelijk eind oktober 1957.

54 *Idem*, Notulen commissie 13-11-1957.

55 *Idem*, Notulen commissie 24-12-1957.

56 *Idem*, Verslag vergadering commissie 30-12-1957.

57 *Idem*, Brief comité aan directie Sphinx 3-6-1958. Deze brief is ook ondertekend door A. Notermans, voorzitter van de voorwerkerskern van het bedrijf.

58 *Idem*, Notulen commissie 24-9-1958.

Bij een 25-jarig jubileum, circa 1964; 4e van links Henri Wishaupt, hoofdovens Sphinx. Verder v.l.n.r. lid Raad van Bestuur Marc Regout, president-directeur Van Wassenhove, bedrijfsleider porselein- en aardewerkfabriek Van der Zeist, hoofd energievoorziening Franken, voorzitter Raad van Bestuur Joseph Regout, hoofdovens locatie Boschstraat Schwartz en bedrijfsleider sanitairfabriek Hein. Fotograaf onbekend/ SHCL, fotoarchief Sphinx nr.20.

Het was niet helemaal duidelijk of de opstelling van Louis Regout te maken had met het feit dat het comité nog altijd vasthield aan zijn idee om het monument op te dragen aan Petrus Regout, zoals Wishaupt en de zijnen in voorjaar 1958 schreven aan het stadsbestuur. Het was de eerste keer dat zij contact opnamen met het stadsbestuur. In overleg met wethouder Caspar Pieters (Openbare Werken) opperde het comité dat het middelpunt van de kruising van de Sint-Maartenslaan en de afrit van de Wilhelminabrug misschien wel een geschikte plek was voor het standbeeld.⁵⁹

In een brief aan het bestuur van de Fabrikantenkring Maastricht liet Wishaupt begin 1959 zijn teleurstelling blijken. Het comité had, zo schreef hij, besloten de oprichting van een monument voor de industriële arbeid op de lange baan te schuiven. 'Hierop zal worden teruggekomen als het tijdstip ervoor geschikt lijkt'.

59 RHCL, inv.nr. 1.853.3, Brief Caris, Wishaupt en Hardy aan college B & W, 23-5-1958.

Maar het was toch bijzonder teleurstellend dat noch de fabrikanten, noch de Maastrichtse middenstand wilde meewerken aan het ook door de KAB gesteunde plan om tijdens de week waarin de fabrieksvakantie viel in een expositie aandacht te besteden aan het feit dat Maastricht al 125 jaar fabrieksstad was.⁶⁰

Omdat Ensink, de KAB-voorzitter, blijkbaar van Wishaupt *cum suis* hoorde dat ze toch vasthielden aan het plan voor een monument van industriële arbeid, riep hij de vergadering van het Centraal Contact bijeen. Wishaupt zei dat het personeel van het bedrijf 35.000 gulden had gespaard, een bedrag dat gelijk stond aan circa 500 maal het gemiddelde weekloon van een *pottemenneke*. Dat bedrag wilde het comité overdragen aan een nog op te richten stadsbrede stichting die het plan voor een monument ter ere van 125 jaar industrie verder moest uitwerken. Wishaupt benadrukte nogmaals dat De Sphinx niet de initiatiefnemer was. Directeur-generaal Paul van Wassenhove van De Sphinx onderschreef dat, maar als er dan een standbeeld zou komen, 'dan ziet de directie gaarne een Regout standbeeld'.

De Sphinx-vertegenwoordigers zaten blijkbaar niet op één lijn, want personeelschef Soeters verklaarde dat er bij De Sphinx geen bezwaar bestond tegen een monument voor industriële arbeid. Hij was het eens met Michiels van Kessenich dat de tijd nog niet rijp was voor een standbeeld van Petrus Regout. De burgemeester vond dat zo'n beeld 'een vruchtbare bodem' moest hebben in de samenleving. Ook Louis Regout waarschuwde dat menigeen in Maastricht nog niet open stond voor een rehabilitatie van Petrus Regout. Zonder rehabilitatie geen beeld. En rehabilitatie kostte tijd.

Wethouder Caspar Pieters, die als vakbondsman vóór de oorlog van leer trok tegen de Regouts c.q. De Sphinx, had nu een andere pet op. Niet te ontkennen viel dat Petrus Regout de Maastrichtse industrie had gesticht, zo stelde hij. Maastricht moest Regout dankbaar zijn dat hij 'ons die industrie bezorgd heeft'. Op de vraag van Michiels of hij dus voor een Regout-monument was, antwoordde hij dat zulks nu ook weer niet hoefde.

Het moest de voormannen van de kernen inmiddels wel duidelijk zijn dat er nauwelijks draagvlak was, ook niet voor hun aangepast plan. Caris, de felste voorvechter van een Regout-standbeeld, beet van zich af: men moest vooral niet denken 'dat wij volledig uitgeschakeld worden'. Welk beeld er ook zou komen, het 'moet tevens een hulde zijn aan Petrus Regout'.⁶¹

60 *Idem*, Brief Wishaupt aan bestuur Fabrikantenkring Maastricht 16-1-1959.

61 Deze drie alinea's zijn gebaseerd op: *Idem*, Verslag vergadering Centraal Contact 7-9-1959.

Aan het einde van de werkdag. Arbeiders verlaten de fabriek van de Sphinx, c. 1950. © Werner Mantz/ Nederlands Fotomuseum.

Inzameling

Henri Wishaupt herinnerde op hoge leeftijd in 1987 in een brief aan de jubileumcommissie die het (nooit verschenen) gedenkboek ter gelegenheid van het 150-jarig jubileum voorbereid had (zie p. 141-142) aan het feit dat alle werknemers met hun kwartjes het standbeeld van Petrus Regout mogelijk hadden gemaakt. Hij was daar nog altijd heel erg trots op.⁶²

Alle werknemers? Minimaal twee werknemers weigerden vrijwillig loon af te dragen voor de financiering van het standbeeld. In de L1-serie 'Verhaal achter de foto' uit 2009 vertelde Eugene Villevoye dat hij weigerde bij te dragen. 'Er waren opzichters van de afdeling (bedoeld is vermoedelijk de electrohal waar Villevoye werkte) die kregen opdracht om mensen te bewegen vrijwillig bij te dragen. Die durfden niet nee te zeggen. Ik was een van de weinigen die niet meedeed. Ik kende de geschiedenis'.⁶³

62 SHCL, archief Sphinx, EAN 1014, Ingekomen en uitgaande stukken van de Jubileumcommissie Gedenkboek 150 jaar 1985-1987, brief Wishaupt 14-6-1987.

63 L1-serie 'Verhaal achter de foto', aflevering met Wiel Caris en Eugène Villevoye, 2009.

Volgens Henri Wishaupt weigerde ook één beambte omdat de man lid was van een kerkgenootschap dat zulks verbood. 'Het is ongelooflijk', zo schreef Wishaupt in zijn herinneringen, 'maar iedereen ging met ons voorstel accoord'. Het was volgens hem een bewijs dat alle werknemers 'achter hun ondernemingsraad en achter de fabrieksleiding stonden. En zij stonden dus ook achter onze Stichter'.⁶⁴

Dat de overgrote meerderheid van de werknemers van De Sphinx vrijwillig geld had afgedragen, duidde ogenschijnlijk op een grote verbondenheid met het bedrijf. Het was evident dat De Sphinx in sociaal opzicht in de jaren 1950 een ander bedrijf was dan voor de oorlog. Er kwamen allerlei sociale regelingen voor het personeel zoals een bedrijfsspaarregeling en bedrijfsvakanties voor jonge werknemers. Toen eind 1957 de Raad van Bestuur van De Sphinx filosofeerde over mogelijke sociale gevolgen van een fusie met de Céramique, waarschuwde Van Wassenhove zijn medebestuurders niet dezelfde fout te maken als in de jaren 1930: 'Niemand zal ontslagen moeten worden wegens gebrek aan werk, want anders vervallen we in dezelfde fout als in de dertiger jaren gemaakt is, toen ook de beste krachten uit eigener beweging weggingen om zich bij andere, meer "safe" bedrijven tijdig in veiligheid te stellen'.⁶⁵

Gegeven het grote verloop in de jaren 1950 legde het bedrijf dan ook naar buiten toe sterk de nadruk op de goede sociale regelingen. Maar het effect was beperkt, zo constateerde het GTP in 1965. De verbondenheid van de Maastrichtse arbeiders met Sphinx-Céramique was nog altijd gering.⁶⁶

Onzeker

Het was begin jaren 1960 volstrekt onduidelijk of het comité erin zou slagen het standbeeld van de 'Stichter' te verwezenlijken. Het comité vroeg in mei 1960 een gesprek met de gemeente aan om te bezien waar het beeld van Petrus Regout het best geplaatst kon worden. De gemeente hield hen aan het lijntje: over een jaar zou duidelijk zijn of het standbeeld van Minckelers al dan niet kan worden verplaatst.⁶⁷

In zijn herinneringen vertelde Wishaupt wat er gebeurd is. Met zijn kompanen Caris en Hardy wisten ze Joseph Regout over te halen het standbeeld van Petrus Regout in elk geval buiten de fabriekspoort te plaatsen. 'Wij zochten naar een mooie plaats in de stad en wilden dit op het Emmaplein in het midden van het

64 SHCL, bibliotheek VAE 562, H.L. Wishaupt, p. 68.

65 SHCL, archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 258, RvB 20-12-1957.

66 Cillekens, 'Last van het verleden', 110.

67 RHCL, inv.nr. 1.853.3, brief college aan Caris 22-7-1960, in de kantlijn staat de geciteerde opmerking, vermoedelijk van gemeentesecretaris Minis.

bloemenrondeel plaatsen. Maar er was toen al een comité dat geld had opgehaald om daar Sint-Lambertus in brons te plaatsen. Toen wilden wij Minckelers van zijn plaats halen aan het begin van de Boschstraat, en die elders zetten. Maar dit stootte op verzet bij het College van Maastricht. En die stelden voor om het beeld van de Stichter voor ons nieuwe hoofdkantoor op de Boschstraat te plaatsen'.⁶⁸

Met de gemeente en Sphinx-Céramique bereikte het comité overeenstemming over de kostenverdeling: aanleg groenstrook rond beeld voor kosten van de gemeente, sokkel voor kosten van het bedrijf. Nadat ook de gemeentelijke commissie Artistieke Verfraaiing haar fiat had gegeven, ging beeldhouwer Wim van Hoorn, zelf oud-werknemer van De Sphinx, in zijn atelier in Amsterdam aan de slag met een ontwerp van het beeld.

Het eerste ontwerp van de beeldhouwer viel niet in goede aarde. 'Alle drie vonden wij het gezicht niet goed. Dat was te onvriendelijk'. Wishaupt adviseerde het beeld stevig te verankeren. 'Ik dacht aan latere eventuele vandalen, die een touw om zijn hals konden gooien en zodoende het beeld konden omtrekken'.⁶⁹

Onthulling

Op zaterdag 27 november 1965, terwijl de regen neerkletterde op de genodigden die zich hadden verzameld voor het hoofdkantoor van Sphinx-Céramique aan de Boschstraat, onthulde prins Bernhard het beeld van de Stichter. Caris benadrukte in zijn toespraak nog maar eens dat het beeld een geschenk van de arbeiders en beampten was. 'Wij hebben ervoor gespaard, wij hebben ervoor gepleit en wij hebben zelfs enige moeite gehad het bestuur over te halen dit monument als jubileumgeschenk te accepteren'.⁷⁰

Omdat de RvB van het bedrijf vond dat het beeld toebehoorde 'aan de gehele Maastrichtse gemeenschap', besloot ze in samenspraak met de OR het monument als geschenk aan de gemeenteraad aan te bieden. Die aanvaardde het geschenk.

Het NTS-journaal deed verslag van de onthulling van het standbeeld. In 100 bioscopen was het Polygoon-journaal te zien met aandacht voor de onthulling. Vrijwel alle Nederlandse dagbladen berichtten in woord en/of beeld van de onthulling.⁷¹

68 SHCL, bibliotheek VAE 562, H.L. Wishaupt, p. 68.

69 *Idem*, p. 69.

70 SHCL, archief Sphinx, EAN 1014, inv.nr. 1076, rede Caris.

71 *Idem*, Lijst publiciteitsmedia die aandacht schonken aan de onthulling van het standbeeld van Petrus Regout.

Onthulling standbeeld Petrus Regout, november 1965. Op de foto v.l.n.r. Joseph Regout, Prins Bernhard en Jacques Hellegers, hoofd personeelszaken. © Jacques Voets/ SHCL, fotoarchief Sphinx, nr. 728.

Sphinx-Céramique Gazet, jg. 17, no. 11, december 1965.

Werkende jongeren bekladden begin jaren 1970 het standbeeld van Petrus Regout. Uit: Caspar Cillekens en Vikkie Bartholomeus, *Van Ravelijn tot rivulusie. Maastricht in de jaren vijftig en zestig (Maastricht 2005) p. 48.*

Provo

De kranten waren er een jaar na de onthulling van het beeld van Petrus Regout als de kippen bij toen Amsterdamse en Maastrichtse provo's, die in Kasteel Borgharen een 'konsilie' hadden gehouden, ter afsluiting van hun bijeenkomst een korte happening hielden bij het standbeeld van Petrus Regout. Van de provo's kreeg de grondlegger van De Sphinx een papieren puntmuts en een stofbril op zijn hoofd en waspoeder op zijn voeten. 'De gewaarschuwde commissaris van politie mr. Arends plus een flink aantal buurtbewoners en fabrieksarbeiders van De Sphinx keken toe. Een hagelbui maakte vrij snel een einde aan het schouwspel', zo deed de correspondent van *Het Vrije Volk* verslag.

De ludieke actie paste in geestelijk klimaat van de jaren 1960, waarin jongeren het gezag van ouders, autoriteiten en instituten ter discussie stelden. De 'aankleding' van het beeld van Petrus Regout vormde de opmaat tot de kladdaties in de jaren 1970. Het beeld werd regelmatig met verf besmeurd.⁷²

Het waren jongeren actief in de KWJ, die spontaan besloten het beeld te bekladden. De KWJ (Katholiek Werkende Jongeren) was officieel nog de jongerenafdeling van het NKV, maar opereerde onafhankelijk van de vakcentrale. De KWJ omschreef zich in de jaren 1970 als beweging voor werkende en werkloze jongeren.

72 Zie *Limburgs Dagblad* 7-3-1977 en 31-3-1980.

Zaagactie

Kris en Wim⁷³ waren actief in de KWJ. Voor Wim (1955) stond het standbeeld van Petrus Regout symbool voor onderdrukking en onrechtvaardigheid. Zelf niet betrokken bij de kladdaties, deed hij wel samen met anderen een poging het beeld om te zagen. 'Wij hebben eens bijna een half been afgezaagd van het beeld totdat de politie 's nachts om een uur of drie langs kwam. We waren ook van plan het beeld in het Bassin te gooien. Het was toch veel meer werk dan we hadden vermoed'.

Kris (1950) hoorde zowel van moeders- als vaderskant verhalen over de Sphinx en de Regouts. 'Van mijn moederskant was het zware armoede. Vijf kinderen, een huisje op de Maagdendries en een man die aan de ovens stond. Was geen vakman. Die hadden niks'. De grootvader van vaderskant, zo kreeg Kris te horen, werd ontslagen vanwege zijn socialistische activiteiten. De pa van Kris was mordicus tegen het beeld van Petrus Regout. 'Toen zelfs de NVV ging meedoen aan het beeld, hebben ze met een paar vrienden mondeling laten weten: wij zeiken het beeld het Bassin in. Dat hebben ze uiteindelijk niet gedaan.' De acties tegen het standbeeld ontstonden spontaan. 'En zoals je weet zat bij spontaniteit soms een vorm van alcohol'.

Stopzetten

In hoeverre bij de kladdaties nog verontwaardiging over de stopzetting van de afdeling huishoudelijk aardewerk een rol speelde, was niet helemaal duidelijk. De stopzetting van de productie van huishoudelijk aardewerk in 1969 sloeg in als een bom in Maastricht. Met de productie van kopjes en schotels was De Sphinx in de negentiende eeuw groot geworden.

Met de productie van huishoudelijk aardewerk ging het vanaf medio jaren 1950 bergafwaarts. Pogingen de divisie huishoudelijk aardewerk te mechaniseren mislukten. Het kostte het bedrijf miljoenen gulden.

De Raad van Bestuur velde begin 1969 het verdict: de afdeling, die veelal oudere en volgens het bedrijf niet meer zo productieve werknemers telde, ging dicht. Voor zo'n 200 werknemers kwam een afvloeiingsregeling, anderen kregen werk in de sanitairafdeling, maar enige tientallen *pottemennkes* kwamen op straat

73 De achternamen van de geïnterviewden zijn bekend bij de auteur. Kris is een pseudoniem. Interview 15-6-2020. Tekstpersbericht, archief Wim.

President-directeur Bert Kaptein. © Guy van Grinsven/ SHCL, fotoarchief Sphinx, nr. 748.

te staan. Het zette andermaal veel kwaad bloed en kwam de reputatie van het bedrijf in Maastricht wederom niet ten goede.⁷⁴

Overname

De jongeren die vanaf begin jaren 1970 ageerden tegen het bedrijf, hadden er vermoedelijk geen weet van hoe dicht het bedrijf in die jaren langs de afgrond scheerde. Directeur Wim van Kempen rekende zijn medebestuurders voor dat er naar schatting 53 miljoen gulden verlies was geleden.

Omdat het vermogen van het familiebedrijf zodanig uitgehold was dat er geen geld meer was voor een dringend noodzakelijke modernisering, kwam de Engelse multinational Reed, een bedrijf met 80.000 werknemers in de sectoren papier (onder meer ook uitgever van dagblad *Daily Mail*) en bouwnijverheid, als geroepen. Vanwege de toetreding van het Verenigd Koninkrijk tot de Europese Gemeenschap in 1973 was het Maastrichtse bedrijf een aantrekkelijke overnamepartner. De aandeelhouders, onder wie nog altijd een substantieel aantal nakomelingen van oprichter Petrus Regout, verkochten het bedrijf voor 150 miljoen gulden aan de Britse multinational.

74 Gebaseerd op SHCL, archief Sphinx, EAN 1014, inv.nrs. 197 en 200, respectievelijk RvB 28-1-1964, 3-3-1965 en 7-1-1969. Zie ook Cillekens, 'Last van het verleden', 134.

De door Reed nagestreefde kostenreductie bij het Maastrichtse keramiekbedrijf lukte niet. Toen in de economische crisis van begin jaren 1980 de bouwmarkt instortte, moest Koninklijke Sphinx, zoals het bedrijf nu weer heette, honderden werknemers ontslaan. In 1981 boekte het bedrijf nog een mager positief resultaat van 2 miljoen gulden maar in 1982 en 1983 liepen de verliezen fors op tot respectievelijk 5 en 10 miljoen gulden. Crisismanager Bert Kaptein wist het bedrijf door hard ingrijpen weer winstgevend te maken. In 1984/1985 bedroeg de winst alweer 6 miljoen gulden. Dat lukte door het personeelsbestand fors te saneren. Voor de zoveelste keer in de historie van het bedrijf kwamen honderden arbeiders op straat te staan.⁷⁵

Geen gedenkboek

In 1984 bestond De Sphinx anderhalve eeuw. Maar of het bedrijf het jubileum ook wilde vieren, was twijfelachtig. 'Gezien de resultatenontwikkeling is het vooralsnog niet zeker dat de toegezegde f 1 mln ter beschikking kan worden gesteld. Voorlopig hierover nog geen informatie aan de jubileumcommissie', zo besloot de directievergadering eind mei 1982. De prioriteit lag bij het informeren van de vakbonden in verband met de aanstaande ontslagen.⁷⁶

Eind 1984 had het bedrijf weer zoveel vet op de botten dat Kaptein ruimte zag om hoofdsponsor van MVV te worden. Acht ton stopte het bedrijf de komende drie jaar in MVV. 'Sponsoring van MVV past precies in het plaatje van ons bedrijf. Wij zien MVV als een club en Sphinx als een bedrijf van de toekomst. Dat gaat uitstekend samen', zo lichtte Kaptein zijn plan toe.⁷⁷

Het was een slimme zet van Kaptein. Met MVV kon vrijwel iedere geboren en getogen Maastrichtenaar zich moeiteloos identificeren. Met De Sphinx was dat problematischer. Nu het bedrijf MVV sponsorde, zou dat ongetwijfeld goodwill opleveren.

Nu het weer beter ging met het bedrijf, wilde Kaptein alsnog een herdenking van het 150-jarig jubileum organiseren. Hij vroeg mr. Jacques Hellegers, de voormalige secretaris van de Raad van Bestuur die met vroegpensioen was, om de coördinatie van een gedenkboek op zich te nemen.⁷⁸

75 Wim Wennekes, *De aartsvaders. Grondleggers van het Nederlandse bedrijfsleven* (Amsterdam 1993) 76.

76 SHCL, archief Sphinx, EAN 1014, inv.nr. 256, Agenda's, notulen en bijlagen 1978-1980, directievergadering 26-5-1982.

77 *Limburgs Dagblad* 20-12-1984.

78 SHCL, archief Sphinx, EAN 1014, inv.nr. 1077, Ingekomen en uitgaande stukken van de Jubileumcommissie Gedenkboek 150 jaar, brief Hellegers aan staffunctionarissen, 5-3-1985.

Het boek moest vooral een promotioneel karakter hebben. Er moest ook plaats zijn voor een beknopte historie van de afgelopen 25 jaar inclusief alle negatieve aspecten zoals sluitingen en afslankingen. 'Geen feiten verzwijgen'.⁷⁹

De auteur voor het historisch deel van het gedenkboek bood zichzelf aan: directeur Hans Jansen van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Het merendeel van de bijdragen voor het gedenkboek was eind 1985 klaar.

Wervend

Kaptein benadrukte voorjaar 1986 nog maar eens dat het boek vooral een wervend karakter moest hebben en dat het qua uitvoering vooral niet minder moest zijn dan dat van de Mosa. De concurrent van De Sphinx had net zijn 100-jarig jubileum gevierd. De jubileumviering van De Sphinx was voorzien voor mei 1987. Hellegers bereidde ook een expositie van Sphinx-producten voor.⁸⁰

Na het lezen van een aantal conceptteksten sloop bij Kaptein twijfel in. Hellegers kreeg het verzoek de productie voor het gedenkboek stil te leggen. In september 1986 besloot Kaptein dat er geen gedenkboek zou komen. 'Bij lezing van de ingediende bijdragen realiseerden wij ons eerst terdege dat ondanks de wederopbloei de afgelopen 25 jaar niet de meest florissante zijn geweest. Het is niet zo dat wij deze jaren zouden willen verstoppen, maar bij een feestelijke gelegenheid als deze willen wij toch liever niet met een somber beeld naar buiten komen'.⁸¹ Hellegers was zwaar teleurgesteld: Kaptein had de stekker er toch veel eerder uit kunnen halen.⁸²

Het jubileumfeest van De Sphinx ging wel door. Dat vond in juni 1987 plaats in de Maastrichtse Eurohal. Désiree de Pauw had speciaal voor die gelegenheid een *Royal Sphinx Mars* gecomponeerd. Freddy Breck en Ron Brandsteder zorgden voor de lichte muziek. In de Eurohal was ook een expositie te zien van huishoudelijk aardewerk van De Sphinx. De gemeente Maastricht nam de omvangrijke Sphinx-collectie van het bedrijf over.⁸³

Bert Kaptein nodigde alle gasten in de Eurohal – personeel, oudgedienden en bestuurlijke autoriteiten – uit om in 2009 het 175-jarig jubileum te komen vieren.⁸⁴ Het zou er niet van komen. In dat jaar trok de Finse multinational Sanitec, de

79 *Idem*, Bespreking 5-3-1985.

80 *Idem*, 24-3-1986.

81 *Idem*, Brief Kaptein aan P. Ackermans 16-9-1986.

82 *Idem*, Bespreking 27-10-1986.

83 *Limburgs Dagblad* 12-6-1987.

84 SHCL, archief Sphinx, EAN 1014, inv.nr. 1077, *Sphinx peers*, jrg. 39, nr. 3, november 1987.

nieuwe eigenaar van Koninklijke Sphinx, definitief de stekker uit de fabriek in de Beatrixhaven, die twee jaar daarvoor door koningin Beatrix was geopend.

Conclusie

Met hun geldinzamelingsactie voor een standbeeld van Petrus Regout zetten de voormannen van de kernen de bestuurders van De Sphinx het pistool op de borst. De aarzeling van de Regouts in de Raad van Bestuur maakte plaats voor het inzicht dat er een viering van het 125-jarig bedrijfsjubileum moest komen. De Raad van Bestuur greep de viering aan om het sociale gezicht van het inmiddels met de Société Céramique gefuseerde bedrijf extra cachet te geven. Het sociale gezicht werd op tweeërlei wijze historisch 'onderbouwd', door het proefschrift van Frans Maenen over grondlegger Petrus Regout en het gedenkboek. Het beeld dat beklifde in de meeste media, was dat van een modern bedrijf dat behalve een kwaliteitsproduct ook veel aandacht had voor het wel en wee van de werknemers.

Jubileren is herdenken. Herdenken betekent ook altijd omkijken naar het verleden. De Sphinx had moeite het verleden onder ogen te zien. Bij de leiding was er koudwatervrees, zowel in 1959 als in 1986. In 1959 was er de angst dat herdenken met een standbeeld 'gedoe' werd. Gedoe over het verleden, gedoe waarbij Petrus Regout en zijn zonen het weer moesten ontgelden. De Stichter behoefde geen eerherstel, zo vond de Raad van Bestuur.⁸⁵ In 1986 was het recente verleden met zijn als pijnlijk ervaren ontslaggolven een reden om toch maar geen gedenkboek uit te geven.

De Sphinx en de Regouts waren in zekere zin gevangen van het verleden. Dat gold ook voor een deel van de Maastrichtse samenleving. Die had na de oorlog onvoldoende oog voor de sociale evolutie die het bedrijf in de jaren 1950 doormaakte. Verbetering van het sociaal beleid was ook een noodzaak voor het bedrijf gezien het tekort aan personeel. De Sphinx moest weer een aantrekkelijke werkgever worden.

De belichaming van deze trend was Joseph Regout. Hij was van een ander kaliber dan zijn voorganger Adolphe Regout. Adolphe werd in de annalen van De Sphinx geprezen omdat hij het bedrijf door de crisisjaren had gesleept. Inderdaad, maar dan wel ten koste van duizenden arbeiders. Toen eind jaren 1960 de sanering van de zieldogende afdeling huishoudelijk aardewerk onvermijdelijk was, luidde het standpunt van de leiding van Sphinx-Céramique: dat gaan we sociaal oplossen,

85 *Idem*, EAN 1012, inv.nr. 258, RvB 20-5-1958.

In 1986 ging De Sphinx naar de beurs. In het midden Boudewijn baron van Ittersum, voorzitter van de Amsterdamse effectenbeurs. Tweede van links Bert Kaptein, directeur van De Sphinx. © CPPS/ SHCL, fotocollectie Sphinx nr. 726.

niet op de manier van de jaren 1930. Het bedrijf had zijn goede krachten hard nodig.

De gang van zaken rond de totstandkoming van het standbeeld illustreerde heel treffend hoezeer De Sphinx maar ook Maastricht gegijzeld werden door het verleden. Het bedrijf wilde geen standbeeld, de verschillende maatschappelijke groeperingen in Maastricht vonden het nog te vroeg voor een eerbetoon aan de 'Stichter'. De tijd was er nog niet rijp voor. Maar de arbeidersvoormannen zetten door, het bedrijf en het gemeentebestuur moesten mee. De paradox van het verhaal: na de onthulling in 1965 was er meer 'gedoe' over het bedrijf dan ooit tevoren.

Hoe gevoelig de naam Regout ook begin jaren 1990 nog lag in Maastricht, bleek toen het CDA in 1993 in de gemeenteraad voorstelde de doorgaande avenue in de nieuwbouwwijk Céramique in stadsdeel Wijk te vernoemen naar Petrus Regout. De PvdA verklaarde zich tegen: te voorbarig, de tijd was er nog steeds niet rijp voor. Pakweg anderhalf decennium later was ook de PvdA om. Petrus Regout geldt in die kringen inmiddels als schoolvoorbeeld voor innoverend ondernemerschap in de maakstad Maastricht.

Standbeeld Petrus Regout aan de Boschstraat te Maastricht (2009). ©Mark Ahsmann/ Wikimedia.

Het plein achter het Eiffelgebouw, waar nu nog een parkeerplaats is, heet sinds een aantal jaren Petrus Regoutplein. De pottkeunig heeft dan wel geen avenue naar zich vernoemd gekregen, maar het naar hem genoemde plein ligt wel naast de plek waar hij vanaf 1836 de razendsnelle ontwikkeling van zijn bedrijf dirigeerde.

John Laugs

DE VASCO-AFFAIRE, EEN DRAMA IN DE WONINGBOUW IN DE OOSTELIJKE MIJNSTREEK

Abstract

In the postwar era the Netherlands were confronted with a dramatic housing shortage aggravated by a lasting high birthrate. Local government in particular faced the herculean task of having to build rapidly and in large quantities. The prefab method invented by the Verenigde Aluminium en Staalconstructiemaatschappij N.V (Vasco) seemed to offer an easy solution. The municipalities of Kerkrade and Heerlen in the south of Limburg were eager to offer contracts to the building company. Despite the rosy prospects, however, the association with Vasco ended in bitter disappointment. The article explores the painstaking process from the first contacts between the building company and the municipalities in the late 1950s, to the eventual settlement in 1979.

Wegens problemen in de ondergrondse parkeergarage werd in Heerlen in 2011 het hele complex 't Loon ontruimd. Kort daarna werd besloten om een deel van het winkelcentrum af te breken. In januari 2014 zijn de gemeente Heerlen en de provincie Limburg het zelfs informeel eens geworden om het hele winkelcentrum te slopen. Dat is er uiteindelijk niet van gekomen.¹

In december 2019 is bekendgemaakt dat de wijk Rolduckerveld in Kerkrade op de schop gaat. De bedoeling is om ruim 400 woningen, die uit de jaren 1960 stammen, te slopen.²

Wat hebben 't Loon en het Rolduckerveld met elkaar gemeen? In de jaren 1960 zijn door de bouwmaatschappij Vasco woningen gebouwd in het Rolduckerveld.³ Ook het winkelcentrum is door dezelfde onderneming gerealiseerd. De bedoeling was om naar Amerikaans voorbeeld een shoppingcenter neer te zetten. Maar toen 't Loon zijn deuren in 1966 opende, had een aantal crediteuren van Vasco het faillissement aangevraagd en was de toekomst van de bouwonderneming ongewis. Vele honderden werknemers waren op dat moment al ontslagen. Voor de toenmalige Oostelijke Mijnstreek kwam die klap extra hard aan, omdat in dezelfde tijd veel arbeidsplaatsen verloren gingen als gevolg van de op 17 december 1965 door de minister van Economische Zaken, Joop den Uyl, aangekondigde mijnsluitingen. Daarnaast dreigden grote aantallen huizen niet afgebouwd te

1 https://nl.wikipedia.org/wiki/Shoppingcenter_%27t_Loon.

2 https://www.kerkrade.nl/wonen-en-leven/nieuws_3169/item/rolduckerveld-in-de-toekomst_9412.html.

3 In officiële stukken heette de maatschappij 'VascoMij', maar in de pers en de volksmond sprak men over 'Vasco'.

Hoogbouw in het Rolduckerveld, Hertogenlaan, ca. 1965. Collectie gemeentearchief Kerkrade.

worden, grote groepen huurders in de problemen te raken en de gemeente Heerlen in een financieel debacle terecht te komen.

De ondergang van Vasco was landelijk nieuws. De meningen over hoe het zo ver had kunnen komen, waren soms vlijmscherp. PvdA Eerste Kamerlid Hein Vos haalde in 1966 hard uit naar bedrijfsleidingen die missers maakten, waarbij ‘... soms fouten aan wandaden en misdaden grenzen. De geschiedenis van Teixeira de Matthos en de geschiedenis van Vasco in Heerlen leren ons hoever dit kan gaan’.⁴

Hoe had het zover kunnen komen bij Vasco? Vooral de rol die Vasco gespeeld heeft op de woningmarkt in de gemeenten Heerlen en Kerkrade is hier onderzocht. De betrokkenheid van de onderneming bij andere projecten zoals de N.V. Stadsverwarming Heerlen is buiten beschouwing gelaten. In de Limburgse en ook in de landelijke pers is er, zeker toen Vasco een affaire was geworden, veel aandacht aan besteed. Een Vasco-bedrijfsarchief is helaas niet achterhaald.

⁴ Handelingen Eerste Kamer 20 december 1966. Teixeira de Mattos was een Amsterdams bankiershuis dat al sinds 1822 bestond en in 1966 totaal onverwacht surseance van betaling had moeten aanvragen. Het was voor het eerst in decennia dat dit in Nederland met een bank was gebeurd.

Winkelcentrum 't Loon te Heerlen, 1968. Uit: *Come to South-East Limburg in the Netherlands*, Industrieschap Oostelijke Mijnstreek ed. (Heerlen: z.j. [1968]).

De woningmarkt na de Tweede Wereldoorlog

De start van de bouwonderneming Vasco moet gezien worden tegen de achtergrond van de ontwikkeling van de huizenmarkt in Nederland na de Tweede Wereldoorlog. Er was na de oorlog een enorme behoefte aan woningen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog waren er nauwelijks huizen gebouwd en waren heel wat huizen verwoest. Daarnaast was, zeker naar onze huidige maatstaven, de kwaliteit van de huizen vaak slecht. Door de babyboom steeg de vraag naar woonruimte enorm en wel zodanig dat de overheid zich gedwongen zag het ‘inwonen’ op te leggen. Dit betekende dat men gedwongen kon worden om andere mensen in huis te nemen.

Het belang van de overheid lag echter direct na de oorlog niet in de eerste plaats bij het herstel van de woningmarkt. Het algemeen economisch herstel had voorrang en dat hield in dat de aandacht en ook de financiële middelen vooral gingen naar het herstel van de infrastructuur, zoals wegen, spoorlijnen, havens en naar de bedrijven.

Mede als gevolg van de geleide loonpolitiek, waarbij van overheidswege was bepaald dat de lonen niet harder mochten stijgen dan de prijzen, was het voor het overgrote deel van de bevolking erg moeilijk om financieel geheel zelfstandig of met een lening in huisvesting te voorzien. Daarnaast bestond er over de aanpak van het probleem in de politiek een tegenstelling tussen de twee grootste partijen. De Katholieke Volkspartij (KVP) was voorstander van het eigen woningbezit in de betekenis dat de bewoner ook de eigenaar was. Iemand die zijn eigen woning bewoonde, garandeerde, in de visie van die partij, ook tot op grote hoogte een behoorlijk onderhoud. Het belangrijkste motief was echter dat zo'n woning een uitstekend spaarobject was, dat langdurig en stabiel sparen vereiste en tot vermogensvorming leidde. De Partij van de Arbeid (PvdA) daarentegen vond, vanuit haar socialistische achtergrond, dat het gemeenschappelijk bezit van woningen door tussenkomst van woningbouwverenigingen de voorkeur moest hebben. Voor mensen die weinig honkvast waren en in een zwakke of wisselvallige economische positie verkeerden, zag zij het eigen woningbezit eerder als een bezwaar, met name als iemand in verband met zijn werk moest verhuizen of wanneer iemand zijn financiële verplichtingen niet kon nakomen.

Om aan beide visies tegemoet te komen, werd in Nederland door de overheid het systeem van de woningwetwoningen en de premiekoopwoningen bedacht. De eerste categorie bestond uit woningen in het lagere huursegment en zij werden gebouwd door woningcorporaties met een voorschot van het Rijk. Dit bedrag moest door de corporaties in termijnen aan de overheid worden terugbetaald. De premiekoopwoningen waren woningen in verschillende categorieën (A, B, C of D) die door particulieren met financiële hulp van de overheid werden gebouwd. Omdat de financiële mogelijkheid van de overheid beperkt was, werd jaarlijks door de regering het contingent huizen vastgesteld, dat gebouwd mocht worden en dat was, afgezet tegen de woningnood, ieder jaar veel te laag.

Voor de lagere overheden werden met deze ellende geconfronteerd. De Limburgse gedeputeerde Lebens sprak op 14 januari 1959, bijna 14 jaar na het einde van de oorlog, tijdens een bijeenkomst, waar ook een aantal Zuid-Limburgse burgemeesters bij aanwezig was, dat de situatie ten aanzien van de woningbouw in de provincie niet gunstig was. Waren er in 1957 nog 8.176 woningen opgeleverd, één jaar later waren er dat slechts 6.850 en in 1959 was de bouw van slechts 3.700

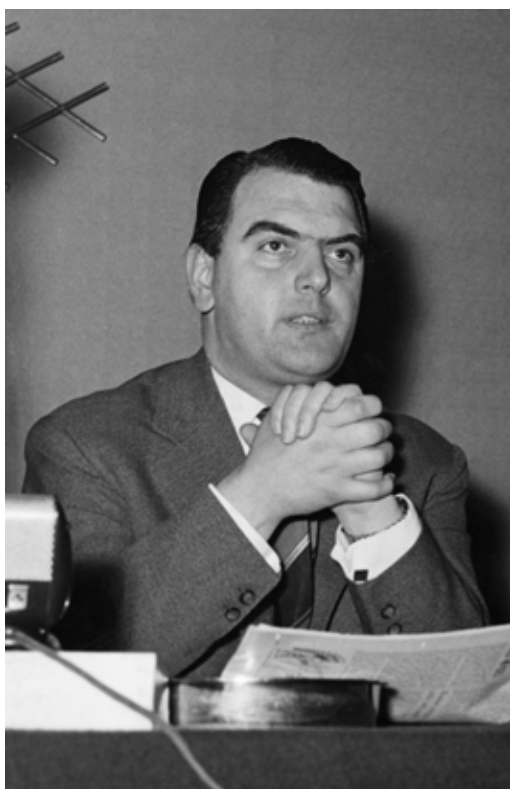
woningen toegewezen.⁵ Hoe groot de nood was, kwam tot uiting in een rapport van de Planologische Dienst van de provincie Limburg uit oktober 1958.⁶ Daarin was vastgesteld dat er vóór 1960 alleen al 12.000 krotwoningen vervangen dienden te worden, waarvan bijna 2.400 per direct. Om alle huisvestingsproblemen, zoals de onvrijwillige samenwoning, de krotwoningen en de bevolkingsgroei, enigszins redelijk op te kunnen vangen, moesten er minstens 8.000 woningen per jaar worden gebouwd. Uit de gegevens van Lebens bleek dat dit aantal in 1957 was gehaald, maar dat daarna de bouw weer was ingezakt. De huisvestingssituatie dreigde alleen maar slechter te worden.

Het zal niet verbazen dat de provincie en de gemeenten alles in het werk wilden stellen om de woningproblemen aan te pakken, vooral in de relatief dichtbevolkte Oostelijke Mijnstreek. Op deze markt deed Vasco in 1957 haar intrede. Toevallig was dat niet, omdat in 1956 en 1957 de toekenning van de te bouwen woningen per gemeente afhankelijk was gemaakt van de zogenaamde bouwcapaciteit. Het aantal vergunningen dat een gemeente kon krijgen, was afhankelijk van het aantal woningen dat zij kon realiseren. De gemeente Kerkrade dacht samen met Vasco in korte tijd veel woningen tot stand te kunnen brengen.⁷

De oprichting van Vasco

De VascoMij, de Verenigde Aluminium en Staalconstructie maatschappij N.V., was opgericht op 21 september 1956 met als doel 'het kopen en verwerken van aluminium, staal en andere metalen en bouwmaterialen, alsmede het bouwen, verkopen en verhuren van onroerende goederen en alles wat met de exploitatie van een soort gelijk bedrijf indirect of direct daarmee in verband stond, alles in de ruimste zin, waaronder het deelnemen in andere vennootschappen met gelijk of aanverwant doel'. De onderneming was gevestigd aan de Geleenstraat 21 te Heerlen. De aandelen waren gelijk verdeeld tussen Aannemersbedrijf Reumkens en N.V. Limburgsche Bouwmaatschappij.

- 5 Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL), 04.09 Provinciale Griffie van Limburg, inv.nr. 3566, Notulen van besprekingen met diverse partijen inzake de bouw van woningen. Verslag van bespreking op 14 januari 1959.
- 6 Planologische Dienst Provincie Limburg, Bijdragen tot de ruimtelijke ontwikkeling van Limburg, nummer 4, Woningvoorraad, Woningbehoefte, Woningproductie 1947-1975 (Maastricht oktober 1958) 41 en 42. Dit rapport was gebaseerd op de Woningtellingen van 31 mei 1947 en 30 juni 1956. Onzuiverheden uit de door de gemeenten aangeleverde gegevens, zoals vrijwillige samenwoning of mensen die zich in verschillende gemeenten inschreven als woningzoekenden, zouden hier niet in zitten.
- 7 Gemeentearchief Kerkrade (GAK), 101 Secretarie, Woningbouw 00000912-123, Brief van B en W Kerkrade aan G.S. van Limburg, 20 januari 1959.

Gied Joosten, de sterke man van Vasco Mij. Hier in actie als lid van het hoofdbestuur van de KNVB, bij een algemene ledenvergadering van de voetbalbond, Amsterdam, 26 januari 1957. Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Anefo/
Fotograaf onbekend.

Sedert 1937 was de eenmanszaak Reumkens ingeschreven in het Handelsregister. Eigenaar was Hendrik Hubert Laurens Reumkens uit Heerlen. Hij werd in 1953 hoofdaandeelhouder en hoofddirecteur van het in dat jaar opgerichte Aannemersbedrijf Reumkens N.V., terwijl P.J.H. Reumkens en J.H. Bogman medeaandeelhouder werden.

N.V. Limburgsche Bouwmaatschappij (L.B.M.) was opgericht in 1924 door M.N. Ramakers, architect te Sittard, J.H. Laeven, aannemer te Heerlen en J. Joosten, aannemer te Geleen. In 1929 waren Ramakers en Laeven uitgetreden en kwam de N.V. geheel in handen van de familie Joosten. In 1953 werden de statuten gewijzigd. Aandeelhouders waren voortaan naast vader Johannes Hendrikus Hubertus zijn drie zoons Egidius Maria Joosten, Johannes Marie Joseph Joosten en Gerard Jacques Joosten. Egidius 'Gied' Joosten werd de sterke man binnen het bedrijf.

De revolutionaire bouwmethode van Vasco kreeg veel publiciteit. Uit: Limburgs Dagblad 2 nov. 1957.

L.B.M. en Aannemersbedrijf Reumkens waren de oprichters en grootaandeelhouders van verschillende andere N.V.'s. Zo was L.B.M. ook eigenaar van Limburgse Aannemings Mij N.V. (L.A.M.) en samen met Reumkens van N.V. Panta Rhei '54. Deze laatste N.V. had tot doel 'de exploitatie van sportterreinen, inclusief het daarop realiseren van gebouwen, tribunes, het aanleggen van stadions en het bevorderen van sporten, die voor de exploitatie van een en ander dienstig waren', en was betrokken bij de betaald voetbalclub Fortuna '54. Daarnaast beheerden L.B.M. en Aannemersbedrijf Reumkens als vennootschap onder firma het Europahotel in het centrum van Heerlen, dat op 1 december 1958 werd overgedragen aan Vasco.⁸ Verder richtte Vasco samen met Jozef Gartner

8 Idem, Rapport opgesteld bij het onderzoek naar de financiële positie van Vasco door de burgemeester van Kerkrade d.d.14.3.1960. Hierin: een schema betreffende de onderlinge verhoudingen van de N.V.'s

Uit: Vrije Volk 18 nov. 1960

uit het Duitse Gundelfingen aan de Donau op 5 september 1958 Internationale Constructiebedrijven (I.C.B.) op. Zij waren ieder voor de helft eigenaar van de onderneming. Deze onderneming had tot doel onder andere het kopen, verkopen en verwerken van alle soorten bouwelementen in de ruimste zin, alsmede het fabriceren daarvan. Met name het produceren van aluminium buitenwanden voor woningen werd een specialiteit van het bedrijf. Hiermee was het in de jaren 1950 begonnen en Gartner is in de loop der jaren uitgegroeid tot een wereldspeler op het gebied van de 'Fassaden Bau'.⁹

De woningproductie stagneerde vaak als gevolg van de weersomstandigheden, met name in de winter. Vooral de afwerking van de woningen, zoals het stukadoren en schilderen hadden hier onder te lijden. Het gevolg was dat deze afwerkers vaak maar tien maanden van het jaar aan het werk waren. Het streven was erop gericht

der combinatie Reumkens-Joosten voor zover deze in de bouwsector gelegen zijn en een rapport over de aannemingscombinatie Reumkens-Joosten.

⁹ De firma Gartner was in 1868 als kleinen Schlösserwerkstatt begonnen en is thans (2021) een van de grootste gevelbouwers ter wereld, zie <https://josef-gartner.permasteelisagroup.com/about-gartner/history/>.

om hen het hele jaar door te laten werken. De door Gied Joosten gepropageerde Vasco-methode zou aan die bezwaren tegemoet komen.

Om de beoogde tijdwinst te behalen, moest er gewerkt worden met betonnen delen en wat werd genoemd aluminium 'screens'. Op de bouwplaats werd de bekisting gemaakt. Het beton werd in een afzonderlijke fabriek gereedgemaakt en door speciale rijdende cementmolens van drie kubieke meter inhoud naar de bouwplaats gebracht. Daar gleed het in een persleiding waarmee het werd vervoerd naar de plek, waar het betonnen skelet moest komen. Daarna werden deze skeletten met speciale 'screens' bekleed, die permanent de buitenwand bleven vormen. Deze aluminium 'screens' kwamen kant en klaar, voorzien van ramen en kozijnen uit de fabriek. Zo kon er het hele jaar verder worden gewerkt aan de binnenmuren, het sanitair en andere technische voorzieningen.¹⁰ Eerst in het Berenbos in Kerkrade en later op het industrieterrein De Beitel in Heerlen werden hiervoor de fabrieken gebouwd.

Vasco en de gemeente Kerkrade

Al vanaf 1952 bouwden L.B.M. en Aannemersbedrijf Reumkens voor de gemeente Kerkrade woningen volgens de 'traditionele' bouwmethode. Dat wilde zeggen dat alle losse bouwmaterialen naar de bouwplaats werden vervoerd, waar ze verwerkt werden. Aangezien in 1956 en 1957 bij de toewijzing van het bouwvolume door het Rijk aan een gemeente rekening gehouden werd met de bouwcapaciteit, was een snellere methode gewenst. Wilde een gemeente meer huizen bouwen, dan moest zij kunnen aantonen dat bouwondernemingen daartoe technisch in staat waren. De gemeente Kerkrade besloot in zee te gaan met de dochtermaatschappij van de aannemers L.B.M. en Reumkens: VascoMij.¹¹

Op 6 februari 1957 gaf ir. C.H. Kluiters, hoofdingenieur-directeur Volkshuisvesting van de provincie Limburg, in aanwezigheid van J.W.H. Frantzen, directeur van de vereniging Ons Limburg en E. Joosten van de N.V. Limburgsche Bouwmaatschappij in een besloten raadsvergadering van de gemeente Kerkrade een toelichting op het zogenaamde Vasco-systeem. Voorwaarden voor een succesvolle toepassing van het systeem waren dat het bouwrijp maken van het terrein, de aanleg van wegen, de water- en elektriciteitsvoorziening en de riolering vóór de aanvang van de bouw gereed waren. Volgens Kluiters had deze nieuwe methode de volle instemming van het departement van Volkshuisvesting. Het

¹⁰ Limburgsch Dagblad, 2 november 1957.

¹¹ RHCL, EAN 687, Vereniging Ons Limburg, doos 141, Brief van Ons Limburg aan GS van Limburg.

College van B en W wilde al het mogelijke doen om de voorwaarden in te willigen. Ook de aanwezige vertegenwoordiger van woningbouwvereniging Ons Limburg zag de methode wel zitten. Het concurrerende Duro-Coignet-systeem werd door Kluiters, die zowel de gemeente Kerkrade als de gemeente Heerlen adviseerde, afgeraden. Het werkte met zware onderdelen, die ook nog eens over een grote afstand moesten worden vervoerd.¹²

De medewerking van de woningbouwvereniging was voor de gemeente Kerkrade en ook voor Vasco van belang, omdat de landelijke overheid de financiële afhandeling van woningbouwprojecten liet lopen via de woningcorporaties. Ons Limburg zou samen met de gemeente de directievoering krijgen bij de eventuele nieuwe bouwprojecten. Naast een verhoging van de bouwproductie werd door het toepassen van de Vasco-methode ook de lokale ijdelheid gestreeld. Kerkrade werd op de kaart gezet wat de woningbouw betreft. In de gemeente werden voor het eerst in Limburg op fabrieksmatige wijze woningen gebouwd.

Nog geen twee weken na de presentatie door Kluiters ging de gemeenteraad akkoord met een *gentleman's agreement* tussen Kerkrade en Vasco. Voorwaarden waren wel dat de goedkeuring van hogere instanties zou worden verkregen en dat de gemeente alleen tot nakoming verplicht was, indien en zolang de woningen aan alle normale eisen bleken te voldoen.¹³ Het grote voordeel van zo'n overeenkomst was dat beide partijen, indien nodig, zonder veel plichtplegingen ervan af konden.

Op 7 mei deelde de gemeente aan de provincie mee dat zij voornemens was om van het Vasco-systeem gebruik te gaan maken. Gedeputeerde Staten gingen akkoord met de restrictie dat de verbintenis voor een periode van vijf jaren alleen betrekking zou hebben op de Vasco-methode en dat de aannemingscombinatie Reumkens-L.B.M. niet het alleenrecht kreeg voor de traditionele bouw.¹⁴

Over de financiële kant van het *agreement* is weinig bekend. Gelet op de toelichting bij het stuk en het onderzoek dat de burgemeester in 1960 liet instellen, kan worden afgeleid dat de gemeente de kosten van het bouwrijp maken voor haar rekening nam en Vasco de financiering van de woningen.

De verwachtingen waren hoog gespannen. De introductie van het Vasco-systeem moest voor de gemeente, zoals in het *agreement* overeengekomen, in de komende vijf jaren leiden tot een hogere woningproductie, korte opleveringstermijnen en dalende bouwkosten. Het volgende richtplan werd opgesteld. Eind mei 1957 zou in Holz gestart worden met de bouw van 169

12 GAK, 101 Secretarie, Woningbouw 00000912-123, Besloten raadsvergadering van 6 februari 1957, B en W aan de Raad, 15 februari 1957, en B en W aan GS, 7 mei 1957.

13 *Idem*, Raadsbesluit van 19 februari 1957.

14 *Idem*, GS aan B en W, 17 juni 1957.

woningen met een eventuele uitbreiding tot 256. Vervolgens in september 1957 circa 270 woningen in het Ehrensteinerveld. Tussen deze beide plannen zouden er nog 105 woningen komen in Hopel. Begin april zou begonnen worden met 190 woningen in Dentgenbach. Verder zouden er in 1958 tot en met 1960 circa 1.500 woningen worden gebouwd in het Rolduckerveld, terwijl voor 1961 een aanvang was gepland voor een bouwplan in 's Herenanstelerveld. Uit het schema bleek dat, wilde de continuïteit niet in gevaar komen, er zo spoedig mogelijk begonnen moest worden met het bouwrijp maken van het Ehrensteinerveld.¹⁵

In november 1957 bracht ir. Buskens, directeur-generaal van het ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting een bezoek aan Limburg om zich te oriënteren op de Vasco-methode. In gezelschap van mr. dr. F. Houben, commissaris der koningin in Limburg, ir. Kluiters en het gemeentebestuur van Kerkrade kreeg hij in het Kerkradse gemeentehuis een technische uitleg over de Vasco-methode door Joosten en Reumkens. Daarna bracht hij een bezoek aan het Berenbos.¹⁶

In de loop van 1958 deden zich echter al problemen voor. Het College van B en W maakte zich ernstig ongerust over de voortgang van de bouw, zo liet het aan de directievoerder van Ons Limburg weten. Herhaalde malen had Vasco bij monde van Joosten meegedeeld dat de eerste woningen in het Rolduckerveld uiterlijk 16 juni 1958 gereed zouden komen en dat daarna de overige woningen in een snel tempo opgeleverd zouden worden. Op 1 augustus waren echter slechts acht woningen gereed, terwijl gevreesd moest worden, gezien de stand der werkzaamheden, dat met de gehele oplevering nog drie maanden gemoeid zouden zijn. Dit was een overschrijding van de opleveringstermijn, die bij de traditionele bouw niet voorkwam en niet strookte met de afspraken uit het *agreement*. Een van de kernpunten van het *agreement* was juist een inkorting van de opleveringstermijnen. De gemeente werd op deze manier financieel nadeel berokkend. Zij had het geld voor de aanleg van wegen en het bouwrijp maken van de gronden geleend en moest daar aflossing en rente over betalen, terwijl er geen inkomsten tegenover stonden. Door de overschrijding ontstond ook een ernstige verstoring van de continuering in het toewijzingsbeleid van woningen.

De gemeente wilde op korte termijn worden ingelicht over de oorzaken van de vertraging, de maatregelen die een snelle oplevering mogelijk maakten en een regeling vanwege de door de gemeente in verband met de te late oplevering geleden financiële schade.¹⁷ Aan het einde van het jaar 1958 waren er in Kerkrade

15 *Idem*, B en W aan GS, 7 mei 1957.

16 *Limburgsch Dagblad*, 2 november 1957.

17 GAK, 101 Secretarie, Woningbouw 00000912-123, B en W aan de vereniging Ons Limburg te Valkenburg, 5 september 1958.

slechts 265 nieuwe woningen gereedgekomen, terwijl dat er in 1957 met uitsluitend de traditionele bouw 494 waren. Dit was bijzonder pijnlijk, omdat het aantal woningzoekenden in dat jaar was gestegen van 2.206 naar 2.586 en het aantal urgentiegevallen was verdubbeld.¹⁸ Maar Vasco, beter gezegd Ons Limburg, beloofde beterschap. De vertraging had alles te maken met de introductie van de nieuwe bouwmethode. De aanloopproblemen waren verholpen en voortaan zou de bouw-tijd nog maar de helft gaan bedragen van de traditionele bouw. Ter ondersteuning van die stelling maakte Ons Limburg een vergelijking tussen de plannen in Kerkrade met de op dat moment 668 woningen die volgens de traditionele bouwmethode in Heerlen werden gerealiseerd. In Kerkrade zouden de woningen in 12 maanden worden gerealiseerd, terwijl men daarvoor in Heerlen, maar ook elders zoals in Maastricht of Geleen, de dubbele tijd nodig had. Per 1 november 1959 zouden alle geplande 654 woningen in Kerkrade voor bewoning gereed zijn. Mocht de datum toch worden overschreden, dan zou Vasco, mits er geen overmacht in het spel zou zijn, het financiële verlies van de gemeente voor haar rekening nemen. Kortom, de Vasco-methode had, volgens Ons Limburg, voor de gemeente in velerlei opzicht aanmerkelijke voordelen.¹⁹

In werkelijkheid kon Vasco niet sneller bouwen vanwege vertragingen in de aanlevering van de aluminium 'screens'. Aanvankelijk moesten die uit Duitsland worden aangevoerd. De grote productie moest plaatsvinden bij de ICB, Internationale Constructiebedrijven. Deze fabriek, gevestigd op het industrieterrein De Beitel te Heerlen werd pas eind 1958 opgestart en kende grote aanloopproblemen, zodat zij pas eind 1960 volgens de oorspronkelijke opzet draaide. Hierdoor waren er lang te weinig aluminium ramen beschikbaar.²⁰

Het bleef dus tobben. De gemeente stelde bij meerdere controles vast dat Vasco zich niet hield aan het bestek en de opleveringstermijnen maar niet in acht kon nemen. Van overmacht kon geen sprake zijn, lieten B en W in november 1959 aan Ons Limburg weten, omdat de uitwerking van de bouwmethode volgens de informatie van Vasco een gunstige ontwikkeling had doorgemaakt en de weersomstandigheden nog nooit zo goed waren geweest als in dat jaar. De gemeente verzocht daarom om het financiële verlies in verband met 340 woningen in het Ehrensteinerveld per 1 november in wekelijkse termijnen aan de gemeente over te maken.²¹ Daarbij kwam dat er in juni 1960 geruchten in omloop waren over betalingsmoeilijkheden van Vasco. Sommige leveranciers zouden niet meer

18 *Idem*, B en W aan GS, 20 januari 1959.

19 *Idem*, Nota van Ons Limburg aan B en W, 12 januari 1959.

20 *Idem*, Nota Stadsontwikkeling voor B en W, 2 september 1960.

21 *Idem*, Brief B en W aan Ons Limburg, 7 februari 1959.

leveren en er werd een faillissement verwacht. Burgemeester Theo Gijsen liet inlichtingen inwinnen over de liquiditeitsproblemen en daaruit was gebleken dat die problemen betrekking hadden op grote projecten in Heerlen en dat die door bemiddeling van de Middenstandsbank waren opgelost. Van leveranciers die niet meer aan Vasco wilden leveren, was niets gebleken. De geruchten waren verspreid door iemand, die bij Vasco was ontslagen.²² De problemen rond de aluminiumlevering kwamen niet in beeld.

Bij de gemeente namen de irritaties toe. Vasco verdedigde zich door te stellen dat voor meer dan 300 woningen de gemiddelde opleveringstermijn werd gehaald. Dit stuitte de Dienst Stadsontwikkeling tegen de borst. De dienst wilde niks weten van gemiddelden. Daar was nooit sprake van geweest. Op een afgesproken datum moesten alle woningen opgeleverd zijn. Bovendien rekende de dienst B en W voor dat de berekening van Vasco over de gemiddelde opleveringsdatum niet klopte. Zelfs bij de berekening van de gemiddelden was de termijn nog met vier maanden overschreden.²³

De groeiende ontevredenheid bij de gemeente Kerkrade spitste zich eind 1960 toe op een complex van 200 woningen in het Rolduckerveld. Vasco wilde dat realiseren voor een bedrag van 3.387.000 gulden, maar de gemeente wilde niet verder gaan dan 3.180.000 gulden. Toen beide partijen het niet eens konden worden werd op 16 januari 1961 gezamenlijk besloten het gentleman's agreement te verbreken. Vasco maakte de in Kerkrade in aanbouw zijnde woningen af, waarvan de laatste in april 1962 werd opgeleverd.²⁴

De band met Kerkrade was hiermee verbroken, maar inmiddels had Vasco ook in Heerlen voet aan de grond gekregen.

Vasco en de gemeente Heerlen

De garantie

Er waren in Heerlen in 1958 3.000 woningzoekenden en bovendien moesten er nog 1.000 oude woningen worden vervangen in een gemeente met rond de 70.000 inwoners. Een aanzienlijk deel van die bevolking was als gevolg van de geboortegolf na de oorlog jong en moest zich nog op de woningmarkt melden, terwijl de mijnbouw nog steeds mensen van elders aantrok.²⁵

22 *Idem*, Memorandum van de gemeentesecretarie over Vasco, 1 juni 1960.

23 *Idem*, Nota Stadsontwikkeling voor B en W, 2 september 1960.

24 RCHL, EAN 687, Vereniging Ons Limburg, doos 141, Brief van Ons Limburg aan GS van Limburg.

25 B en W Heerlen in de raadsvergadering van 16 december 1958.

Naast het in de stad gevestigde bedrijf van Reumkens was L.B.M., het bouwbedrijf van Joosten, ook actief in Heerlen. In oktober 1949 was de bouw van 42 woningen in Meezenbroek aan het bedrijf gegund.²⁶

Samen hadden Joosten en Reumkens in 1958 in Heerlen een visitekaartje afgegeven. Aan de Geleenstraat hadden ze in opdracht van Vroom en Dreesmann een zeer groot warenhuis neergezet. Bij de opening gold dit als een van de modernste van Europa. Boven het warenhuis hadden ze het acht verdiepingen hoge Europahotel gerealiseerd. Een modern hotel waar Heerlen als centrum van de steeds maar groeiende Mijnstreek zo'n behoefte aan had. Daarnaast waren Joosten en Reumkens bezig om aan de Kerkraderweg een modern sportcomplex uit de grond te stampen. Centraal daarin lag een ultramodern voetbalstadion dat meer dan 20.000 toeschouwers kon herbergen. In september 1958 werd de bouw van de nieuwe schouwburg in Heerlen onderhands gegund aan Vasco.²⁷ Net vóór zijn pensionering op 1 juli 1962 kon burgemeester Marcel van Grunsven het qua inhoud grootste theater van het land in gebruik nemen. Heerlen had eindelijk de cultuurtempel waar het in de ogen van de burgemeester als centrum van de Mijnstreek recht op had.

In de loop van 1958 zijn er verschillende gesprekken gevoerd tussen de gemeente Heerlen en Vasco. Deze besprekingen hebben bij deze gemeente, net als bij de gemeente Kerkrade, de mening doen postvatten dat via het Vasco-systeem de woningnood in vrij korte tijd verlicht kon worden.²⁸ Op 16 oktober 1958 lieten B en W van Heerlen aan Gedeputeerde Staten weten dat Vasco, naast een aantal woningwetwoningen, over een periode van 4 à 5 jaar zo'n 2.000 à 3.000 voor de verhuur bestemde premiewoningen wilde bouwen. Dit was opmerkelijk, omdat premiewoningen niet voor de huursector waren bestemd. Het gemeentebestuur realiseerde zich dat daar wel nog een oplossing voor moest worden gezocht.

Alle woningen zouden worden gerealiseerd volgens het Vasco-systeem. De gemeente had samen met Vasco ambitieuze plannen: op een snelle en afdoende wijze de woningnood te lenigen, gerieflijke en royale woningen te bouwen tegen een aanvaardbare en redelijke huurprijs, de stichtings- en exploitatiekosten zo laag mogelijk te houden, blijvend researchwerk te verrichten ten einde het woongerief nog hoger op te voeren, de bouw te vereenvoudigen door mechanisatie en tenslotte een nieuwe industrie te vestigen, die gebaseerd was op de bouw van objecten volgens het Vasco-principe. Vasco van zijn kant wilde niet alleen veel woningen

26 Limburgsch Dagblad, 20 oktober 1949.

27 Gemeentearchief Heerlen (GAH), inv.nr. 11159, Kort verslag van de bespreking van de Raad, voorafgaand aan de raadsvergadering van 11 september 1958.

28 Gemeenteblad Heerlen uit 1959. Exacte datum niet vermeld.

bouwen in Heerlen, maar de Mijnstreek ook als uitvalsbasis gaan gebruiken voor woningbouw buiten Limburg en voor export naar landen van de Euromarkt.

Het bouwbedrijf moest bij een project van deze omvang aanzienlijke bedragen investeren. Bij woningwetwoningen nam de rijksoverheid de financiering voor haar rekening. Bij de premiebouw keerde zij slechts een premie uit om particulieren te stimuleren om een eigen woning te laten bouwen. Omdat de gemeente twijfels had of de benodigde bedragen door particulieren opgebracht konden worden, was zij bereid om in het financieringsplan voor hoogstens 3.000 woningen rente en aflossingen gedurende 30 jaren te garanderen. De garantie zou beperkt blijven tot 680 gulden per woning per jaar of te wel een kleine 57 gulden per woning per maand. Aangezien de laagste huren van de te bouwen woningen 64 gulden per maand gingen bedragen, zou de gemeente weinig financieel risico lopen. De gemeente wilde gemachtigd worden de woningen zelf te verhuren, indien zij op de borg zou worden aangesproken. Alleen als grote aantallen woningen leeg kwamen te staan, zou de gemeente een risico lopen. Voor de gemeente woog zwaar dat er in de regio geen sprake was van private partijen die op grote schaal investeerden in de bouw van woningen voor de verhuur. Investeerders van buiten de provincie zouden door de garantie worden overgehaald om dat wel te doen. En daarnaast zou er met de Vasco-methode een nieuwe industrie haar intrede doen in de Mijnstreek.²⁹

De Heerlense plannen stuitten op bezwaren van de gemeente Kerkrade. B en W van deze gemeente stelden dat zij geconfronteerd waren met de aanloopproblemen van de Vasco-methode. Daardoor was de bouwproductie in de gemeente achtergebleven. Heerlen en andere gemeenten gingen nu profiteren van de ervaringen die Vasco in Kerkrade had opgedaan, zeker als zij ook mochten worden toegepast bij de premiebouw. Kerkrade wilde niet gestraft worden, omdat de gemeente eraan had meegewerkt om een nieuwe bouwmethode van de grond te krijgen. Voor de gedragen lasten wilde de stad worden gecompenseerd met een hoger bouwvolume.³⁰

Het College van G.S. moest het plan voorleggen aan de minister, omdat premiebouw in principe een taak van particulier initiatief was. Ook de minister had aanvankelijk ernstige bezwaren tegen de Heerlense plannen. Hij achtte het in beginsel onjuist dat gemeenten of woningcorporaties de bouw op basis van de zogenaamde premiereregeling zelf ter hand namen of, met andere woorden, dat zij de risico's van de particuliere exploitant geheel of gedeeltelijk voor hun rekening namen. Dit tastte het begrip 'particuliere bouw' aan. Van de andere kant was

29 GAH, inv.nr. 9242, B en W aan GS van Limburg, 16 oktober 1958.

30 GAK, 101 Secretarie, Woningbouw 00000912-123, Brief van B en W Kerkrade aan GS.

hij verheugd dat er een industriële bouwmethode toegepast zou gaan worden voor de particuliere sector. Alles afwegende was hij bereid een uitzondering te maken ten behoeve van het Vasco-project en in dit geval geen bezwaar te maken tegen het garanderen van rente en aflossing van de aangetrokken gelden, zoals de commissaris der Koningin Houben tijdens een bespreking op 17 februari 1959 in het gouvernement in Maastricht kon meedelen.³¹

Vasco wilde groots en snel handelen. Joosten wilde in Heerlen op het industrieterrein De Beitel een fabriek opzetten met een jaarcapaciteit van 10.000 woningen. In zijn ogen was dat niet onrealistisch, omdat in Duitsland door de combinatie Eurobouw en Internationale Constructie Bedrijven al een capaciteit van 20.000 woningen werd gerealiseerd. Na de eerste aanloopperiode van de fabriek was er een grote mate van spreiding mogelijk. Hij dacht al in de richting van Eindhoven en Brussel. Met de plannen moest, volgens Vasco, snel worden begonnen, omdat de beton- en aluminiumwerkers, die op dat moment in Kerkrade actief waren binnen hooguit twee maanden zonder werk kwamen te zitten. In Heerlen dacht Vasco eraan om op korte termijn met zo'n 460 woningwetwoningen te beginnen.³²

Ook de gemeente had haast, want zij wilde dat 15 jaar na de oorlog de woningnood eindelijk verlicht zou worden. De minister had toestemming verleend voor de bouw van 3.000 woningen in de Mijnstreek. Vasco was ook met andere gemeenten in gesprek. Heerlen wilde echter zo veel mogelijk toewijzingen binnenhalen. Er moest dus snel gehandeld worden. De raadscommissie voor Geldelijke Aangelegenheden adviseerde om in te stemmen met de bouw van vier keer 300 woningen en daarna zou dit kunnen worden uitgebreid tot 3.000.³³ De gemeente was ervan overtuigd dat de voordelen van de bouw met de Vasco-methode alleen behaald zouden worden wanneer er aan ettelijke honderden woningen tegelijk gewerkt kon worden.

Op 13 april 1959 nam de raad van de gemeente Heerlen het principebesluit om zich garant te stellen voor de bouw van ten hoogste 3.000 woningen in een periode van vijf jaren, waarbij voor de bouw van 300 woningen telkens een afzonderlijk raadsbesluit nodig was. Dit laatste onderdeel van het besluit werd eigenlijk al meteen losgelaten, omdat de gemeente zich direct garant wilde stellen voor 1.200 woningen. De garantie mocht voor een annuïteit per jaar en per woning niet meer bedragen dan 680 gulden met een looptijd van maximaal 30

31 RHCL, 04.09 inv.nr. 3566, Verslag van de bespreking (14.1.1959) inzake de bouw van woningen in het Vasco-systeem.

32 *Idem*, Bespreking met de heer Joosten van Vasco op 21 januari 1959.

33 GAH, inv.nr. 9245, Verslag van de vergadering van de Commissie voor Geldelijke Aangelegenheden, 25 maart 1959.

jaar. Als zekerheid had de gemeente bedongen dat de gelden geblokkeerd werden bij de Middenstandsbank. Pas als Vasco schriftelijke huurovereenkomsten kon overleggen, konden B en W toestemming geven om de gelden te deblokken. Vasco moest de bouw dus voorfinancieren. Daarnaast kon de gemeente, wanneer Vasco in gebreke zou blijven, zonder enige formaliteit de woningen verhuren tegen de geldende huurprijzen en de huurbedragen zelf innen. Bezwaren in de gemeenteraad richtten zich niet tegen eventuele risico's verbonden aan de garantie, maar tegen het feit dat de huurprijzen nog niet definitief bekend waren. De vermoedelijke huurprijs van 80 tot 85 gulden per maand achtte men te hoog. Ook was men bevreesd voor een monopolie van Vasco waardoor andere aannemers in het nauw zouden komen. Wat de financiële risico's betrof, liet de meerderheid zich overtuigen. Het risico lag in eerste instantie bij Vasco. Als die niet aan de financiële verplichtingen kon voldoen, kon de gemeente de woningen zelf verhuren. Pas als een groot aantal woningen niet verhuurd zou worden en die kans achtten B en W gering, dan pas zou het plan voor de gemeente slecht uitpakken.³⁴

Op 13 april 1959 ging de raad ermee akkoord zich in principe garant te stellen voor leningen voor 3.000 woningen en voor de eerste 300 woningen werd de garantie meteen afgegeven. Een jaar later werd op 7 juni het besluit genomen dat de gemeente zich garant stelde voor negen hypotheke die Vasco aanging voor een totaalbedrag van 18.600.000 gulden voor de financiering van de bouw van tenminste 1.404 premiewoningen.³⁵

Er werden in de raad nauwelijks kritische vragen gesteld. Zoals verderop duidelijk wordt, bleek de voorfinanciering al heel gauw bij het hele Vasco-project het grote knelpunt te zijn.

Wethouder van Geldelijke Aangelegenheden, H. J. Schutgens, deelde zuinig mee dat de wijze van financiering door Vasco hem onbekend was.³⁶ Eerder had hij al een opmerkelijke uitspraak gedaan. 'Het recht op inzage van boeken enz., voordat de gemeente terzake van de garantie wordt aangesproken, is niet normaal'.³⁷ Hij vond het klaarblijkelijk niet nodig dat de gemeente alvorens zich garant te stellen, eerst eens bekeek hoe Vasco er financieel voor stond. Slechts een paar raadsleden waren kritisch over de gang van zaken. J. v.d. Woude wees erop dat van de geplande woningen op 7 juni 1960 er nog geen enkele klaar was. Zijn collega C.E.P.M. Raedts betreurde het dat, als gevolg van het besluit uit 1959, er achter het

34 Besluit gemeenteraad Heerlen, 13 april 1959.

35 Raadsbesluit van 7 juni 1960.

36 GAH, inv.nr. 9243, Notulen van de vergadering van de commissie voor Geldelijke Aangelegenheden, 30 mei 1960 en vergadering van de commissie voor Publieke Werken en Volkshuisvesting, 31 mei 1960.

37 *Idem*, inv.nr. 9245, Verslag van de vergadering van de commissie voor Geldelijke Aangelegenheden, 25 maart 1959.

hele project geen punt kon worden gezet. Behalve zakelijke, had hij ook esthetische bezwaren. De Vasco-methode kon niet anders dan tot monotone bouw leiden.³⁸

De houding van de wethouder kan achteraf niet anders als onthutsend worden gekwalificeerd. De gemeente ging voor grote bedragen in zee met een partner, die zij op financieel gebied niet had doorgelicht. Zij had geen flauw benul of Vasco de grote bedragen, die nodig waren voor de voorfinanciering, wel kon opbrengen. Dit zou zich dan ook heel snel wreken.

De problemen

Vasco wilde dus snel en vooral veel bouwen. Er ontbrak echter een behoorlijk marktonderzoek en ook op financieel gebied bleek alles al gauw een maat te groot voor Vasco. Al heel snel moest de eerste reddingsboei worden uitgegooid. Op 3 oktober 1960 heeft er een bijeenkomst plaatsgevonden tussen Vasco en de bouwmaatschappij N.V. Melchior uit Maastricht.³⁹ Er werd bekeken of Melchior om financiële redenen niet kon aanschuiven bij het Vasco-project. Door Melchior was er voorafgaand aan het gesprek wél een degelijk onderzoek gedaan. Hieruit was gebleken dat in Heerlen slechts 15,4 procent van de woningzoekenden bereid was om een huur van meer dan 60 gulden te betalen. Daadwerkelijk betaalde in 1960 maar 2,8 procent van de huurders in Heerlen meer dan die 60 gulden. Tussen 1946 en 1956 waren in Heerlen 1.900 arbeiderswoningen gebouwd met een gemiddelde maandhuur van 38 gulden. De kans dat bewoners uit deze relatief jonge panden zouden overstappen naar nieuwe woningen, waarvan de huur tegen de 100 gulden ging bedragen, werd zeer klein geacht. Zeker als men deze huur afzette tegen het gemiddeld weekloon van een arbeider.⁴⁰ Op grond van dat onderzoek werd in die bijeenkomst gesteld dat er in Heerlen voor de beoogde periode maximaal 500 nieuwe woningen verhuurd konden worden. Het aantal van 3.000 werd alleen realistisch gevonden als dit contingent zou gelden voor een groter gebied, bijvoorbeeld heel Limburg. Daarnaast werden er vraagtekens geplaatst bij de door Vasco gehanteerde kostprijs voor de woningen. De opstellers van het rapport vonden die met 20.000 gulden erg laag. Een eenvoudige rekensom leerde dat de garantie van de gemeente ter grootte van ruim 18 miljoen voor 1.404

38 *Idem*, inv.nr. 9243, Notulen van de vergadering van de commissie voor Geldelijke Aangelegenheden 30 mei 1960 en vergadering van de commissie voor Publieke Werken en Volkshuisvesting, 31 mei 1960.

39 GAH, inv.nr. 9303, Rapport over de projecten bevattende de bouw van 3.000 woningen volgens de door de VascoMij N.V. te Heerlen ontwikkeld systeem. Het rapport was opgesteld naar aanleiding van een bijeenkomst op 3 oktober 1960.

40 In 1954 bedroeg het gemiddeld weekloon in de mijnbouw 81,07 gulden. Voor niet op de mijn werkende arbeiders 70,70 gulden. Serge Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg* (Hilversum 2011) 232.

woningen ontoereikend was. Het gegarandeerd bedrag per woning bedroeg 13.200 gulden. Op de garantie was geen tussentijdse hypothecaire financiering mogelijk, omdat volgens de geldschietters niet de zekerheid bestond dat de woning ook werd afgebouwd. Dat Vasco naast de gegarandeerde leningen zelf ook een gedeelte moest financieren zal hierbij ongetwijfeld een rol hebben gespeeld. Zij gingen niet verder dan de zekerheid die de gemeente hun bood. Als Vasco, respectievelijk Joosten volledige openheid van zaken zouden geven – en daar werd door Melchior aan getwijfeld – dan was die misschien bereid om mee te werken.

Volgens de eigen gegevens moest Vasco per woning 2.500 gulden eigen middelen beschikbaar stellen, maar volgens Melchior was dit bedrag veel te laag.⁴¹ Op basis van de calculatie van Vasco zou alleen al bij 1.404 woningen de eigen investering zo'n 3,5 miljoen gulden moeten bedragen. Dit bedrag zou volgens de Maastrichtse aannemer in werkelijkheid verre van voldoende zijn. Hij wilde het er niet eens over hebben als ervan uit moest worden gegaan dat op deze wijze 3.000 woningen moesten worden gebouwd. De conclusie was duidelijk. Het plan voor de 1.404 woningen was voor een aannemer op deze wijze veel te riskant en het plan met 3.000 woningen was onrealistisch. De geldgevers waren gedekt door de gemeentegarantie en de gemeente kon op haar beurt betalingen, die voor haar voortvloeiden uit de garantie verhalen op Vasco. Alle lasten kwamen op de schouders van de aannemer. Alleen na een grondige herziening was Melchior bereid om eventueel in te stappen.⁴²

Een jaar nadat de gemeente Heerlen zich garant had gesteld voor de leningen, bleek Vasco dus al in grote financiële problemen te verkeren. De N.V. Melchior had wel gedaan wat bij Vasco en de gemeente ontbroken had: een adequate risicoanalyse.

De oplossingen

Een van de eisen van Melchior was dat de overeenkomst met de gemeente versoepeld moest worden en wel zodanig dat niet alle risico's bij de aannemer terecht kwamen. Om aan die eis tegemoet te komen, kwam er een maand na het verschijnen van het rapport-Melchior een aanvulling op het raadsbesluit uit 1959. De hypotheekakte kon reeds worden opgemaakt en ondertekend, voordat het betreffende woningcomplex gereed was. Voorwaarde was wel dat geen gelden

41 Tegenover een kostprijs van 20.000 gulden stonden de lening van 13.100 gulden, een Rijkspremie van 4.000 gulden, een vergoeding voor de mijnschade van 400 gulden. Bleef over een bedrag van 2.500 gulden.

42 GAH, inv.nr. 9303, Rapport over de projecten bevattende de bouw van 3000 woningen volgens de door de VascoMij N.V. te Heerlen ontwikkeld systeem. Het rapport was opgesteld naar aanleiding van een bijeenkomst op 3 oktober 1960.

werden uitbetaald, voordat burgemeester en wethouders schriftelijk hadden verklaard, dat het betreffende aantal nader aan te duiden woningen voldeed aan de vereisten welke voor de garantie waren gesteld, namelijk bewoond of verhuurd zijn.⁴³ Deze wijziging was in de verste verte niet wat in de ogen van Melchior moest gebeuren. Vasco moest gewoon de schriftelijke huurcontracten aan de gemeente blijven overleggen, waarna deze opdracht gaf de blokkering van de bedragen op te heffen. Voor Melchior moet deze wijziging niet meer dan een cosmetische operatie zijn geweest. Het bedrijf haakte af om pas eind 1966 weer in het Vasco verhaal op te duiken.

Eind 1961 ging de gemeente ermee akkoord de financieringsproblemen wat te verlichten. De gemeenteraad besloot om gelden in verkorte termijnen beschikbaar te gaan stellen. Iedere keer als een fase in de bouw was voltooid, zoals het gereedkomen van het betonskelet, mocht er een bepaald percentage worden uitbetaald.⁴⁴ De rente en aflossing per woning en per jaar waren in 1959 gesteld op 680 gulden, maar als gevolg van de gestegen kosten waaronder de lonen, werd dit bedrag in 1962 verhoogd naar 810 gulden en een jaar later naar 827 gulden. Eind 1965 zou de gemeente garant staan voor gemiddeld 864 gulden per woning, terwijl daar een gemiddelde huuropbrengst tegenover stond van 1.200 gulden per jaar per woning. Huizen werden opgeleverd, maar voor nieuwe woningen moesten er door Vasco steeds financieringsmiddelen worden aangetrokken, omdat het geïnvesteerde kapitaal niet meteen werd terugverdiend en er wel eigen kapitaal in de nieuw te bouwen woningen moest worden geïnvesteerd. Het gevolg was dat de gemeenteraad besloot de garantie te verhogen. In april 1962 was de garantie 20.600.000 gulden en had betrekking op 1.313 woningen.⁴⁵ In november van dat jaar werd nog eens voor 131 woningen een garantie aangegaan, zodat het totaal kwam op 22.600.000 gulden en 1.444 woningen. Het betrof 843 eengezinswoningen op Vrieheide, 256 flatwoningen eveneens op Vrieheide en 345 flatwoningen in 't Loon.⁴⁶ De laatste twee besluiten werden door de gemeenteraad zelfs zonder beraadslagingen en zonder hoofdelijke stemming genomen.

43 Besluit gemeenteraad Heerlen, 28 november 1960.

44 Besluit gemeenteraad Heerlen, 11 december 1961: 30 procent wanneer het betonskelet gereed was, 25 procent wanneer het metsel- en stukadoorwerk gereed was, 25 procent wanneer alleen de glasbezetting, behang- en schilderwerk nog moesten worden uitgevoerd, 15 procent wanneer de woning voor bewoning gereed was, 5 procent wanneer de woning geheel voltooid was.

45 Besluit gemeenteraad Heerlen, 9 april 1962.

46 Besluit gemeenteraad Heerlen, 5 november 1962.

Eengezinswoningen van Vasco te Vrieheide, circa 1968. Privé-archief Peter Sigmond met dank aan de erven Sigmond en Roy Bertholet.

De ondergang

Voor Vasco waren de bouwplannen in Heerlen vanaf het begin te hoog gegrepen. Het bedrijf moest de grote aantallen woningen voorfinancieren. Pas als een gedeelte van een woning gereed was, kwam er hypotheekgeld vrij, maar het bedrijf moest wel de hele tijd rente en aflossing betalen. Vertraging in de bouw vergrootte de problemen nog. Het bedrijf moet financiële gaten gevuld hebben door nieuwe gaten te creëren.

Ondanks het rapport-Melchior stelde de gemeente zich in 1963 nog eens garant voor 444 woningen in Welten.⁴⁷ Aan het einde van dat jaar stond zij daarmee garant voor leningen ten bedrage van 32 miljoen gulden, niet bij negen, maar bij elf geldschietters.⁴⁸ De woningen in Welten werden gefinancierd met een lening bij het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds. Daarnaast was er nog een lening afgesloten bij de N.V. Rotterdamsche Verzekerings-Sociëteiten.

47 Notulen B en W Heerlen, 3 september 1963.

48 GAH, inv.nr. 9261A, Overzicht van de geldschietters en de bedragen, 25 oktober 1966.

Bouwplannen voor het aantal woningen werden voortdurend gewijzigd. Zo was het in 1963 onduidelijk wanneer een flatblok in Vrieheide van 32 woningen kon worden gerealiseerd, omdat er problemen waren over het verwerven van de grond. Het geld voor deze woningen stond wel al sinds 1961 op een geblokkeerde rekening. Vasco betaalde al die tijd rente en aflossing, terwijl het volstrekt onduidelijk was of en wanneer de woningen gebouwd werden.

De nood bij Vasco werd steeds groter. De onderneming bleek voor grote bedragen tweede en derde hypotheek te hebben afgesloten en zij begon de betalingstermijnen aanzienlijk te overschrijden.⁴⁹ Het is onduidelijk hoe de onderneming erin is geslaagd om deze hypotheek af te kunnen sluiten. In de financiële wereld moeten de gesprekken met en het uiteindelijk afhaken van Melchior niet onopgemerkt zijn gebleven. Gingen de financiers ervan uit dat als gevolg van de babyboom de vraag naar woningen sterk zou gaan stijgen en daarmee ook de prijzen?

Vasco verkeerde in 1963 in acute liquiditeitsproblemen. De gemeente verwachtte, misschien was het ook wel hoop tegen beter weten in, dat de problemen bij Vasco zouden zijn opgelost als alle geplande woningen klaar waren en verhuurd. Zij verwachtte dat Vasco onder de huidige omstandigheden niet meer kon rekenen op een kredietvermeerdering door de bank.⁵⁰

Om verlichting te brengen en in de hoop dat het hele Vasco-project daarmee overleefd kon worden, besloot de gemeente een overbruggingslening van 5.000.000 gulden met een looptijd van drie jaren te verstrekken.⁵¹ Bovendien werden 28.000 vierkante meter grond in 't Loon van Vasco gekocht voor 2,8 miljoen.⁵² Het is niet duidelijk of dit grond was, die de gemeente in 1959 voor 600.000 gulden aan Vasco had verkocht.⁵³ De lening van 5.000.000 gulden was bedoeld om Vasco drie jaren de tijd te geven om financieel orde op zaken te stellen. Uit betalingsachterstanden bij de Gemeentebedrijven Heerlen en de Stadsverwarming Heerlen bleek echter dat de financiële positie van Vasco zwak bleef.

Het was duidelijk geworden dat de risico's van het aangaan van de garanties veel groter was dan men bij het begin had gedacht. De gemeente werd gedwongen om het bedrijf overleefd te houden. Waarschijnlijk om de indruk te wekken dat alles goed zou komen, greep directeur Joosten naar een middel dat hij al eerder had ingezet: de excursie. Net als in 1958 bood hij in de zomer van 1963 het gemeente-

49 *Idem*, inv.nr. 9253, Hoofd van de Afdeling Financiën van de gemeente Heerlen aan B en W 15 oktober 1963.

50 Nota van de afdelingen Volkshuisvesting en Financiën aan B en W, 21 november 1963.

51 GAH, inv.nr. 9245, *Gemeentebled Heerlen*, 27 juni 1966.

52 Notulen B en W Heerlen, 7 januari 1964.

53 Notulen B en W Heerlen, 25 maart 1959.

bestuur een rondtoer aan door Heerlen langs de Vasco-projecten. De tocht eindigde op De Beitel met een bezoek aan de International Constructiebedrijven, die, volgens Joosten, op een 20 hectare groot perceel nog gingen uitbreiden.⁵⁴ Eveneens in 1963 richtte Vasco in Aken een dochteronderneming op: VascoBau GmbH.⁵⁵ Nog weer een jaar later kocht Joosten een helikopter, die hij door een privépiloot liet besturen.⁵⁶ Op 20 augustus 1965 gaf Joosten in het Grand Hotel in Heerlen een toelichting op een nieuw miljoenenproject, dat al jaren in de lucht hing. Binnen een jaar ging Vasco aan 't Loon een groot shoppingcentrum realiseren met daarnaast een torenflat met 54 woningen.⁵⁷ Het beeld dat in tien jaren was ontstaan van Joosten de alleskunner, die alles wat hij aanraakte in goud deed veranderen, moest in stand worden gehouden.

Inmiddels was in 1964 de opvolger van burgemeester van Grunsven, Charles van Rooy, naar Maastricht vertrokken, waar hij commissaris der Koningin werd. Frans Gijzels werd de nieuwe burgemeester. Hij erfde het Vasco-dossier en zou jarenlang bezig zijn om de schade voor de gemeente te beperken.

Op 15 april 1966 betaalde Vasco de lening van 5.000.000 gulden terug aan de gemeente. Het geld bleek geleend te zijn bij het bankiershuis Van Lanschot. De financiële positie van Vasco was dus niet verbeterd. In 1963 had de regering de geleide loonpolitiek losgelaten, hetgeen gevolgd werd door een loonexplosie. Hierdoor vielen de stichtingskosten van de woningen veel hoger uit dan voorzien.⁵⁸ Vasco bleek niet in staat om voldoende geld te verdienen en – hierin kan men de hand van Gijzels zien – de gemeente wilde niet garant staan voor nog meer leningen. De houding ten opzichte van Vasco werd herzien. De gemeente ging de vinger aan de pols houden. Voor de consolidatie van de financieringspositie, met andere woorden om de langlopende, goedkope geldleningen niet in gevaar te brengen, wilden B en W Vasco feitelijk onder gemeentelijke curatele stellen. Vasco moest woningen verkopen. Zo werden er 280 woningen te Welten en 64 woningen in 't Loon in de verkoop gedaan, zodat er nog 1.414 woningen onder de garantieregeling van de gemeente bleven vallen. Vasco moest een rekening-courant overeenkomst aangaan met de gemeente, waarop iedere maand het bedrag aan rente en aflossing van de door de gemeente gegarandeerde leningen moest worden gestort. Als dit niet gebeurde zou de gemeente de bewoners vragen om de huur naar de gemeente over te maken en niet meer naar Vasco. De gemeente zou dan de betaling aan de geldschietters regelen. Het bedrijf moest onder controle

54 *Limburgsch Dagblad*, 21 augustus 1963.

55 *Limburgsch Dagblad*, 7 november 1966.

56 *Limburgsch Dagblad*, 17 september 1966, interview met de piloot.

57 *Limburgsch Dagblad*, 21 augustus 1965.

58 GAH, inv.nr. 9245, *Gemeentebled Heerlen*, 27 juni 1966.

Kantoorgebouw Vasco Mij, aan Apollolaan 11 te Heerlen, 14 nov. 1966. Beeldbank Nationaal Archief. Foto Anefo/ Joop van Bilsen.

van de gemeentelijke accountantsdienst komen. Binnen een week moest er een overzicht worden aangeleverd van alle crediteuren. De gemeente wilde toezicht op de besteding van de opbrengst van de verkochte woningen en de gemeente wilde inzicht in de positie van de Duitse dochteronderneming. Verder hield zij zich het recht voor om alle door Vasco aangeleverde gegevens bij de betrokkenen te verifiëren.⁵⁹ Voor de eerste keer sinds zij met Vasco in zee was gegaan, kwam de gemeente met een plan om de bouwonderneming door te lichten. Maar het bleek te laat te zijn.

Op 24 september 1966 werd het winkelcentrum 't Loon nog feestelijk geopend, terwijl rond het shoppingcenter nog 44 flatwoningen moesten worden afgebouwd. Achter de schermen waren op dat moment al plannen om een deel van het personeel van Vasco te ontslaan. Half oktober 1966 was Vasco niet meer in staat om de lonen aan de 250 personeelsleden uit te betalen. Om te voorkomen

⁵⁹ *Idem*, inv.nr. 9278, B en W Heerlen aan de raad, 27 juni 1966, *Gemeentebld* 136 en brief B en W aan Vasco, 15 juli 1966. In Duitsland bleek VascoBau 589 woningen in aanbouw te hebben. Informatie door Vasco aangeleverd aan gemeente Heerlen begin september 1966.

Naambordje op eerste etage kantoorgebouw Vasco Mij, 14 nov. 1966. Iemand heeft 'failliet' op het naambordje geschreven. Beeldbank Nationaal Archief. Foto Anefo/ Joop van Bilsen.

dat deze mensen zonder inkomen kwamen te zitten, werd de betaling door de gemeente voorgeschoten. Acht kleine crediteuren waren de achterstallige betalingen echter beu. Voor hen was de maat vol: zij vroegen bij de rechtbank in Maastricht het faillissement van Vasco aan.⁶⁰

De afhandeling

De gemeente kwam bij een faillissement in een moeilijk parket terecht. De door de gemeente gegarandeerde langlopende leningen waren bij een faillissement direct opvorderbaar. Een mogelijkheid om dit te voorkomen was een herfinanciering. Aantrekkelijk was dit alleen maar voor de geldschietters, omdat de rente 3,5 tot 4 procent hoger lag dan in 1960. Voor de andere betrokkenen zaten er alleen maar nadelen aan. Naast de gemeente en het personeel zou een faillissement slecht uitpakken voor de huurders, omdat de nieuwe verhuurder de huren mocht herberekenen op basis van die hogere rentepercentages. Zouden de woningen dan nog wel te verhuren zijn? Onderaannemers en leveranciers zouden eveneens het kind van de rekening worden van een faillissement.

Voor de gemeente was het dus van groot belang dat een faillissement voorlopig zou worden afgewend, op zijn minst tot een tijdstip waarop Vasco kon worden geliquideerd met zo weinig mogelijk schade. Zij gaf de voorkeur aan een sanering van Vasco, die zou leiden tot een voortzetting van het bedrijf in afgeslankte vorm. Voorwaarde was dat alle betrokken partijen hieraan zouden meewerken. Voor de kleine crediteuren was het belangrijk dat zij weer orders moesten krijgen. De Duitse aandeelhouders in de Internationale Constructiebedrijven moesten hun dreigement intrekken om de aluminiumfabriek, waar zo'n 400 mensen werkten, te

⁶⁰ *De Nieuwe Limburger*, 31 oktober 1966.

sluiten, indien niet binnen een redelijke termijn een regeling zou komen voor hun vordering op Vasco van meer dan twee miljoen gulden.⁶¹ Met de bouwbedrijven Melchior en Wilma werden gesprekken gevoerd of zij belangstelling hadden om Vasco over te nemen. In het licht van het rapport uit 1960 was het niet verwonderlijk dat deze bedrijven uitzonderlijke voorwaarden stelden, die voor B en W onaanvaardbaar waren.⁶²

Burgemeester Gijzels trok, noodgedwongen, het initiatief naar zich toe. De grote crediteuren en de banken bleken bereid te zijn tot 1 januari 1967 een moratorium aan te gaan. Zij zouden tot dan geen actie ondernemen, die tot een faillissement zouden leiden. Zij stelden wel voorwaarden. Zij moesten alle op gelijke voet worden behandeld. Directeur E. Joosten - over Reumkens werd opvallend niet gerept - moest uit zijn functie worden ontheven en de aandelen van alle aan Vasco gelieerde bedrijven moesten in een stichting worden ondergebracht. De aandeelhouders zouden dan naar rato van hun aandelen participaties krijgen. De burgemeester liet er geen gras over groeien. Al op 26 oktober kon hij melden dat er een voorlopige stichting was gevormd, bestaande uit vertegenwoordigers van de crediteuren, de gemeente en Vasco. De Stichting Administratiekantoor VascoMij N.V. zou het bewind over de onderneming tijdelijk overnemen. Verder bezwoer de burgemeester de raad om ervan af te zien de leningen aan Vasco terug te vorderen of om op een faillissement aan te sturen. Gedwongen verkoop van zo'n groot aantal woningen in een keer of herfinanciering tegen de geldende marktvoorwaarden zou voor de gemeente desastreuze gevolgen hebben.⁶³

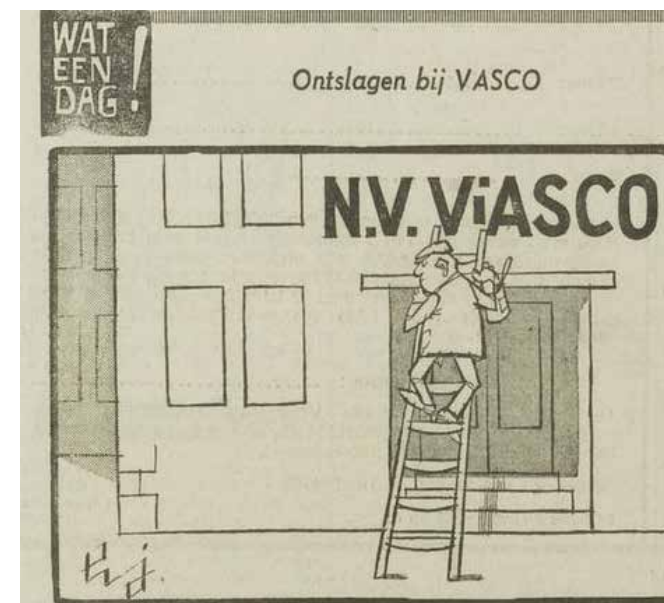
De stichting benoemde een nieuwe directie en ging zich inspanssen om vóór 1 januari 1967 met voorstellen te komen om nieuwe geldmiddelen (drie à vier miljoen) aan te trekken om Vasco te kunnen saneren. Als Vasco niet failliet ging, dan konden de leningen worden voortgezet en liep de gemeente volgens Gijzels weinig risico. Tegenover het door de gemeente gegarandeerde bedrag van 32 miljoen stonden 1.450 woningen met een gemiddelde waarde van 21.700 gulden.

De voorlopige balans van Vasco, die de stichting begin november presenteerde, bleek dramatisch. Tegenover activa, bestaande uit onroerend goed, van 28.765.000

61 GAH, inv.nr. 9278, Brief van burgemeester Gijzels aan ir. Buskes, 10 november 1966.

62 Notulen B en W Heerlen, 27 oktober 1966 en 2 november 1966.

63 GAH, inv.nr. 9260, B en W aan de raad, 26 oktober 1966. Samenstelling van de Stichting Administratiekantoor VascoMij N.V.: aangewezen door de gemeente Heerlen: prof. dr. E.A.A. Luyten (voorzitter) en drs. F.J.W. Gijzels; aangewezen door de crediteuren: E.P.C. Wolfs, Heerlen (secretaris), mr. F.M.J.J. Duynstee, Maastricht en M.J. Ploum, Kerkrade; aangewezen door de voorzitter van de Kamer van Koophandel Oostelijke Mijnstreek: drs. J.J. Coenen, Heerlen, drs. L.J.M. Piercy, Heerlen, drs. J.B.H. Koelman, Heerlen en drs. A.A. van der Voort, Heerlen; aangewezen door de aandeelhouders Vasco: mr. J.H. Kallen, Geleen; aangewezen door de banken: J. Klok, Berlicum. Adres: Apollolaan 11, Heerlen.

Cartoon Vasco-drama. Uit: Het Vrije Volk, 10 nov. 1966.

gulden stonden passiva van 48.900.000 gulden.⁶⁴ Het was een voorlopige opname van de financiële positie, want in de brief van de burgemeester aan ir. Buskes moest hij meedelen dat er op 8 november 1966 nog steeds geen winst- en verliesrekening over 1965 was opgesteld.⁶⁵ De administratie van Vasco was een chaos. Enig zicht op het totaal aantal crediteuren had het bedrijf niet. De stichting verzocht daarom alle crediteuren om uiterlijk 10 november hun vorderingen in te dienen. Wanneer er voldoende inzicht was in de financiële situatie zou er een vergadering met alle crediteuren worden belegd. De stichting vreesde dat zich wel eens zo'n 200 crediteuren zouden melden en zij hield er rekening mee dat er onder hen zouden zijn die hun vordering zouden opvoeren, omdat een deugdelijke administratie bij Vasco ontbrak. G. de Heus van de Katholieke Federatie Beambten Industrie: 'Ik heb nog nooit zo'n janboel van een administratie meegemaakt als bij VascoMij N.V.'⁶⁶ Op verzoek van de stichting dienden Joosten en Reumkens op 3 november hun ontslag in. Tot waarnemend directieleden, op parttime basis, werden benoemd J. Frantzen uit Sittard, adjunct-directeur van de technische dienst van Ons Limburg en ir. A.L.G. Hoefnagels uit Heerlen, hoofddirecteur van Openbare Werken te Heerlen.

64 GAH, inv.nr. 9278, Overzicht schulden en bezittingen VascoMij N.V. Heerlen begin november 1966.

65 Idem, Brief van B en W Heerlen aan ir. H.M. Buskens, directeur-generaal van de Volkshuisvesting, 8 november 1966.

66 De Nieuwe Limburger, 8 november 1966.

Protestmars van werkloze bouwvakkers in het Heerlense stadscentrum ter hoogte van de Grand Bazar. Ex-Vasco werknemers op weg naar winkelcentrum 't Loon, zaterdag 21 jan. 1967. Beeldbank Nationaal Archief, CCO. Foto Anefo/ Ben Merk.

De 300 medewerkers van Vasco werden op 4 november buiten medeweten van het stichtingsbestuur door de directie ontslagen. Dit tot grote woede van de vakbonden, die door het ontslag werden overvallen. Het ontslagbesluit was zo overhaast genomen dat de medewerkers het via de pers moesten vernemen. Om juridische procedures te voorkomen kreeg elk personeelslid het toch nog schriftelijk meegedeeld. Verder stonden de vakbonden machteloos, omdat er geen cent meer in kas was. Volgens een van de bonden was sprake van 'wanbeleid van de meest schandalige soort'.⁶⁷ De gemeente betaalde nog drie weken de lonen (760.000 gulden) door, waarna iedereen in de WW kwam. Ook voor VascoBau GmbH in Aken, dat in september 1966 589 woningen voornamelijk in de regio Bonn aan het bouwen was, werd het faillissement aangevraagd.⁶⁸ Er waren circa 225 Nederlandse werknemers bij, bijna allemaal Limburgers, en die zouden net als de werknemers in Heerlen op straat komen te staan.

Waarmee werd de stichting nog meer geconfronteerd? Op het moment van faillissementsaanvraag was het winkelcentrum 't Loon met woningen en kantoor-

67 Limburgs Dagblad, 5 november 1966.

68 GAH, inv.nr. 9278, Overzicht VascoBau.

ruimten nog niet afgebouwd. Verder waren niet klaar circa 100 woningen in Welten, 40 van de 252 aan het ABP verkochte woningen, 294 woningen in de Wieër en 72 te Heksenberg. Op deze laatste plaats lagen alleen nog maar de betonnen vloeren.

Dat er ook bij de leveranciers en onderaannemers aanzienlijke ontslagen zouden vallen was duidelijk, alleen niet hoeveel exact. Er werd rekening mee gehouden dat uiteindelijk zo'n 900 mensen hun baan zouden verliezen.⁶⁹ Voor Limburg was dit op het gebied van werkgelegenheid een extra slag. Op 17 december 1965 had minister Den Uyl in de schouwburg van Heerlen zijn bekende rede over de mijnsluitingen gehouden. Het gemeentebestuur van Heerlen deed een beroep op de regering voor bijzondere steun in de vorm van financiële en andere maatregelen. Staatssecretaris Bakker had hier wel oren naar, maar zat met het probleem dat het kabinet-Cals op dat moment als gevolg van de befaamde 'nacht van Schmelzer', sinds 14 oktober 1966 demissionair was. Steun van het Rijk kwam er niet.

Op 7 november legden B en W verantwoording af in de gemeenteraad. Er was zoveel publieke belangstelling dat enige honderden belangstellenden buiten via geluidsinstallaties de vergadering moesten bijwonen. Volgens de burgemeester waren B en W alleen verantwoordelijk voor de garanties en die waren nooit in gevaar geweest. Vasco had immers van de banken steeds krediet gekregen. Pas toen begin 1966 een van de banken besloot de kredietovereenkomst op te zeggen, kreeg de gemeente argwaan, aldus de burgemeester. In juli 1966 was het duidelijk geworden dat de administratie bij Vasco niet op orde was, toen de aflossingen en betalingen van rente van de leningen niet meer op tijd geschieden. De gemeente had toen meteen actie ondernomen in de vorm van de rekening-courantregeling. Een van de belangrijkste oorzaken van de problemen van het bedrijf was, volgens de burgemeester, de terugloop van de orderportefeuille. Hij deed het hier voorkomen alsof de gemeente niets viel te verwijten. Maar het was toch de gemeente geweest, die vrij gemakkelijk had ingestemd met de garanties? Het was toch de gemeente geweest die Joosten met zijn geweldige bouwprogramma kritiekloos was gevolgd? Zelfs toen een andere grote bouwondernemer erop had gewezen dat dit programma veel te ambitieus was, was de gemeente er gewoon mee doorggegaan.

De raadsleden, die het beleid ten aanzien van Vasco hadden gesteund, trokken wel het boetekleed aan en hun restte verder niets anders dan naar de toekomst te kijken.⁷⁰ Lang stilstaan bij het verleden zou voor sommigen ook wel erg pijnlijk zijn geweest. Diezelfde dag hadden de hypotheekhouders verklaard dat zij de leningen

69 Het Vrije Volk, 8 november 1966.

70 De Volkskrant en Het Vrije Volk, 8 november 1966.

niet zouden opvorderen op voorwaarde dat de gemeente de onderpanden zou overnemen. Op 21 november verleende de rechtbank in Maastricht surseance van betaling. Tot bewindvoerders werden benoemd prof. dr. Luyten, mr. Duynstee en mr. Van Meer.⁷¹

Hoe nu verder? De rechtbank wilde een overname van de panden en de hypotheek door de gemeente alleen maar goedkeuren als er voldoende werd uitgekeerd aan de schuldeisers.⁷² De gemeente voelde hier niets voor, omdat zijzelf ook nog een forse vordering op Vasco had in verband met allerlei voorschotten. De rode draad door de verdere afhandeling was dat iedereen er met zo weinig mogelijk kleerscheuren vanaf zou komen.

De re-financiering

Het aanvankelijk geplande bedrag van 3 à 4 miljoen bleek volstrekt ontoereikend te zijn. Eind februari 1967 bleek een groep Zwitserse beleggers, waarvan de namen bij de rechtbank bekend waren, via Holland Housing Corporation in Amsterdam, bereid om Vasco financieel te hulp te komen. De Zwitsers waren bereid 16,5 miljoen te lenen. Er moest onroerend goed van de Limburgse Bouwmaatschappij en Aannemersbedrijf Reumkens bij Vasco worden ingebracht. Vasco moest de eigenaar van de woningen blijven. Het bedrijf mocht niet meer bouwen. De geldgevers wilden de directie benoemen en derden mochten niet profiteren van de, in de ogen van de financiers, goedkope lening.⁷³ Het werd een slepend proces. Welke partij kreeg de regie bij de operatie, wie stelde zich garant voor de lening en wat werd de crediteuren uiteindelijk aangeboden? Eind april 1967 werd een exploitatieoverzicht opgesteld. Alle verplichtingen van Vasco op jaarbasis minus de huuropbrengsten leverden een structureel tekort op van 6 ton. Niemand wilde hiervoor opdraaien. Wie was bereid hoeveel water bij de wijn te doen?⁷⁴ B en W en met name de burgemeester onderhandelden, maar zij waren er niet altijd zeker van dat een raadsmeerderheid hen zou volgen. Over één zaak waren allen het eens: Vasco moest volledig buiten spel blijven. In november zag een van de hypotheekverstrekkers, Nationale Nederlanden, het niet meer zitten en wilde tot executie overgaan. Te meer ook omdat in december het aanbod uit Zwitserland afliep.⁷⁵

71 Notulen B en W Heerlen, 21 november 1966.

72 Notulen B en W Heerlen, 23 januari 1967.

73 Notulen B en W Heerlen, 1 maart 1967.

74 Notulen B en W Heerlen, 27 april 1967.

75 Notulen B en W Heerlen, 24 november 1967, Bijlage.

De gemeenteraad wilde alleen aan een re-financiering meewerken als er aan een aantal voorwaarden zou worden voldaan. De werknemers en de concurrente crediteuren moesten zoveel mogelijk genoegdoening krijgen, na het aangaan van de re-financiering moesten de wijzigingen in de huurovereenkomsten onderworpen blijven aan de goedkeuring van de raad en de re-financiering met gemeentelijke garantie mocht niet tot gevolg hebben dat te zijner tijd de vroegere eigenaar de aandelen weer in bezit zou krijgen zonder dat alle vorderingen van de gemeente zouden zijn voldaan.⁷⁶

Het bankiershuis Van Lanschot kwam met een nieuw voorstel. Van Lanschot zou een lening van 15 miljoen verzorgen, indien de gemeente zich voor 2/3 van dat bedrag garant zou stellen. Alle vorderingen tot 5.000 gulden zouden voor 100 procent worden gehonoreerd, dit was vooral van belang voor de ex-werknemers, en boven 5.000 gulden voor 20 procent. Alle aandelen moesten aan de gemeente om niet worden overgedragen. Na afhandeling van alle vorderingen van de gemeente en van de garanties zouden ze dan weer om niet aan de oude eigenaren worden teruggegeven. Niet Vasco, maar de Limburgse Bouwmaatschappij, een van de twee moedermaatschappijen van Vasco die buiten het faillissement bleef, moest een eindvoorstel aan de rechtbank voorleggen.⁷⁷

Vervolgens kwam men in een vicieuze cirkel. De schuldeisers wilden pas akkoord gaan met de regeling nadat de gemeenteraad had ingestemd en de gemeenteraad wilde eerst het fiat van de schuldeisers. Voor de burgemeester was de zaak uitzichtloos geworden. Behalve dat de partijen het onderling eens moesten worden, speelden op de achtergrond voortdurend tijdslimieten: de gemeenteraad wilde van de zaak af, de rechtbank wilde niet onbepert de surseance verlengen en het financieringsaanbod dat gold tot 1 december 1968 kon niet onbepert op tafel blijven liggen.

Wel werd het onafgebouwde shoppingcentrum in 't Loon verkocht aan N.V. Gemeenschappelijk Eigendom uit Den Haag en N.V. Nederlandse Woning- en Financieringsmaatschappij uit Hilversum.⁷⁸

Nog een heel jaar zou er worden onderhandeld. Toen had met name de burgemeester er genoeg van. Als er op 10 januari 1969 om 12.00 uur geen algeheel, volledig sluitend akkoord zou zijn, dan zou het college op 13 januari aan de raad voorstellen tot onherroepelijke executie over te gaan.⁷⁹ Op het allerlaatste moment konden de curatoren middels een notariële verklaring aan die eis van

76 Raadsbesluit Heerlen, 29 december 1967.

77 Gesprekken ten stadhuis in januari 1968. Bijlagen bij de notulen van B en W Heerlen van 15 januari 1968, 22 januari 1968 en 29 januari 1968.

78 *Limburgs Dagblad*, 30 november 1968.

79 Notulen B en W Heerlen, 6 januari 1969.

Vascowoningen in Welten. Uit: *Come to South-East Limburg in the Netherlands*, Industrieschap Oostelijke Mijnstreek ed. (Heerlen: z.j. [1968]).

B en W tegemoet komen.⁸⁰ Door de verkoop van onroerend goed, zoals het kantoorgebouw van Vasco, een lening door Van Lanschot en een bijbetaling door de gemeente op de over te nemen woningen was 13 miljoen van de 21 miljoen onbetwiste vorderingen bij elkaar gebracht. Alle achterstallige lonen zouden geheel worden uitbetaald. De preferente crediteuren zouden hun vordering opschuiven. De andere crediteuren zouden 10 procent van hun vorderingen meteen uitbetaald krijgen en de resterende 15 procent enige jaren later. Wanneer? Dat werd in het midden gelaten. Op 5 juni 1969 werd het akkoord door de rechtbank goedgekeurd.

De gemeente nam 1.277 woningen, vooral gelegen in 't Loon, Vrieheide en Stack over van Vasco en ging deze zelf exploiteren. Een ander deel, 76 woningen in Welten, werd verkocht. Voor de exploitatie van de 1.277 woningen werd de Stichting 1277 opgericht. Zij moest het financieel-administratief beheer over de woningen gaan uitoefenen: huuradministratie, huurinning en bewaking van de huurachterstand. Het onderhoud werd uitbesteed aan de dienst Publieke Werken

80 Notulen B en W Heerlen, 10 januari 1969.

van de gemeente Heerlen. Het bestuur van de stichting werd gevormd door acht personen, te weten een lid van het college van B en W, twee leden uit de gemeenteraad, twee ambtenaren, een bewoner uit 't Loon (216 woningen) en twee bewoners uit Vrieheide-De Stack (1.061 woningen).⁸¹

De huurders maakten zich grote zorgen. Er was nu wel duidelijkheid gekomen over de eigenaar van de woningen, maar wat zou er door die nieuwe eigenaar gaan gebeuren met de huurcontracten? In een gesprek met het bestuur van de Belangenvereniging Huurders Vrieheide-De Stack lieten B en W weten dat er nieuwe contracten zouden komen. Bij het toekomstig huurbeleid zouden de landelijke ontwikkelingen worden gevolgd, rekening houdend met de regionale omstandigheden. De serviceverlening zou worden gebaseerd op de werkelijke kosten.⁸² Op korte termijn kwam het erop neer dat alle huren onmiddellijk met 6 procent werden verhoogd. B en W stelden zich duidelijk op. Wanneer mensen die verhoging niet wensten te betalen, dan zou de huur worden opgezegd.⁸³

Vasco weer in beeld

Aan één onderdeel van het akkoord werd weinig aandacht besteed. Joosten, formeel nog eigenaar van de aandelen Vasco, moest aan de overeenkomst meewerken. Om hem over de streep te trekken en de zaak niet nog langer op te houden, werd hem een handreiking gedaan. Op 1 juni werden de woningen aan de gemeente overgedragen onder de voorwaarde dat Vasco in de periode van 1 januari 1979 tot en met 31 december 1993 de woningen mocht terug verwerven, mits dan alle nog openstaande rekeningen bij de gemeente en de crediteuren zouden zijn voldaan. In 1969 hield niemand er rekening mee dat dit ooit zou gebeuren. Vasco werd een slapende vennootschap met als enig bezit de participaties. Waar zou die ooit de middelen vandaan moeten halen om aan de eisen te kunnen voldoen?

Met de nadering van de datum 1 januari 1979 vroeg men zich bij de gemeente Heerlen toch af wat Vasco met het terugverwervingsrecht zou gaan doen. Daarvoor werd de projectgroep 'Uitvoering overeenkomst tussen de gemeente Heerlen en Vasco' opgericht. Aan het recht van Vasco bleken, in tegenstelling tot wat men in 1969 had verwacht, haken en ogen te zitten. De juridische adviseur van de gemeente, mr. J. Adelmeijer, wees erop dat de tekst van de overeenkomst met Vasco niet gelijk was aan de tekst die toen in het Gemeentebled was verschenen.

81 Notulen B en W Heerlen, 3 februari 1969, https://nl.wikipedia.org/wiki/Vrieheide-De_Stack

82 Notulen B en W Heerlen 26 februari 1969. Bijlage.

83 Notulen B en W Heerlen 10 maart 1969.

Daar konden juridische problemen uit voortkomen. Volgens Adelmeijer was het wel duidelijk dat het recht van Vasco geen selectief recht was. De onderneming moest alle woningen terugnemen en kon dus niet de krenten uit de pap halen.⁸⁴ Wat als de gemeente het recht van Vasco zou afkopen en eigenaar zou blijven van de woningen? Uit oogpunt van volkshuisvesting verdiende dit de voorkeur, omdat dit in het belang was van de zwakke huurders. Over dat bedrag zou onderhandeld moeten worden. Het gevaar bestond dat de kleine crediteuren dan alsnog buiten de boot zouden vallen. De grotere schuldeisers waren in de positie om zich juridisch tegen een voor hen te ongunstige regeling te verzetten. De rechtbank en de gemeenteraad hadden wel uitgesproken dat de schuldeisers genoegdoening moesten krijgen, maar zou dat standpunt na tien jaar, met eindelijk een definitieve regeling in zicht, nog standhouden? Bovendien zou het publicitair zeer slecht vallen als er geld van de gemeente naar Vasco en misschien wel naar Joosten zou gaan.

De gemeente was in de jaren na 1969 geconfronteerd met het onderhoud en vooral de technische gebreken aan de woningen. Om hier een beeld van te krijgen werd aan het Ingenieursbureau Grabowsky & Poort B.V. opdracht gegeven voor een onderzoek. Van de bevindingen van dit bureau werd men bij de gemeente niet blij. Er was een plan in twee fasen nodig. De eerste fase, het meest urgente onderhoud, moest binnen drie jaren worden gerealiseerd en werd geraamd op ruim elf miljoen gulden. De tweede fase, waaraan over drie tot zes jaren begonnen moest worden, werd op ruim acht miljoen gulden geraamd. Deze kosten zouden kunnen worden opgevangen door een selectieve verkoop van woningen en die zou Vasco niet meer terug kunnen krijgen. Vasco moest op korte termijn duidelijkheid bieden.⁸⁵

Op 14 november 1978 deelde mr. Tripels mee dat Vasco overwoog om rond 1 mei 1979 gebruik te maken van het terug verwervingsrecht. Hij vond het om deze reden voor de hand liggend om het onderhoud alvast aan Vasco te gunnen. Het bleek dat Joosten een bedrijf had in Antwerpen en op basis van een joint venture in relatie stond met het bouwbedrijf Marcel Muyres uit Sittard.⁸⁶ De certificaten, die de Stichting Administratiekantoor VascoMij had uitgegeven, zouden door Joosten zijn ingebracht in die joint venture. Op grond hiervan kon mr. Tripels op 24 april 1979 melden dat Marcel Muyres Beleggingen uit Sittard indirect beschikte over de economische eigendommen van de aandelen Vasco. In de maanden die

84 GAH, archiefnummer 016, inv.nr. H/7/3135. Verslag van de bijeenkomst van de projectgroep op 29 augustus 1978.

85 *Idem*, Nota gezamenlijke ambtelijke top gemeente aan B en W, 13 oktober 1978.

86 *Idem*, Verslag van een gesprek tussen de gemeente en Tripels, 14 november 1978.

hierop volgden is er tussen de partijen onderhandeld. Muyres wilde het liefst maar een deel van de woningen overnemen. Met name voor woningen in Vrieheide had hij in verband met de onderhoudskosten weinig belangstelling. Voor de gemeente was dit onaanvaardbaar. Toen zij maar geen duidelijkheid kreeg over de plannen van Muyres besloot zij om uiterlijk 15 september 1979 opdracht te geven tot uitvoering van de onderhoudswerkzaamheden. De kosten zouden bij een koop door Muyres aan de gemeente moeten worden vergoed. Enige dagen later deelde Tripels schriftelijk mede dat Vasco gebruik zou maken van het terug verwervingsrecht en op 12 oktober 1979 claimde Vasco formeel de woningen terug.

In de transportakte van 1 juli 1969 was vastgelegd dat Vasco de woningen terug kon verwerven indien de nog openstaande hypotheek werden overgenomen en alle vorderingen van de gemeente en de concurrente crediteuren waren voldaan. Dit kwam neer op ruim 51 miljoen gulden.⁸⁷ Nadat Muyres een bankgarantie had overlegd, werden op 17 december de woningen aan Vasco overgedragen.

Welke gevolgen had de overeenkomst voor de betrokken partijen? De gemeente was verlost van een hoofdpijndossier. Bovendien was zij er zonder financiële kleerscheuren uitgekomen. De concurrente crediteuren kregen uiteindelijk, tegen hun verwachtingen in, boven de 10 procent die zij al hadden ontvangen, nog een 15 procent van hun vorderingen terug. Dat was heel wat meer beter dan de 8 à 9 procent die hun in eerste instantie in 1967 was voorgehouden. De hypotheekverstrekkers hadden door de garantieregeling nooit een risico gelopen. Ook voor Muyres moet het een aantrekkelijke deal zijn geweest. De onderneming moest een fors bedrag op tafel leggen en daarbij in de komende jaren rekening houden met behoorlijke onderhoudskosten, maar daar stond wel het bezit van 1.277 woningen tegenover. Na het achterstallig onderhoud en het herstel van de gebreken hebben de woningen Muyres gemiddeld ruim 55.000 gulden gekost. In de loop van 1980 werden zij te koop aangeboden voor minimaal 84.000 gulden.⁸⁸

Bleef nog een partij over: de huurders. Zij maakten zich, net als een belangrijk deel van de gemeenteraad, zorgen over de toekomst. Een huurder kon zijn woning kopen, maar in de praktijk bleek daar niet veel animo voor te zijn. Daarnaast waren ze bang met een forse huurstijging te worden geconfronteerd. Maar volgens B en W waren de huurders niet willoos aan Muyres overgeleverd. De gemeente had bedongen dat de nieuwe eigenaar drie jaren lang niet tot huuropzegging mocht overgaan. Bovendien werden de huurders beschermd door de Huurprijzenwet Woonruimte, de wet op de Huurcommissie en de gang naar de kantonrechter. In

87 Gemeentebld Heerlen, 26 oktober 1979.

88 Limburgsch Dagblad, 14 februari 1980.

een aantal gevallen kon de huursubsidie uitkomst brengen.⁸⁹ Ter bescherming van de huurdersbelangen zou er een keer per drie maanden overleg plaatsvinden tussen de gemeente, Vasco en de huurders. Omdat de gemeente de woningen van de hand had gedaan, was ook het bestaansrecht van de Stichting Woningbeheer 1277 overbodig geworden. In 1980 werd zij opgeheven.

Slot

Een centrale rol in het Vasco-drama speelde Egidius 'Gied' Joosten. 'Was hij een Fatale Fantast of Grote Geest', vroeg *Het Vrije Volk* zich op 4 november 1966 zich af. Joosten was op 13 november 1921 in Heerlen geboren. Hij studeerde bouwkunde aan de Technische Hogeschool in Delft. In verband met de oorlog heeft hij die studie moeten afbreken. In 1954 stond hij aan de basis van het betaald voetbal in Nederland toen hij in Geleen de semi profclub Fortuna '54 oprichtte. Ook was hij voorzitter van de Nederlandse Beroeps Voetbalbond, die al snel met de KNVB fuseerde. Joosten was, na zijn toetreding tot het bondsbestuur van KNVB, de initiatiefnemer van de voetbalpool. Hij was de grote man achter het sportblad *Run* dat in 1960 alweer ter ziele ging.

Met de onderneming Panta Rhei wilde hij moderne, goed geoutilleerde sportaccommodaties bouwen. Het eerst plan was om van het burgemeester Damenpark in Geleen een voetbalstadion van 30.000 toeschouwers te maken. Joosten bouwde in Geleen de grote modezaak van Schunck en een Amerikaans aandoende filiaal van Albert Heijn; in Heerlen het ultramoderne filiaal van Vroom en Dreesmann, met het Europahotel het grootste hotel van Limburg, een nieuwe schouwburg en het shoppingcentrum 't Loon. Joosten had het imago van de onverbeterlijke optimist, iemand die op bouwkundig gebied geen grenzen kende. Zelfs toen de regering de sluiting van de Staatsmijnen had aangekondigd, zag hij voor Limburg nog een grootste toekomst in het verschiet.

Hij was de grote man van het Vasco-systeem, een prefab bouwprocédé zoals dat tegenwoordig zeer gangbaar is. Dat het met Vasco ook heel anders had kunnen aflopen mag blijken hoe het zijn zakenpartner uit Gundelfingen is vergaan. De firma Gartner is thans een van de grootste gevelbouwers ter wereld.

Joosten werd door vele tijdgenoten beschouwd als iemand van bijna buitenaardse postuur. Een journalist van de krant *Het Parool* heeft dat treffend geschetst.

89 Gemeentebld Heerlen, 26 oktober 1979.

Vijf etages lager zaten we wat later in de bar, en keken tegen een achterhoofd met donker krullend haar, dat boven twee vierkante schouders uitstak. 'Dat is Joosten', zei iemand. Hij (Joosten) laat zich niet interviewen, zei men ons in Heerlen. Wij hebben daar ook geen moeite voor gedaan. Alleen rustig naar dat achterhoofd gekeken, Egidius R. Joosten deed zaken. Er zat een buitenlander tegenover hem, die sprak, gesticuleerde. Joosten luisterde, en maakte van tijd tot tijd een kleine opmerking. Mensen als hij werken altijd, hebben weinig behoefte aan slaap, en ontspanning. Toen hij zich opeens omdraaide en ons recht aankeek konden wij het zien: Voor zo'n man bestaan geen grenzen.⁹⁰

Waar ging het mis? De achilleshiel van Joosten was dat hij er financieel-administratief een rommeltje van gemaakt heeft. Zonder een fatsoenlijke bedrijfsvoering is geen enkel bedrijf levensvatbaar. Het was tragisch dat de man, die jarenlang een van de tenoren in de Limburgse bouw was, waartegen iedereen opkeek en die door veel werknemers op handen werd gedragen, in een mum van tijd volledig aan de grond zat. Hij werd in 1967 persoonlijk failliet verklaard en was al zijn bezittingen en inkomsten kwijt. Hij is deze afgang tot zijn dood in 1993 niet te boven gekomen.⁹¹

Ook de bestuurders in de Oostelijke Mijnstreek gingen niet vrijuit. In een poging om de woningnood met succes te bestrijden, zijn zij veel te gemakkelijk meegegaan met de vergezichten van Joosten. Kerkrade kon de band met Vasco nog gemakkelijk verbreken. Voor Heerlen lag dat anders. Zelfs toen duidelijk was dat Vasco in financieel opzicht een reus op lemen voeten was, werd de samenwerking toch voortgezet. Toen Vasco over de rand van de afgrond dreigde te gaan, heeft burgemeester Gijzels alles uit de kast moeten halen om zijn gemeente een financieel debacle te besparen. Uiteindelijk is de zaak voor de gemeente met een sisser afgelopen. Omdat Vasco niet failliet is gegaan, is de gemeente nooit aangesproken op de garanties. Kind van de rekening werden anderen. Het personeel in de vorm van ontslag. De kleine crediteuren die het grootste gedeelte van hun geld niet meer terugzagen. De huurders die werden geconfronteerd met hogere woonlasten. Er was een grote overwinnaar: Marcel Muyres. Hij is erin geslaagd om de participaties van Joosten over te nemen en met de terugkoop van de woningen heeft hij, ondanks de vele rekeningen die er nog moesten worden betaald, een mooie cent aan de affaire verdiend.

90 *Het Parool*, 3 april 1959, Die uit 't Zuiden. In Zuid-Limburg leeft Europa.

91 Fons Geraets, Zwart Gras. VPRO radio documentaire over Fortuna '54, 15 april 2011.

Het nieuwe Heerlen in wording, ca. 1968. Stadsautoweg N 281 ter hoogte van ABP-kantoor (niet zichtbaar). Links winkelcentrum 't Loon en rechts daarvan de nieuwe hoogbouw aan de Apollolaan. Op de achtergrond koeltorens en rokende schoorsteen van de Oranje Nassau Mijn I. Uit: Come to South-East Limburg in the Netherlands, Industrieschap Oostelijke Mijnstreek ed. (Heerlen: z.j. [1968]).

Marcel Muyres

Burgerlijke en utiliteitsbouw
in alle moderne technieken
Projektontwikkeling

Aannemingsbedrijf Sittard Postbus 80 Dr. Philipsstraat 12 Telefoon 04490-5800 Telex 56275 Bodegraven Postbus 96 Beneluxweg 8 Telefoon 01726-4343 Telex 31723 Algemene bouwondernemingen Berchem-Antwerpen 2600 Fruihoflaan 29 Telefoon 03-402011/402012 Telex 32875	Woningen Fabriekshallen Gymnastieklokalen Sporthallen Zwembaden Verpleegtehuizen Kunstwerken Scholen

Aannemingsbedrijf Marcel Muyres neemt het marktaandeel van Vasco Mij over. Limburg Vandaag 3 (15 febr. 1972) afl. 8.

Fotokatern door Ingrid M.H. Evers, met medewerking van Andrea Peeters

GERRIT VAN RIJT (1870-1959), PRIESTER EN AMATEURFOTOGRAAF

Abstract

Gerrit van Rijt (1875-1959) was born the only son of a prosperous farmer in Meijel, a village located in the peatland region De Peel in north Limburg. He was destined to be a Roman Catholic priest. At the age of 25 he became a chaplain in the parish of St. Matthias in a crowded working-class neighbourhood in Maastricht, the first industrialised city in the Netherlands. Living and working for some years among the poor and often uneducated factory workers, he dedicated his life to the parish youth club for boys and the local drawing school for young labourers. In 1921 he became the first Episcopal Inspector for Labour in the Netherlands. He initiated or endorsed several child protection programs for both boys and girls, some of which still exist.

During his studies, Gerrit van Rijt developed an interest in photography. Around 1897 he is thought to have joined the Maastricht Amateur Photographers Association (MAFV), established in 1893. Photography on dry glass plate was still a relatively expensive hobby, in Maastricht practised by some thirty local, mainly well-to-do enthusiasts. Attending the fortnightly meetings must have been beneficial both to his social work in the parish and his skills as a photographer. It resulted in a legacy of well-composed and well-executed photographic images. Some of these are the earliest photographs taken in his native village of Meijel. They also comprise a valuable addition to the relatively few photographic documents from Maastricht between 1890-1920.

Op woensdag 30 januari 1974, een winterse dag met een paar uurtjes zon, stapte een heer met een tas vol platte doosjes het pand binnen van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL) te Maastricht, toen gelegen aan de Boschstraat. In de doosjes zaten glasplaten: negatieven van foto's die omstreeks 1900 in Maastricht zouden zijn gemaakt door een 'kapelaan Van Rijt' en die zijns inziens niet verloren mochten gaan. De schenking werd ongetwijfeld met enige egards in ontvangst genomen, maar verdween vervolgens in een donkere hoek van het depot. Zij werd niet gedetailleerd omschreven in het jaarverslag van de instelling, waardoor de naam van de schenker verloren ging.¹

1 De datum van de schenking is genoteerd op een omslag van Kodak Fotopapier die bij de collectie zit. Het gecombineerde jaarverslag van het SHCL over de jaren 1973-1974, gepubliceerd in het *Jaarboek SHCL 1975*, vermeldde mogelijk om destijds administratieve redenen slechts: 'Voorts werden verscheidene glasnegatieven en foto's aangeworven, die in de audiovisuele collectie werden geplaatst' (p. 148).

De collectie Van Rijt

In de navolgende jaren zijn de glasplaten bijna geheel vergeten. Na kortstondige belangstelling – enkele opnamen worden direct beschikbaar gesteld voor een op stapel staand fotoboek over Zuid-Limburg² – duurt het 20 jaar voordat er weer iets mee wordt gedaan. De aan het SHCL verbonden medewerker Max Wijnen, zelf een gedreven amateurfotograaf, drukt ter informatie ongeveer de helft van de platen af,³ terwijl archivaris Wim Mes in de jaren 1990 een aantal foto's publiceert in de uitgaven *Ach Lieve Tijd Maastricht* en *De Ambachtsschool*.⁴

Eerst recent is de kwetsbare, sinds 1974 sluimerende collectie op initiatief van Paul Arnold door hem, en vervolgens door Andrea Peeters, in zijn totaliteit ingescand en herverpakt in zuurvrije omslagen en dozen. Een professionele inventarisatie van de opnamen heeft aangetoond, dat de vage omschrijving die ervan bestond: 'foto's van Oud Maastricht', geen recht doet aan de inhoud.⁵ Bij 'Oud Maastricht' stelt men zich al gauw romantische stadsbeelden voor, maar die zijn schaars in de collectie. Een deel van de opnamen toont belangrijke plaatselijke gebeurtenissen. Zo zijn er unieke foto's van de nationale veldoefeningen van de landmacht, die in 1901 werden gehouden in de omgeving van Maastricht en de daarna volgende militaire parade op de Markt, van het driedaags bezoek in 1903 van de jonge koningin Wilhelmina met haar echtgenoot prins Hendrik en van de bouw van de Ambachtsschool aan de Sint Maartenslaan (1911-1912). De onthulling van het standbeeld van Minckelers in 1904 aan het begin van de Boschstraat is ook door anderen vastgelegd, maar de platen van Van Rijt, deels vanuit een andere hoek genomen, zijn er niet minder interessant om. Dat geldt ook voor zeldzame opnamen van de wekelijkse groenten- en goederenmarkt, voor een schaapsherder in de Kommen en andere nu verdwenen stadsbeelden. Heel bijzonder is een reeks opnamen van de bij Caberg gelegen Stoomsteenbakkerij Belvédère, toen gemeente Oud-Vroenhoven.

Daarnaast bevat de collectie Van Rijt een ruim aantal foto's van personen, families en groepen. Het zijn portretten van bevriende geestelijken, van zusters

2 Kees Nieuwenhuijzen, *Zuid-Limburg in 19de-eeuwse foto's*, met een nawoord van Jos Perry (Amsterdam 1975). Ongewijzigde herdruk Hoevelaken 1990.

3 De door hem aangebrachte inventarisatienummers zijn bij de recente beschrijving losgelaten.

4 P.A.W. Dingemans e.a. (eds.), *Ach Lieve Tijd. Twintig eeuwen Maastricht en de Maastrichtenaars* (Zwolle 1994-1996). Chr.G. van der Grinten, *De Ambachtsschool* (Maastricht 1994). Omdat deze uitgaven bedoeld waren voor een breed publiek en men toentertijd minder aandacht had voor de auteursvermelding van lang overleden fotografen, ontbreekt een exacte herkomstvermelding.

5 Na het inscannen heeft Andrea Peeters nog vele tientallen uren besteed aan de beschrijving van deze, vanwege een gebrek aan gegevens, lastige schenking. Op het moment van verschijnen van dit artikel zal naar verwachting de Collectie Gerrit van Rijt op de website van het SHCL online beschikbaar zijn.

Gerrit van Rijt in burger, met eenmalige baard, circa 1906. Collectie Heemkundekring Medelo.

Foto: Atelier P. Stutz (Johan van den Eerenbeemt) te Maastricht.

Onder de Bogen, pupillen van het Maison de la Miséricorde en van leerlingen van de Patronaatstekenschool, maar ook van bestuursleden van instellingen waaraan Van Rijt verbonden was via jeugdwerk en patronaatswezen. Een deel hiervan wacht nog op nadere identificatie, hetgeen meer dan een eeuw na dato niet eenvoudig zal zijn, maar met hulp van het publiek niet onmogelijk. Naarmate er meer over de carrière van de fotograaf bekend wordt, worden sommige puzzels opgelost. Dat Van Rijt bijvoorbeeld een paar portretopnamen heeft gemaakt van Fons Olterdissen (1865-1923) is onverwacht, maar wel verklaarbaar. Olterdissen was immers in 1893 medeoprichter en leraar aan de plaatselijke Patronaatstekenschool, en Van Rijt was van 1903 tot 1929 directeur van die school en heeft Olterdissen dus goed gekend. Bijzonder is ook, dat de collectie opnamen bevat van de nieuwe Sint Nicolaaskerk in Meijel (1903-1904), die eveneens behoren tot de vroegste dorpsgezichten aldaar. Ook zijn er wat reisfoto's, waarvan er enkele zijn gemaakt voor de kust van Izmir in Turkije. Zij dateren van een vroege, georganiseerde pelgrimsreis naar het Heilig Land (Palestina) in 1906.

De Donk te Meijel: een brede weg, want de met ossen en paarden bespannen boerenkarren moeten er wel kunnen draaien. Rechts de boerderij Van Rijt-van Bree, met op de voorgrond een turfschop. Collectie Heemkundekring Medelo, foto: Gerrit van Rijt, 1898.

Wie was de man die deze foto's maakte?

Het is goed mogelijk dat de omschrijving 'kapelaan van Rijt' ten tijde van de schenking aan het SHCL weinig weerklank vond. Er bestond weliswaar sinds 1947 in Roermond een Mgr. Van Rijt-stichting, die in de buitengebieden van Maastricht een huis voor de opvoeding van kansarme jongeren exploiteerde (Mariënwaard in Limmel), maar het is de vraag of men deze in verband bracht met een onbekende kapelaan rond 1900.

Johannes Gerardus (Gerrit) van Rijt wordt op 2 april 1870 geboren in de buurtschap De Donk, een van de vijf gehuchten van het negentiende-eeuwse Peeldorp Meijel.⁶ De Donk is in die tijd een wereld op zich, een hechte gemeenschap van kleine landbouwers, voor wie dagelijkse burenhulp en gemeenschapszin vanzelfsprekend zijn en wier kinderen ongehinderd door enig standverschil tezamen spelen in de velden achter de boerderijen. De buurtschap

⁶ Jos Pouls, 'De Donk, een aparte boerengemeenschap in de negentiende eeuw', in: Jos Pouls, Henk Willems en Herman Crompvoets (eds.), *Meijel, bijzonder dorp in de Peel* (Meijel 2009) 150-157. Hierna aangehaald als: *Meijel, bijzonder dorp*.

Lambert en Arnoldina van Rijt-van Bree op zondag bij de blinkend gepoetste turfkachel in de deftige 'beste kamer' (woonkamer) van hun boerderij op De Donk te Meijel. Interieuroopname door hun priester-zoon Gerrit van Rijt (1904). Collectie Heemkundekring Medelo.

bestaat uit enkele tientallen boerenbedoeningen op een hoge zandrug in de moerassen van de Peel: een brede, stoffige weg met een brink, een brandpoel, twee molens, een hagelkruis en een pachthoeve van de Armentafel van de Heilige Geest. Behalve de twee molenaars, een smid en een kleermaker zijn er geen andere neringdoenden. De Waterstaatskerk met middeleeuwse toren staat een eind verderop in de buurtschap Straat, nu het centrum van het dorp Meijel. Een oud schuttersgilde – de Sint Antoniusbroederschap – is het middelpunt van de Donkse feesten.⁷

In deze landelijke en beschutte omgeving groeit Gerrit van Rijt op als enige zoon van Lambert van Rijt en Arnoldina van Bree.⁸ Als hij wordt geboren, is zijn vader de rijkste landbouwer op De Donk. Zijn forse boerderij met grote vrijstaande

⁷ Pouls, *De Donk*.

⁸ Jan van Rijt (Deurne 1833 – Meijel 1923) huwde in 1866 te Meijel Arnoldina van Bree (Meijel 1834 – Meijel 1910). Zij kregen vijf kinderen: Johannes Antoon (*Meijel 1866, overlijdt datzelfde jaar); Hendrika ('Drika') Johanna (Meijel 1867-Roggel 1944), huwt 1898 Hendrik Hubert Raemaekers (*Roggel 1865); Johannes Gerardus (*Meijel 1870), blijft ongehuwd; Johanna ('Hanneke') Maria (*Meijel 1873), huwt 1917 Godfried Gooden (*Meijel 1880); Anna ('Antje') Maria Franciska (*Meijel 1879), huwt 1914 Wouter Leonardus van Teefelen (*Lithoijen 1885).

schuur (de enige op De Donk), een bakhuis, een turfschop en ruim tien hectare grond is centraal gelegen aan de brink. Hij is, zoals de historicus Pouls het noemt, een ‘bovenmodale boer’, die inwonende knechten in dienst heeft. Hij moet ook wel, want hij heeft slechts één zoon en die stuurt hij naar school om priester te worden.⁹ De jongen gaat eerst zes jaar naar de openbare lagere school van meester Jacob Hebben in Meijel¹⁰ en vervolgens in oktober 1883 naar het Bisschoppelijk College te Roermond.¹¹ Daar doorloopt hij als interne leerling de onderbouw en vervolgens de Syntaxis, Poésie en Rhétorique, zoals de vierde, vijfde en zesde klas dan worden genoemd.¹² In oktober 1889, hij is dan 19 jaar, begint hij in Kerkrade aan de leergang Philosophie te Rolduc, een tweejarige kopstudie na het gymnasium voor jongens die priester willen worden. Na Rolduc vinden we Gerrit van Rijt in het najaar van 1891 terug aan het grootseminarie van het bisdom Roermond, gevestigd in het vroegere kartuizerklooster op de hoek van de huidige Swalmerstraat en Bethlehemstraat. Na nog eens bijna vijf jaar studie ontvangt hij op 30 maart 1895 uit handen van mgr. Boermans, bisschop van Roermond, de priesterwijding.¹³ Veertien dagen later leest hij als neomist zijn eerste H. Mis in de oude kerk van Meijel. In september wordt hij aangesteld als zesde (!) en jongste kapelaan bij pastoor J.E.H. Menten (1834-1920) in Maastricht, in de overbevolkte parochie van Sint Mathijs.¹⁴

Carrière

De overgang van de geordende wereld van bisschoppelijk college en seminarie naar de morsigste achterbuurten van de oudste industriestad van Nederland, is een schok. Zestig jaar later zegt Van Rijt er zelf over: ‘Als pas gewijd priester en zoon van het landelijke Meijel gingen mijn aspiraties niet veel verder dan Roggel

- 9 Tussen 1870 en 1940 kiezen 42 jongens en meisjes in Meijel voor een religieus leven als kloosterzuster, priester/missionaris of broeder. Jos. H. Pouls, ‘Meijels grote missie-uur, pater Willems in de Verre Oost’, in: Pouls, Willems en Cromptvoets, *Meijel, bijzonder dorp*, 226-233, 227.
- 10 Henk Willems, ‘Openbare school en raadhuis tussen 1800 en 1930’, in: Pouls, Willems en Cromptvoets, *Meijel, bijzonder dorp*, 158-163.
- 11 In het artikel ‘Zoektocht Heemkundekring Medelo naar Meijelse foto’s’ in het *Weekbericht voor Meijel*, 18 april 2007, 19, wordt onjuist vermeld, dat Gerrit van Rijt naar het kleinseminarie ging.
- 12 RHCL, 17.30 Archieven van het Bisschoppelijk College te Roermond (1851-1968), inv.nr. 205: leerlingenlijsten 1865/66 - 1888/89. Met dank aan Theo Schers (GA Weert) en Truus Wanrooy-Roks (RHCL).
- 13 J. Damen, H. Turlings en C. Coenen (eds.), *Rolduc 1843-1943* (Kerkrade 1948) 298 (leerlingenlijst). Leerlingenkaart grootseminarie Roermond. Met dank aan Mart Bohnen, archivaris bij het bisdom Roermond.
- 14 Voor Menten zie: Pierre J.H. Ubachs en Ingrid M.H. Evers, *Historische Encyclopedie Maastricht* (Zutphen 2005) lemma Menten.

en omtrent de pauselijke encycliek ‘Rerum Novarum’ hadden wij (seminaristen. IMHE) de overtuiging meegekregen, dat zoiets alleen bedoeld kon zijn voor Engeland of Italië, of andere vreemde landen waar dergelijke toestanden stellig voorkwamen’. Nu woont de kersverse 25-jarige kapelaan de eerste jaren niet alleen zelf met een collega in de St. Antoniusstraat, maar moet hij er op huisbezoek in de Cité Ouvrière of ‘Groete Bouw’, ooit een modelhuisvesting voor arbeiders van Petrus Regout (1801-1878), die echter 20 jaar na zijn overlijden is verworden tot een onhygiënisch mensenpakhuis. En dan zijn er de steegjes, sloppen, achteroms en ‘gangen’ zoals het Christusstraatje, de Beelt en de Varkensmarkt, waar de huisvesting weinig beter is. Het hele Boschstraatkwartier Oost is in deze jaren – achter de voorname gevels aan de Boschstraat, Kleine Gracht en Van Hasselkade – een gribus waar pauperisme en alcoholisme het moreel besef hebben aangetast. ‘Van mijn aanvankelijk idee over “Rerum Novarum” was ik snel volkomen genezen. Deze was stellig ook voor ons land geschreven. Hier was werk aan de winkel’.¹⁵

Gerrit van Rijt blijkt een hardwerkende, sociaal bewogen priester, die op het gebied van de toen nog in de kinderschoenen staande jeugdzorg tal van initiatieven ontplooit.¹⁶ Hij blijft 15 jaar verbonden aan de St.-Mathijsparochie en maakt zich daar vooral sterk voor het jongenspatronaat, een nog vrij nieuw kerkelijk initiatief tot behoud en bevordering van de katholieke beginselen bij jonge arbeiders.¹⁷ Vanaf 1900 is hij 50 jaar lid van de Maastrichtse Voogdijraad.¹⁸ Hij wordt tevens directeur (1903-1929) van de in 1893 opgerichte Patronaatstekenschool voor jeugdige werklieden, dan nog gevestigd in de Capucijnenstraat, later in het Emile de Stuersgebouw aan de Kruisherengang.¹⁹ Hij ijvert voor de bouw van een ambachtsschool in Maastricht, omdat het bestaande leerlingstelsel jongeren benadeelt in hun opleiding en verdiensten.²⁰ Een serie artikelen hierover in de *Limburger Koerier* wordt in 1909 als brochure uitgegeven.²¹

- 15 Citaten uit *Limburgsch Dagblad*, 20 september 1955: ‘Sociale wantoestanden in Maastricht omstreeks 1900. Mgr. Van Rijt over Rerum Novarum’.
- 16 De navolgende tekst is mede gebaseerd op een korte biografische notitie op de website van de Heemkundekring Medelo: [Henk A.E. Willems], *Gerrit van Rijt*: https://www.medelo.nl/images/files/1065-rg_Gerrit_van_Rijt.pdf. Zie ook: Ubachs/Evers (2005), lemma’s: Rijt, Joannes Gerardus van; Ambachtsschool; jeugdwerk; Patronaatstekenschool. Overige gegevens komen uit verschillende jaargangen van de *Piusalmanak*, *Adresboek van Katholiek Nederland* en het *Adresboek voor Maastricht*.
- 17 In 1912 wordt hij lid van het hoofdbestuur van patronaten in het bisdom Roermond en vervallen zijn bemoeienissen met het parochieel patronaat van St.-Mathias. *Piusalmanak* 38 (1912) 146.
- 18 *Limburgsch Dagblad*, 3 april 1950.
- 19 Omstreeks die benoeming wordt zijn adres Capucijnenstraat 108 (afgebroken).
- 20 J. Wolthuis, *Lower technical education in the Netherlands 1798-1993, the rise and fall of a subsystem* (Groningen 1999) 136-138. Dissertatie RU Groningen. Tekst online.
- 21 J.G. van Rijt, *Vakopleiding* (Leiden 1909).

Gerrit van Rijt op 80-jarige leeftijd (1950). Collectie Medelo, repro van afgedrukte opname, fotograaf onbekend.

Van 1910-1921 is Van Rijt als kapelaan verbonden aan de St. Martinusparochie in Wyck.²² Tegelijkertijd fungeert hij als secretaris van de in 1912 geopende Ambachtsschool en als secretaris, later directeur-controleur van het leerlingstelsel. Zijn taken als kapelaan vervallen bij zijn aanstelling als bisschoppelijk inspecteur bij het R.K. Nijverheidsonderwijs voor jongens en meisjes (1921-1950), geruime tijd de enige functie in zijn soort in Nederland. Vanaf 1922 zal hij tevens fungeren als directeur van de huizen van de Soeurs de la Miséricorde/Zusters van Barmhartigheid in Maastricht: het Maison de la Miséricorde voor ‘gevallen meisjes en vrouwen’ aan de Capucijnenstraat, het St.-Vincentiusgesticht voor jongvolwassen wezen (m/v) in de Sint Pieterstraat en Huize Severen in Amby voor schoolplichtige meisjes. In 1923 wordt hij tevens secretaris van het Liefdewerk voor Kinderbescherming, in 1924 voorzitter van de dan opgerichte Vereniging Roomse Zorg voor het verwaarloosde kind.²³ In 1929 is hij oprichter van het Katholiek Verbond voor Kinderbescherming en vanaf 1931 secretaris van dit verbond. Ook wordt hij voorzitter van de dan opgerichte Zuidelijke Kring van het Katholiek Verbond voor Kinderbescherming.²⁴

22 Hij woont dan Alexander Battalaan 1, tel. 503. Adresboek Maastricht 1913.

23 De Maasbode, 5 december 1926.

24 Limburgsch Dagblad, 9 mei 1956: ‘Katholieke Kinderbescherming jubileert a.s. zaterdag, Zuidelijke Kring

In 1950 gaat Van Rijt met emeritaat. Hij is inmiddels 80 jaar oud en houdt alleen zijn werk voor de Zusters van Barmhartigheid aan. Zijn jarenlange, niet aflatende inzet voor het verwaarloosde kind krijgt ruime waardering. In 1947 is hij benoemd tot geheim kamerheer van de paus met de titel ‘monseigneur’. Wereldlijke onderscheidingen volgen: ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw (1950),²⁵ officier in de Orde van Oranje Nassau, de Zilveren Legpenning van de Provincie Limburg (1950) en de Zilveren Erepennig van de Gemeente Maastricht (1955).²⁶ Hij overlijdt op 9 september 1959. Een *In Memoriam* brengt de dan 89-jarige in herinnering als ‘een man met bijzondere talenten en een groot organisatievermogen’. Zijn uitvaart wordt bijgewoond door tal van wereldlijke en geestelijke autoriteiten, tot een afvaardiging van het ministerie van Justitie toe.²⁷

Amateurfotograaf

Bij een dergelijk druk bestaan is het een wonder dat er nog tijd overblijft voor een hobby. Wanneer Gerrit van Rijt begint te fotograferen, is niet bekend, evenmin waar hij het leert. Fotografie is op het platteland van Midden- en Noord-Limburg in de jaren 1870-1880 nog zo goed als onbekend. Mogelijk raakt hij geïnteresseerd op het gymnasium, waar het proces ongetwijfeld bij de lessen natuur- en scheikunde ter sprake is gekomen. De stad Roermond telde in de jaren 1880 reeds enkele gevestigde fotografen. In 1885 kan men zich daar zelfs op de kermis laten fotograferen: zes kleine portretjes (*cartes de visite*), direct klaar, voor 50 cent.²⁸ De jaren in Kerkrade zullen zeker van invloed zijn geweest. Niet alleen fotografeert de Franse fotograaf Jules David in 1891 de gebouwen en klassen van Rolduc, tussen watertoren en hoofdingang bevindt zich een fotoatelier met donkere kamer, want al vóór 1873 zijn er amateurfotografen onder de docenten.²⁹

Gerrit van Rijt moet enige jaren na zijn benoeming in Maastricht zijn gaan fotograferen. Het is weliswaar nog steeds een vrij dure hobby, maar gezien zijn achtergrond niet onbetaalbaar. Na de vuurdoop in de gribus van de Sint Antoniusstraat mocht hij zich enkele jaren later vestigen op Markt 45, op de hoek

bestaat 25 jaar’. Zie ook *Limburgsch Dagblad*, 10 september 1959.

25 *Limburgsch Dagblad*, 3 april 1950.

26 Beide vermeld in *Limburgsch Dagblad*, 19 september 1955.

27 *Limburgsch Dagblad*, 10 september 1959 (bericht van overlijden, alwaar citaat) en 15 september 1959 (begrafenis).

28 Jos Erdkamp, ‘Fotografie in Roermond, 1839-1900’, *Photohistorisch Tijdschrift* (1989) 80-83. Het *carte de visite*-formaat mat 6 x 8,5 cm.

29 Voor David zie Ingrid M.H. Evers, ‘Negentiende-eeuwse schoolfoto’s van Franse fotograaf Jules David’, *De Maasgouw* 39 (2020) 121-125..

Wasdag achter de boerderij op De Donk. Op de voorgrond met emmer en waszak Hanneke van Rijt (*1873). Rechts Antje van Rijt (*1879) met een emmer aan de puthengel. Op de achtergrond links hun tante Johanna van Bree, de inwonende, ongehuwde, oudere zus van hun moeder Arnoldina van Rijt-van Bree, die in de deuropening staat. Collectie Heemkunde Medelo. Foto: Gerrit van Rijt, circa 1900.

van de Gubbelstraat, aan de rand van het Boschstraatkwartier. Jongere collega's namen waarschijnlijk het huisbezoek over, terwijl hij zich steeds meer ging bezighouden met andere taken, waaronder het jongenspatronaat.

Aangenomen mag worden dat Gerrit van Rijt omstreeks 1897 lid is geworden van de vier jaar eerder opgerichte Maastrichtsche Amateur Fotografen Vereniging (MAFV). Maastricht telde begin jaren 1890 al een 30-tal amateurfotografen. De leden van de MAFV kwamen elke 14 dagen 's avonds bijeen, bespraken elkaars werk en ontwikkelden bij toerbeurt in de eigen donkere kamer hun glasnegatieven.³⁰ Het contact met andere amateurs verklaart mede de kwaliteit van Van Rijts werk. Prachtige opnamen van zijn ouderlijk huis en familie in Meijel worden gedateerd

30 Idem, 'Amateurfotografie in Limburg vóór 1914', *De Maasgouw* 137 (2018) 23-31.

Zondagsrust voor twee inwonende knechten in de woonkeuken van de boerderij. Vroege interieuroopname, afhankelijk van het binnenstromende zonlicht en een olielamp. Collectie Heemkunde Medelo. Foto: Gerrit van Rijt, circa 1900.

tussen 1898 en 1916.³¹ Ook veel Maastrichtse foto's vallen op door een mooie compositie en lichtval. Opvallend is een aantal opnamen dat met enige reden kan worden aangeduid als 'Oud Maastricht': sfeerbeelden van het Stadspark in de zomer en in de sneeuw, van vissers aan de Maas en stadspanorama's. Dergelijke opnamen zijn ook bekend van andere vroege amateurs in Maastricht en passen in de belangstelling van de vereniging voor 'schilderachtige' beelden. Er kan nog een tweede motivatie zijn geweest voor een lidmaatschap van de MAFV. Via de leden kwam Van Rijt in aanraking met de meer gegoede kringen in de stad, hetgeen hem bij zijn latere carrière te pas moet zijn gekomen.

Tot slot

31 Deze foto's bevinden zich in de collectie Van Rijt bij de Heemkundekring Medelo. Zie ook noot 32.

De bij het SHCL berustende fotocollectie Van Rijt is met een aantal unieke opnamen een belangrijke aanvulling gebleken op het toch wat schaarse beeldmateriaal van Maastricht in de jaren 1890-1920. Wat bij Van Rijt en overigens bij elke andere mij bekende amateurfotograaf in deze periode ontbreekt, zijn opnamen van de armoede en sociale ellende waarmee hij zeker in de eerste jaren van zijn priesterschap dagelijks te maken had. Het is echter de vraag, of men hem dat mag aanrekenen. Dergelijke documentaire fotografie ondervond ook van beroepsfotografen in deze jaren weinig belangstelling. Jammer is echter dat ook beelden van het stadsleven schaars zijn. Van Rijts werk valt op basis van wat ons nu bekend is, te dateren tussen 1898 en 1920, en te karakteriseren als: eigen familie en geboortedorp Meijel, belangrijke gebeurtenissen te Maastricht, groepsportretten, enkele stadfoto's en sfeerbeelden.

Met de kleine, bij de Heemkundekring Medelo berustende collectie meegeteld, zijn nu circa 175 opnamen van de amateurfotograaf Gerrit van Rijt voor de toekomst veilig gesteld.³² Toch blijft er nog wel iets te wensen over. Van een collectie glasnegatieven in het bezit van Van Rijts petekind Dina Raemaekers te Roggel,³³ is tot voor kort aangenomen dat deze na haar overlijden is verdwenen.³⁴ Nu bestaat het vermoeden dat ze identiek is met de collectie van het SHCL. De onbekende heer die eind januari 1974 deze glasplaten binnenbracht, is waarschijnlijk L.J. (Leo) Lucassen (1918-1991) geweest, oud-onderwijzer te Meijel, daarna leraar Duits en geschiedenis te Panningen en indertijd bestuurslid van het SHCL.³⁵ Lucassen heeft als auteur en coauteur van een tweetal fotoboeken over Meijel gebruikgemaakt van de collectie van Dina Raemaekers.³⁶ Het is goed mogelijk dat hij naar aanleiding van zijn tweede uitgave (1974) de ongehuwde en op leeftijd rakende mevrouw Raemaekers heeft voorgesteld in elk geval de niet-Meijelse glasplaten en eventuele dubbele exemplaren in Maastricht onder te

32 De Meijelse collectie Van Rijt berust bij de Heemkundevereniging Medelo. De foto's zijn gedigitaliseerd te zien op de beeldbank van de website <https://peelenmaasnet.nl>, trefwoord: Van Rijt. Graag dank ik Jeu Schareman die de hoge resolutiescans beschikbaar heeft willen stellen, die bij dit artikel zijn afgedrukt.

33 Maria Catharina Lambertina (Dina) Raemaekers (Roggel 1901 - Grathem 1975.01.03) was de dochter van de Roggelse molenaar H.H. Raemaekers en Van Rijts oudste zus Hendrika Johanna van Rijt (zie noot 8). Met dank aan Jeu Schareman, die mij kon helpen aan de datum van haar overlijden.

34 Navraag bij verschillende leden van de Heemkundevereniging Medelo in 2018 en 2019 leverde niets op.

35 Voor deze biografische gegevens betreffende hun vader ben ik dank verschuldigd aan Doortje Lucassen te Maastricht, deskundige textielrestauratie bij onder meer het SHCL, en Jan Lucassen, emeritus hoogleraar.

36 G. Gielen en L.J. Lucassen, *Meijel in oude ansichten* (Zaltbommel 1971). L.J. Lucassen, *Kent u ze nog... de Meijelsen* (Zaltbommel 1974). De auteur bedankt in 1974 in zijn voorwoord mevrouw Raemaekers expliciet voor het gebruik van de foto's in beide uitgaven.

brengen.³⁷ Maar er blijven ten aanzien van haar collectie toch enige vraagtekens bestaan. Tussen de door Lucassen in boekvorm gepubliceerde foto's zitten ook opnamen, waarvan het glasnegatief noch bij de Heemkundekring Medelo, noch bij het SHCL aanwezig is, zoals beelden uit 1898-1899 van de oude parochiekerk te Meijel.³⁸ Waar zijn die platen dan gebleven? Ook moeten er nog losse foto's en albums uit het persoonlijk bezit van Van Rijt berusten in een particuliere collectie.³⁹ Misschien dat de toekomst nog voor verrassingen zorgt.

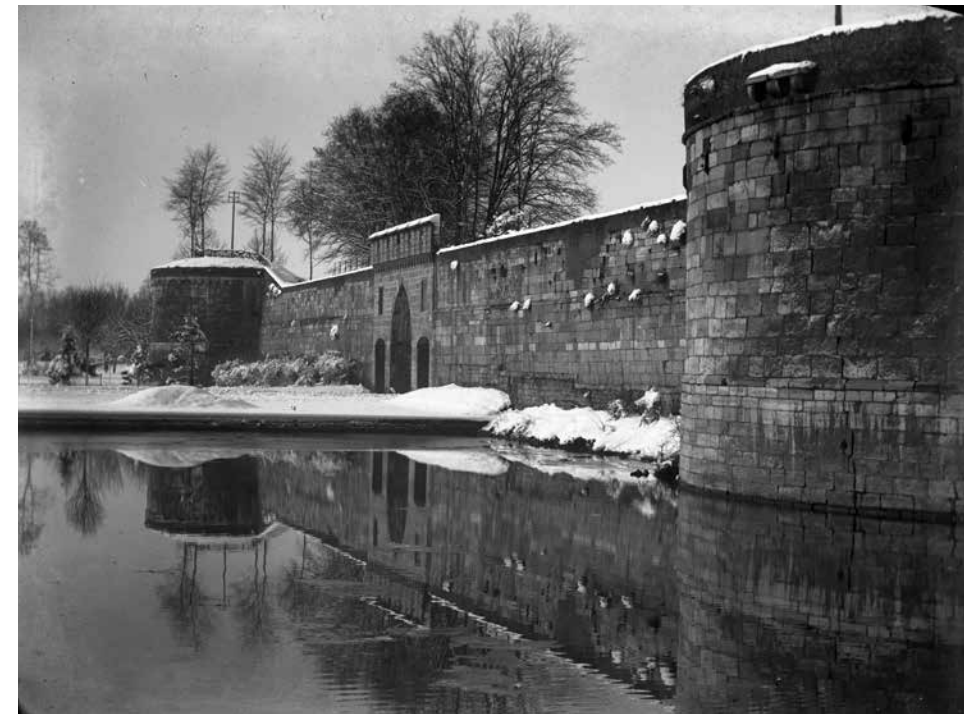
37 In het in noot 1 genoemde jaarverslag wordt L.J. Lucassen te Meijel met ere genoemd in verband met een andere aanwinst: documentatie met betrekking tot de ontginning van de Peel. De opmerking over de aanwinst van foto's en glasplaten volgt direct daaronder. Dit maakt evenzeer aannemelijk dat de schenking daarvan door hem is bewerkstelligd. Met dank aan Willibrord Rutten (SHCL).

38 Gielen en Lucassen (1971), afbn. 1, 2 en 4 (oude kerk). Lucassen (1974), afb. 1 (wagenmaker).

39 Vriendelijke mededeling van Jos Pouls, e-mail dd. 20 november 2018. Het is vooralsnog niet zeker, of hier ook eigen opnamen van Van Rijt tussen zitten.

Bomen in de sneeuw in het Stadspark, met prachtige tekening in de sneeuw. Op de achtergrond de toren van de St.-Martinuskerk. Collectie SHCL. Foto: Gerrit van Rijt, 5 februari 1901.

Stadsmuur in de sneeuw. Sint Pieterskade met Poort Waarachtig en de rondelen Haat en Nijd en De Vijf Koppen. Collectie SHCL. Foto: Gerrit van Rijt, 5 februari 1901.

Panorama vanaf de stille, nog landelijke Franciscus Romanusweg. Maastricht heeft nog slechts één brug, de Maasbrug (vanaf 1932: Sint Servaasbrug). In de achtergrond de Onze Lieve Vrouwekerk. Collectie SHCL. Foto: Gerrit van Rijt, circa 1905.

Brug over de Jeker in het Mgr. Nolenspark, ter hoogte van de huidige stuw en doorsteek naar het Molenhofpad en de Leeuwenmolen. Op de achtergrond links de kapel van het St.-Vincentiusgesticht in de Sint Pieterstraat. Meer naar rechts de Helpoort, het gebroken dak van papierfabriek Het Ancker ('Pesthuis') en de watermolen in de Begijnenstraat. Collectie SHCL. Foto: Gerrit van Rijt.

Groentemarkt op de Markt in Maastricht. De 'mooswiever' (groenteverkoopsters) uit de omgeving hebben hun waar meegebracht in korven, op kruiwagens of in de hondenkar. Rechts langs de stoeprand staan een paar houten bascules. Midden achter de warenmarkt bij het begin van de Grote Gracht. Foto genomen vanuit de eerste verdieping van Markt 45 (afgebroken). Collectie SHCL. Foto: Gerrit van Rijt omstreeks 1900.

Militaire parade op de Markt te Maastricht, na afloop van de oefeningen van de landmacht in Zuid-Limburg. Voor het stadhuis de opperbevelhebber, staf en officieren, allen te paard. Op de voorgrond rechts een vroege automobiel van het merk Peugeot, door een Haagse importeur uitgeleend aan de landmacht. Collectie SHCL. Foto: Gerrit van Rijt, dinsdag 24 september 1901.

Onthulling van het standbeeld voor de natuurkundige Jan Pieter Minckelers (1748-1824), aan het begin van de Boschstraat te Maastricht. Minckelers was de ontdekker van het lichtgas en uitvinder van de technische toepassing daarvan. Foto genomen vanuit een pand aan de Boschstraat, rechts de Markt met de nog niet weggebroken oostelijke straatwand. Collectie SHCL.
Foto: Gerrit van Rijt, zondag 10 juli 1904.

Koningin Wilhelmina brengt met haar echtgenoot prins Hendrik een bezoek aan het Casino en de mergelgroeve Slavante. Hier de stoet op de smalle, ongeplaveide Lage Kanaaldijk. Daarachter het Kanaal Luik-Maastricht en de Hoge Kanaaldijk Voorop, te paard, burgemeester Ceulen van Sint Pieter. Op de voorgrond leden van de familie Montulet. Collectie SHCL.
Foto: Gerrit van Rijt, donderdag 16 juli 1903.

Panoramische opname van de in de afgraving gelegen Stoomsteenfabriek Belvédère te Caberg (toen gemeente Oud-Vroenhoven). Op de voorgrond Joseph Michiel Hubert (Jos) Laliou (*Thorn 1871), directeur en mede-eigenaar. Collectie SHCL. Foto: Gerrit van Rijt, 1908.

Het bestuur van het jongenspatroonaat in de parochie Sint Mathijs te Maastricht. Op de eerste rij (zittend), 2e van links kapelaan Gerrit van Rijt, 3e van links dr. Willem Joseph Marie Indemans (1868-1932), sinds 1895 arts te Maastricht. Collectie SHCL. Foto: Gerrit van Rijt, circa 1905.

Feestelijke koffietafel met familie in de tuin van het echtpaar Castermans-Geelen, achter het pand Brusselsestraat 60/Cellebroedersstraat. Links Maria Catharina Eugenia Castermans-Geelen (1872-1951), naast haar Gerardus Alphonsus Hubertus Castermans (1865-1946), directeur van de Bank van Lening in de Cellebroederskapel. Collectie SHCL. Foto: Gerrit van Rijt, circa 1909.

Groepsportret van zes vrouwelijke religieuzen van de Congregatie van Liefdezusters van de Heilige Carolus Borromeus, in Maastricht beter bekend als zusters Onder de Bogen. De zusters leidden tezamen het Twaalf Apostelenhuis, een tehuis voor alleenstaande oude mannen aan de Bogaardenstraat. De foto is genomen op de binnenhof. Collectie SHCL. Foto: Gerrit van Rijt, circa 1907.

Opname tijdens een repetitie van het knapenkoor van het kerkkoor 'St. Caecilia' van de St.-Mathijkerk te Maastricht. Rechts muziekleraar en langjarig dirigent van het koor, Franciscus Xaverius (Frans) Hollewijn (1864-1940). Collectie SHCL. Foto: Gerrit van Rijt, circa 1900.

Opname van een onbekende moeder met twee dochtertjes. Foto genomen voor een witte achtergrond, om een betere reflectie te krijgen van het daglicht. Collectie SHCL. Foto: Gerrit van Rijt, circa 1910.

Twee kleuters in een bedje. Zijn het dezelfde meisjes als op de eerdere foto? Opvallend is opnieuw de witte achtergrond. Van Rijt gebruikte hiervoor een wit laken dat hij opholde over een lange stok. Collectie SHCL. Foto: Gerrit van Rijt.

Portret van Alphons Victor (Fons) Olterdissen (1865-1923), medeoprichter van de Patronaatstekenschool te Maastricht, veelzijdig artiest, organisator, dialectschrijver en gemeenteraadslid. Collectie SHCL. Foto: Gerrit van Rijt, circa 1910.

OVER DE AUTEURS

Lucie Bastiaens (1986) volgde de opleiding culturele en maatschappelijke vorming aan de Hogeschool van Arnhem en Nijmegen en studeerde vervolgens cultuurwetenschappen en de master european studies on society, science and technology aan de Universiteit Maastricht. Daarna startte ze, ook aan de Universiteit Maastricht, met een promotieonderzoek over de ontwikkeling van de publieke gezondheidszorg in Maastricht tussen 1900 en 1940. Naast het voltooien van haar proefschrift werkt ze aan de Open Universiteit als conservator kunst en erfgoed.

lucie.bastiaens@live.nl

Caspar Cillekens (1953) studeerde sociale en economische geschiedenis aan de Radboud Universiteit in Nijmegen. Na zijn afstuderen in 1980 was hij werkzaam in het onderwijs, bij de Stichting werkgroep Geschiedenis Arbeidersbeweging Limburg en bij de stadsarcheologische dienst in Maastricht. Van 1986 tot begin dit jaar werkte hij als journalist bij De Limburger. Hij doet onderzoek naar de geschiedenis van de aardewerkfabriek Sphinx (-Céramique) tussen 1914 en 1974, toen het bedrijf werd overgenomen door de Britse multinational Reed.

casgil@ziggo.nl

Ingrid Evers (1946) studeerde met hinkstapsprongen MO-geschiedenis te Groningen, Tilburg en Sittard (1981), en doctoraal geschiedenis te Utrecht (1986). Publiceert sinds

1981 over aspecten van de politieke, kerkelijke en cultuurgeschiedenis van Limburg en Maastricht. De vroege fotografiegeschiedenis van de regio heeft al geruime tijd haar belangstelling.

imhevers@ziggo.nl

Ad Knotter (1952) was tussen 1998 en 2018 directeur van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Sinds 2019 is hij als honorary professor verbonden aan de Universiteit Maastricht en als research fellow aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam, waar hij onderzoek doet naar de radicalisering van de vakbeweging in Nederland in de jaren 1960 en 1970.

a.knotter@maastrichtuniversity.nl

John Laugs (1948) heeft de onderwijsopleiding gevolgd en daarna geschiedenis gestudeerd aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, tegenwoordig Radboud Universiteit. Hij heeft 42 jaar in het onderwijs gewerkt. In 2019 is zijn boek *Alles voor de stad. Hubert Pijls (1819-1903). Burgemeester van Maastricht* verschenen.

jwmlaug@hotmail.com

Phaedra Vanoppen (1996) studeerde Geschiedenis aan de Universiteit Gent, met focus op publieksgeschiedenis en historische demografie. Tijdens haar studies verrichtte ze onderzoek naar de link tussen onwettige kinderen en huwelijken in beloken tijd in zeventiende- en achttiende-eeuws Maaseik. In haar scriptie nam ze de doodsoorzaken te Maaseik

onder de loep voor de periode 1881-1885. Tijdens haar masterjaar was ze actief als studentonderzoeker voor doctoraatsonderzoek 'Who died from cancer? A history of victims of malignant tumors in Belgium, 1850-1950', door Laura Debyser onder begeleiding van prof. dr. Isabelle Devos. Na haar afstuderen in 2019 vond Phaedra de weg naar de cultureel erfgoedsector in Vlaanderen als coördinator van Bokrijk | Vakmanschap & Erfgoed, landelijk platform voor historisch en hedendaags vakmanschap in Vlaanderen.

phaedra.vanoppen@gmail.com

COLOFON

©2021 Sociaal Historisch
Centrum voor Limburg

Kopijverzorging:

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Fotoreproductie:

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Omslag en typografie:

DOORLORI, Lori Lensinck

Druk:

DrukpartnersZuid

CiP-gegevens Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Studies

Studies over de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg. – Dl. 4 (1959) - -

Maastricht: Sociaal Historisch Centrum voor
Limburg

ISSN 978 94 625 8398 6

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek LXV-2020/ onder red. van N. Randerad en
W.J.M.J. Rutten

Siso limb 939 UDC 949-294(058) NUGI 641

Trefw. Limburg; sociaal-economische geschiedenis;
jaarboeken

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd bestand of
openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie,
microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van de
uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form,
by print, photoprint, microfilm, or any other means,
without written permission from the publishers.

